

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ

6

(Үрта асрлар)

Умутаълим мактабларининг
6-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим ва
фан вазирлиги тасдиқланган*

Алмати «Мектеп» 2018

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Каз)
К57

Муаллифлар:

Т. Ымарбеков, Г.Хабижонова, Т.Қартоева, М.Нұрайбоева

Таржимон: Н. Анарметова

Үмарбеков Т. ва бошқ.

К57 **Қозғыстон тарихи (Үрта аерлар).** Умумтағым мактабларининг 6-сinfи учуң дарслык / Т. Ымарбеков, Г.Хабижонова, Т.Қартоева, М.Нұрайбоева. — Алмати: Мектеп, 2018. — 192 б., расм.

ISBN 978—601—07—1047—4

К **4306020600—104**
40—18
404(05)—18

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Каз)

ISBN 978—601—07—1047—4

© Омарбеков Т., Хабижанова Г.,
Қартаева Т., Нұрайбаева М., 2018
© Таржимон: Анарметова Н., 2018
© «Мектеп» нашриёти,
бадий безак берган, 2018
Барча ҳукуклар ҳимояланған
Нашрнинг мулкий ҳукуки
«Мектеп» нашриётига тегишли

МУҚАДДИМА

Қадрли үқувлар!

6-синфда сиз ўрта асрлардаги Қозғистон тарихини ўрганасиз. Ўрта асрлар — қадимги дунё ва инсоният тарихининг янги замони оралиғидаги вактни ўз ичига олган даврдир.

Ўрта асрлар Қозғистон тарихи давлат аҳамиятига эга бўлган воқеалар билан тавсифланади. Илк ўрта асрлар даври Ғарбий Турк, Туркашлар, Қарлуқлар, Қорахойнийлар ҳоқонликлари, Ўғиз давлатининг шаклланиши, шаҳарлар маданиятининг ривожланиши, Эрон ва Византияни Шарқий Туркистон билан боғлаб турувчи Буюк ипак йўли фаолияти юксалиши билан алоҳида ажралиб турди. Бу даврда шаҳар маданиятининг ривожи билан бир қаторда шаҳар меъморчилигининг энг яхши намуналари пайдо бўлди. Буюк даштда яшаган илк туркий қабилалар ислом динини қабул қилишди. Илк туркий амалий-безак ва кулолчилик санъати, шунингдек, тош йўниш устачилиги маҳаллий маданиятнинг кўрки бўлди.

Ал Фаробий, Аҳмад Яссавий, Юсуф Балософуний, Маҳмуд Кошғарий каби буюк мутафаккирларнинг асарлари бутун дунёга машҳур бўлди. Туркий ёзув ёдгорликлари, ўғуз-қипчоқ ёзма маданияти жаҳон цивилизациясида ўз ўрнига эга бўлди.

Ўрта асрларнинг йирик тарихий воқеалари туркий халқларнинг «Алаш» этноижтимоий ҳамдўстлигининг ташкил топиши, Буюк даштга мўғулларнинг бостириб келиши, Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда давлатларининг ривожланиши ва парчаланиши, Қозоқ хонлигининг ташкил топиши, қозоқ халқининг шаклланиш жараёнини ўз ичига қамраб олади. Шаҳар маданияти, маънавий маданиятнинг янада равнақ топиши ҳам айнан мана шу даврга тааллуқли.

Кейинги ўрта асрлар Қозоқ хонлигига ички ва ташқи сиёсаннинг кучайиш даври ҳисобланади, шунга боғлиқ ҳолда қозоқ хонларининг фаолияти, оддий ҳуқуқлар тўпламининг қабул қилиниши, бийлар, ботирлар, жировларнинг жамиятдаги роли катта қизиқиши ўйғотади.

«Буюк Дашт давлати», «Абадий Давлат» деган номга эга бўлган Қозоқ халқи тарихи жуда чуқур илдиз отган. Ватанимизнинг бой тарихини билиш орқали биз билимимизни янада мукаммалаштиришга, миллий маънавиятимизни юксалтиришга, ватанпарвар шахс сифатида шаклланишга эришамиз. Шусабабли учун ҳам Қозғистон тарихини ўрганиш Сиз учун муҳим аҳамият касб этиди!

Муаллифлар

I боб ҚОЗОҒИСТОН VI—IX АСРЛАРДА

1-§. Ўрта асрлар Қозоғистони тарихининг умумий шарҳи

Ушбу дарсда:

- Ўрта асрлар Қозоғистони тарихи нималарни үқитишини анықтаймиз;
- Ўрта асрлар Қозоғистони тарихининг даврлари түғрисида билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- Ўрта асрлар
- турк
- илк турклар
- босқичлар

Ўрта асрлар Қозоғистони тарихида нималар үқитилади? Инсоният тараққиётининг қадимги дунё тарихи давридан кейинги аниқ босқичларини ўрганадиган предмет Ўрта асрлар тарихи дея қабул қилинган. Шунингдек, Қозоғистон тарихининг Ўрта асрлар даври ҳам жаҳон тарихи қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда яратилган.

Барча тарих фани каби Ўрта асрлар тарихи ҳам биринчи навбатда уни яратган халқ тарихини ўрганади.

Қозоқ халқининг қадимги аждодлари Буюк дашт кенгликларида қадимги давлатларни вужудга келтириб, унинг гуллаб-яшнашига ҳисса қўшганлар. Қозоқ халқининг аждодлари бўлган «илк турклар» («прототурклар») деган ном билан маълум бўлган саклар, сарматлар, ҳунлар, уйсунлар, қанғли қабилалари иттифоқлари бўлган. Ўрта асрларда қозоқ халқининг аждодлари «турклар» деган ном остида тарих саҳнасига илк ўрта асрларда чиқдилар, улар ҳақидаги дастлабки мулоҳазалар милоднинг V асрига тегишли.

Қадимги туркийлар даврига мансуб тош ҳайкал.
Жамбул вилояти

V—XIII асрларда бу халқлар турли этник иттифоқларга бирлашдилар, уларни турклар, туркашлар, ўғузлар, қарлуқлар, қимоқлар, қипчоқлар деб аташган. Кейинчалик уларнинг тарих саҳнасидаги ўринини жалойирлар, керейитлар, найманлар, меркитлар, олчинлар каби халқларнинг янги бирлашмалари эгаллади. Уларнинг барчаси «Алаш ҳамдўстлиги» деган атамани шакллантиришиди. XIII—XIV асрларда шаклланган ушбу этник бирлашма «Олти алаш» номи билан машҳур бўлди ва кейинчалик Буюк дашт ҳудудида қозоқ халқининг пойдеворини яратди. XV асрнинг иккинчи ярмида ушбу иттифоққа бирлашган уруғ ва қабилалар ҳозирги қозоқ халқига асос солган. Агар Ўрта асрларда яшаган туркий қабилалар Буюк дашт ҳудудида ҳоқонликлар, улуслар ва хонликлар барпо қилишган бўлсалар, кейинчалик бу тарихий жараён бора-бора илк қозоқ миллий давлати — «Қозоқ хонлиги»нинг ташкил топиши ва шаклланишига олиб келди. Ўқиш учун тавсия қилинган мазкур дарслик Ўрта асрларда ўз ўрнига эга бўлган муҳим воқеаларни қамраб олади.

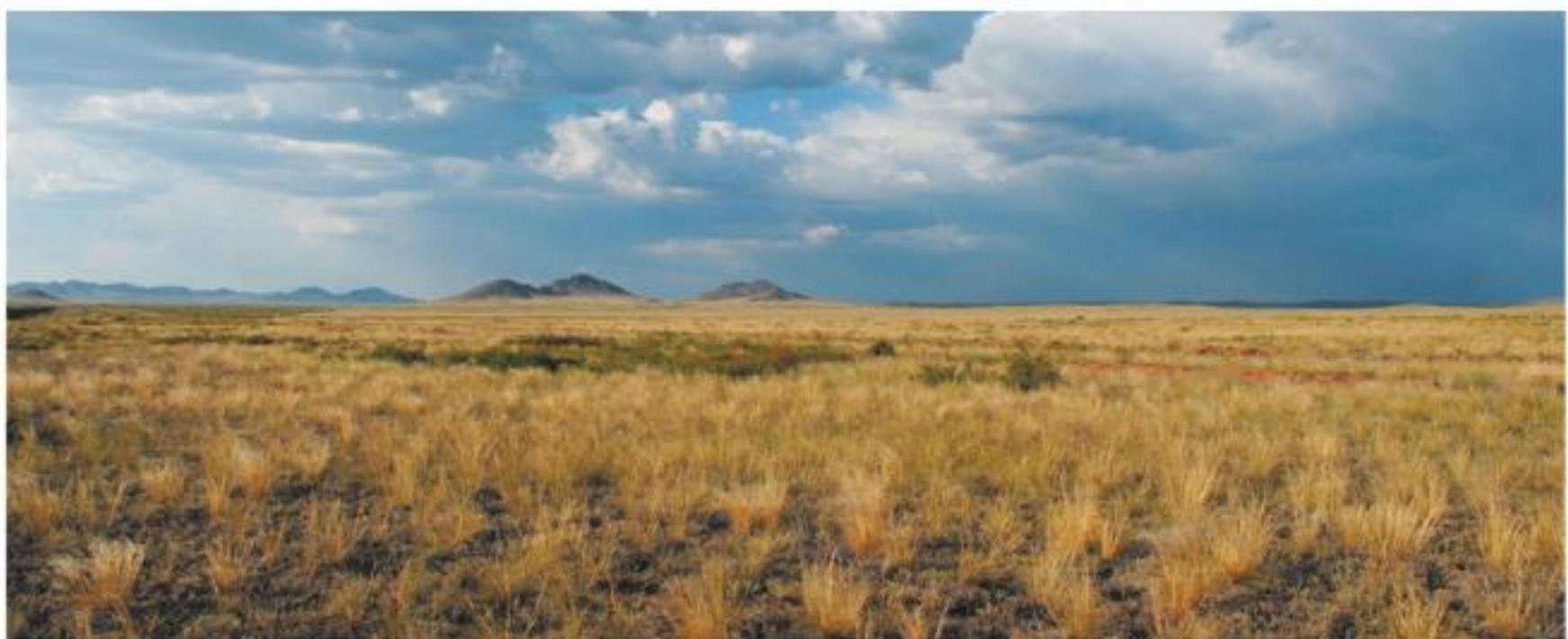
Шундай қилиб, Қозоғистоннинг ўрта асрлар тарихи Буюк дашт деб номланувчи тарихий ватанимиз ҳудудида яшаган туркларнинг давлат тузилишини, мўғул ҳукмронлиги ўрнатилган даврда юртимизда шаклланган ва ривожланган ўрда ва улусларнинг ўтмишини, кўчманчи ва ўтрок маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини, Қозоқ хонликларининг вужудга келиш ва мустаҳкамланиш тарихини ўрганади.

Ўрта асрлар Қозоғистони тарихининг тадрижий даври. Ўрта асрлар Қозоғистон тарихининг тадрижий даври милодимизнинг V асридан то XVII асргача бўлган вақт оралиғини ўз ичига олади. Унинг тарихий босқичлари сифатида **учта асосий даврни** айтиб ўтиш мумкин. Бу:

Даврларга бўлиниши	Хусусияти
Қозоғистон илк ўрта асрларда (VI—IX асрлар)	Түркий давлатлар ташкил топган давр
Ўрта асрлар ўртасида Қозоғистон (IX—XIII асрларнинг биринчи ярми)	Ривожланган ўрта асрлар давлатлари ва мўғуллар Ҳукмронлиги даври
Қозоғистон сўнги ўрта асрларда (XIII аср ўрталаридан XVIII аср бошларигача)	Олтин Ўрда ва Қозоқ хонлиги даври

Турк жангисининг тошдаги тасвири. Баёнжурек, Алмати вилояти

Буюк дашт

Қозоқ халқининг тарихи бутун Ўрта Осиё туркий халқларининг ўрта асрлардаги шаклланиш жараёни билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабдан биз қозоқ халқининг ўрта асрлар тарихини бошқа туркий халқлардан ажralмаган ҳолда кўриб чиқишимиз керак. Ўз навбатида, бу ўрта асрлар Қозоғистон тарихини ҳозирги мустақил Қозоғистон ҳудудидан ташқаридаги ҳудудларни қамраб олган ҳолда ўрганишиңи тақозо қиласи. Қозоқ халқи аждодларининг ерлари ва улар яшаган маконлар Ўрта асрларда «Дашти Ўғуз» (Ўғуз дашти), кейин «Дашти қипчоқ» (Қипчоқ дашти) ва ҳозирги кунда эса «Буюк дашт» деб аталади. «Дашти ўғуз», «Дашти Қипчоқ» тушунчалари ушбу ҳудудда ўрнашган ўғуз, қипчоқ қабилалари номларига мувофиқ ҳолда шаклланган. Буюк дашт деб номлашни мустақил Қозоғистоннинг биринчи Президенти Н.А. Назарбоев «Қозоғистон» номига муқобил атама сифатида таклиф қилган. Ушбу тушунча Қозоқ давлатчилиги тарихи, бепаён даштлари билан чамбарчас боғлиқ. «Буюк дашт» тушунчаси ўзига хос бетакор тушунчаларга эга кўчманчилар цивилизацияси дунёга машҳур бўлганини тўлаттўқис тавсифлайди.

Маълумки, инсониятнинг бутун тарихи умумий қонуниятларга, ягона ва ўзаро алоқадор тарихий тизимга бўйсунади. Ўзига хос хусусиятларидан қатъи назар, Қозоғистон тарихи ушбу тизимдан четда тура олмайди. Шу сабабли жаҳон тарихига мансуб бўлган инсоният тараққиётини даврлар бўйича кўриб чиқиш тартиби Қозоғистон тарихида ҳам сақланган.

Билимингизни оширинг:

1. Пирамида расмини чизинг, унинг ёнига қозоқ халқи тарихининг ўрта асрлар даврини ёзинг.

2. Үқувчилар иккита гурұхға бўлинган ҳолда, биринчи гурұх «Түрк жангисининг тошдаги тасвири», иккинчи гурұх эса «Буюк Даشت» деб номланган расмларда нималар тасвирланғанligini аниқлаш керак. Сүнгра иккита гурұх бирлашиб, «Буюк Даشت» ҳақида әссе ёзадилар.

2-§. Түрк ҳоқонлиги (552—603 йиллар)

Ушбу дарсда:

- «Түрк» номининг маъносини аниқлаймиз;
- Түрк ҳоқонлиги қачон ва қандай ташкил топғанligini билиб оламиз;
- Буюк Даشت кенгилкларида түрк ҳукмронлиги қандай үрнатилғанини англаймиз.

«Түрк» этноними. «Түрк» этноними тарих саҳнасиға VI аср ўрталарида чиққан бўлса-да, түркий халқларнинг шаклланиши — милодимизгача бўлган мингийилликларда бошланиб, узоқ давом этган ва ўта мураккаб жараёндир. Түрк қабилалари тўғрисидаги ёзма манбалар VII—VIII асрларда ёзилган Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликлари орқали маълум. Ушбу ёдгорликлар Энасой ва ҳозирги Мўғулистандаги Ўрхун дарёси атрофида топилғанлиги туфайли Ўрхун-Энасой ёзувлари деб аталади. Мазкур ёзувлар шу давларда Түрк ҳоқонлигини бошқарган

Таянч сўзлар

- «турк» этноними
- Түрк ҳоқонлиги
- ҳоқонлар
- Ашина сулоласи
- Бумун ҳоқон

Түрк ҳоқонлигининг аввалги Ҳудуди

Қадимги туркийлар қабристони. Алмати вилояти

Бумун ҳокон бюсти.
Түркия

Билгаҳоқон, Қултеген, Тұньюқук каби шахслар шарафига ўрнатылған ёдгорликтардаги манбалар ҳисобланади.

Қадимги хитой манбаларида ва солномаларида туркларнинг келиб чиқишига доир маълумотлар берилған. Унда «Туркларнинг аждодлари ҳұнлардан шимол томонда яшаган сак халқига мансуб» деб ёзилған.

Или дарёсидан шимоли-шарққа қараб чўзилған ҳудудларда биринчи турк давлати асосчиси Нагид Туркдан тарқалған Ашина сулоласи катта шуҳрат қозонди. Бу ҳақда қадимги хитой манбаларида қуйидагилар ёзилған: «...Олтинтовнинг

жанубий ёнбағрига жойлашиб, улар нўнеларга темирчи бўлиб хизмат қилғанлар. Олтинтовнинг шакли нимаси биландир ҳарбий дубулғани эслатарди. Улар дубулғани ўз тилларида «турк» дейишиған. Шу тариқа бу сўз халқнинг номи бўлиб қолган»¹.

Буюк Даشتда турклар ҳукмронлигининг ўрнатилиши. 552 йилда Бумун турк ҳокони бўлиб сайланди. Бундан бир неча йил олдин Хитой элчилари турк ҳокони Бумин ўрдасига келишди. Бу ҳолат турклар давлатининг халқаро миқёсда тан олинганини билдиради. Хитой солномаларининг бирида туркларнинг Хитой элчиларини қабул қилиш маросимиға доир қувончлар тасвирланған. Унда ёзишича, турклар бир-бирларини табриклаб, ўзаро: «Энди бизнинг

¹ Хитой солномаларида битилған қозоқ тарихига доир манбалар (мил. авв. 275—840 йй.). Иккинчи китоб. — Алмати, 2006. — 109-б.

давлатимиз гуллаб-яшнайди. Ахир биз-нинг юртимизга буюк мамлакатнинг элчиси ташриф буюрди!». Ўз навбатида, кейинги йилда турк элчилари Хитой пойтахтига боради. Шу тариқа икки халқ ўртасида ҳарбий иттифоқ юзага келди.

553 йилда Бумун ҳоқоннинг вафтидан кейин унинг укаси Истами ҳоқон ғарбга юриш қиласи. Кейинчалик Бумун ҳоқоннинг ўғиллари Муқан ҳоқон, ундан кейин эса Таспар ҳоқон ўз ҳокимиятларини Марказий Осиё ва Жанубий Сибирда мустаҳкамладилар. Шу тариқа турклардан Хитой мамлакати кучли ҳадиксирай бошлади.

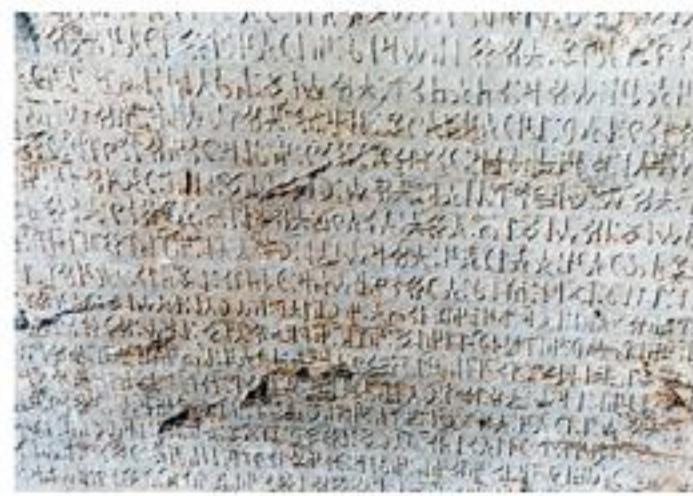
Ёдда тулинг! VI асрнинг иккинчи ярмида Буюк Даشت кенгликларида «турк» этноними кенг ёйилди. Турк қабилалари таркибиға ўғузлар, қарлуқлар, қирғизлар, туркашлар, уйғурлар, қипчоқлар каби жами 30 дан ортиқ уруғ ва қабилалар бирлашдилар.

Улар шарқдан ғарбга томон юрган ҳолда, Ўрта Осиёни, Каспий денгизидан то Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Туркестонга қадар кенгликларга ўрнашган халқларни ўзларига бўйсундирдилар.

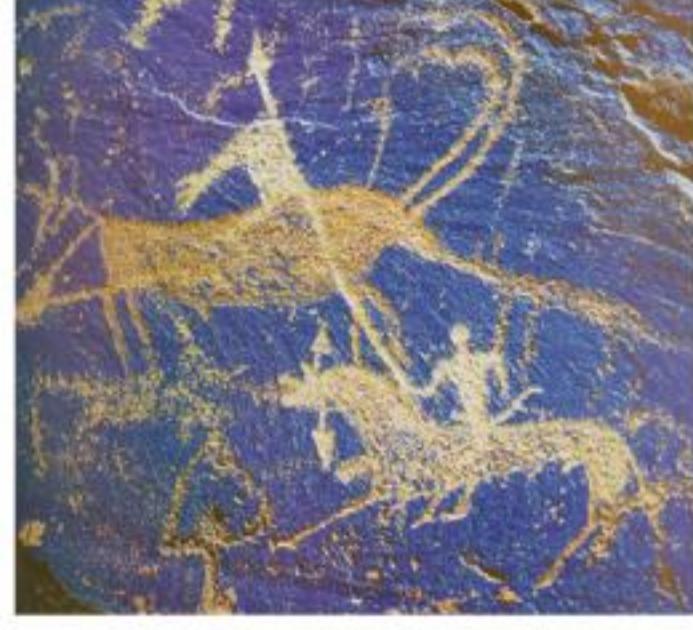
Бумун ҳоқон ёдгорлик мажмуасига ўйиб ёзилган солнома матнида бу тарих шундай баён қилинади: «Инсон болалари устидан ота-бобом Бумун ҳоқон, Истами ҳоқонлар ҳукмрон бўлдилар. Улар халқни қонун-қоидаларга риоя қилиб бошқарганлар, уларни олға бошлаганлар. Тўрт тарафдагилар душманга айланди.

Лашкар тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай тобе қилганлар. Уларга осойишта ҳаёт ато қилганлар. Боши борнинг бошини эгиб таъзим қилдирганлар, тиззаси борни чўккалатганлар».

Биринчи турк ҳоқонлиги қудратли давлат бўлган. У ўз хусусиятига кўра ҳарбий империя эди. Халқни бошқаришнинг асосий шарти шу эдик, ҳоқонлик унвонига дъзвогар *Aшина сулоласига* мансуб бўлиши шарт эди. Турк ҳоқонлари сиёсатида ҳоқоннинг ҳукмронлиги биринчи ўринда туради. Унинг укалари «тегин-

Билгаҳоқон ёдгорликларидағи
эски туркий ёзуви

Байроқ тутган туркнинг тошдаги тасвири. Фулжабоси мажмуаси. Туркестон вилояти

лар» давлатни бошқарап әдилар. Қолған мансаблар сулола аъзолари орасида тақсимланарди.

Хоқонлар сулоласидан етишиб чиқкан шахсларнинг тож-тахт талашишлари давлатни кучсизлантира бошлади. Натижада 603 йилда ички сиёсий низолар Турк хоқонлигини икки давлатга — Шарқий ва Farrellий Турк хоқонликларига парчаланишига олиб келди.

Билимингизни оширинг:

1. Турк хоқонлиги қачон ва қандай барпо этилган?
2. Байроқ тутган туркнинг тошдаги тасвирига қаранг. Унда қандай ҳайвонлар тасвирилганини ҳамда инсонлар фаолияти ва қурол-аслаҳаларни тавсифлаб эссе ёзинг.
3. 7-бетдаги «Турк хоқонлиги ҳудуди» деган харита асосида ушбу хоқонликнинг қандай географик ҳудудда жойлашганлигини аникланг.

3-4-§. Farrellий Турк хоқонлиги ва Шарқий Турк хоқонлиги

Ушбу дарсда:

- Farrellий Турк хоқонлиги түғрисида билиб оламиз;
- Farrellий Турк ва Шарқий Турк хоқонликларининг ўзаро муносабатларини аниклаймиз.

Таянч сўзлар

- Farrellий Турк хоқонлиги
- Дулулар иттифоқи
- «Үн ўқ» мамлакати
- Шарқий Турк хоқонлиги
- Эл ҳоқон (Илик ҳоқон)

Farrellий Турк хоқонлиги. Farrellий Турк хоқонлиги 603 йилда Турк хоқонлигининг парчаланиши натижасида пайдо бўлган. Или дарёсидан ва Жунғория миңтақасидан ғарбга томон чўзилган Еттисув ҳудуди, Коратовгача чўзилган жанубий ҳудуд Farrellий Турк хоқонлигига тегишли бўлган. Унинг ҳукмдорлари секин-аста Ўрта Осиё ерларини Самарқанд, Бухоро чегараларигача бўйсундирдилар. Давлатнинг қишки қароргоҳи Чу дарёси соҳилида жойлашган Суёб шаҳрида, ёзгиси эса Талас дарёси яқинидаги Мингбулоқ деган жойда эди. Бу давлатга Дулу иттифоқи асос солган.

Ёдда тулинг! Турк хоқонлиги парчалангандан кейин Дулулар иттифоқи ғарбга кўчаётган турк қабилаларини бирлаштириди ва бу бирлашма асосида 603 йилда Farrellий Турк хоқонлигига асос солинди.

Үн ўқ мамлакати. Коратовдан то Жунғориягача бўлган қадимги уйсунлар ерига ўрнашган Farrellий Турк хоқонлиги халқлари ўн қабиладан ташкил топган эди.

Фарбий Турк ҳоқонлиги ҳудуди

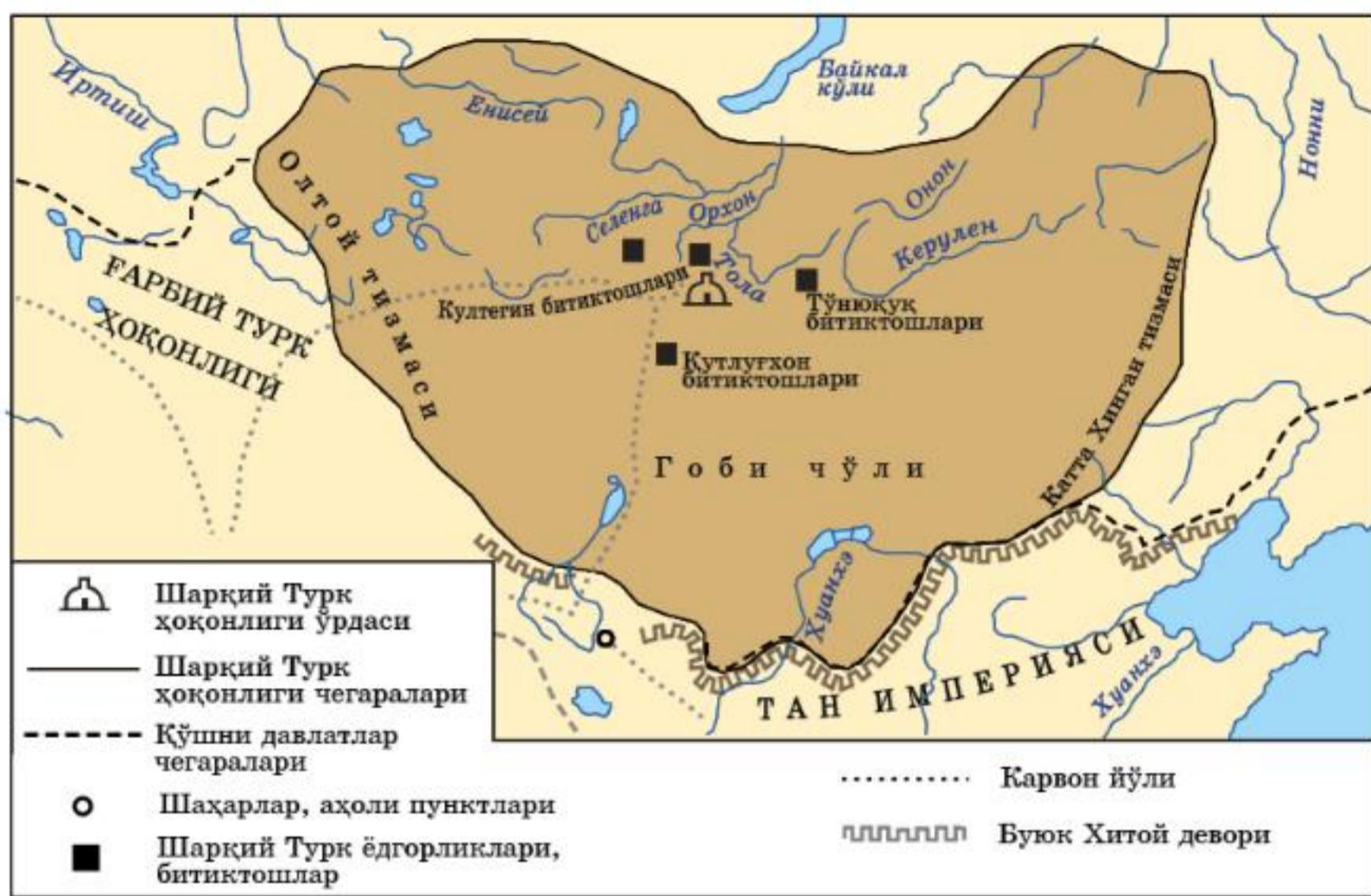
Ёдда тулинг! Давлат ҳоқимияти рамзи сифатида Фарбий Турк ҳоқони үн қабиланинг ҳар бир ҳукмдорига биттадан олтин үқ берган. Шунинг учун тарихий манбаларда Фарбий Турк ҳоқонлиги Үн үқ мамлакати деб аталған. Үнта қабила икки қанотга бўлинган:

1. Дулу — Чу дарёсидан шарқ томонга чўзилган ҳудудларда жойлашган беш қабила.
2. Нушиби (Нушбе) — Чу дарёсидан ғарб томонга жойлашган беш қабила.

Farbīy Turq ҳоқонлигининг давлат ва ижтимоий тузилиши. Ҳоқонликни туркларнинг Ашина сулоласига мансуб зодагонлар бошқарган. Ҳоқон олий ҳукмдор бўлган. Ҳоқон давлат бошлиғи, олий бош қўмондон, олий суд ва бутун ер эгаси бўлган. Фарбий Турк ҳоқонлигининг ижтимоий тузилиши қўйидагича бўлган:

- *шод, ёбгу, элтабар* (олий амалдорлар);
- *беклар* (уруғ ва қабилалар ҳукмдорлари);
- *мархонлар ва буйруқлар* (суд ҳоқимияти ижрочилари);
- *тудунлар* (халқдан солиқ йиғувчилар);
- *қора будунлар* (оддий чорвадорлар, дехқонлар).
- *матлар* (урушларда асирикка олинган қуллар).

Салт отли турк тасвири.
Мўғулистон

Шарқий Турк ҳоқонлиги ҳудуди

Шарқий Турк ҳоқонлиги. Шарқий Турк ҳоқонлиги Ўрхун дарёси бўйидаги аҳоли пунктларидан то тоғли Хинганча чўзилган Мўғулистоннинг марказий ва шарқий ўлкаларини эгаллаган.

Кейинчалик қозоқ халқининг шаклланишига замин яратган айrim құдратли қабила иттифоқларининг этник илдизи айнан шарқий турклардан бошланади. Уларнинг аждодлари ушбу ҳудудларда яшаган эди.

Хитойнинг Суй сулоласи ҳукмдорларидан норози бўлган аҳоли Шарқий Турк ҳукмдори Сувар тарафга ўта бошладилар.

Улар алал-оқибат Сувар ҳоқон етакчилигидаги турклар билан бирлашиб, 618 йилда Суйлар сулоласини таҳтдан ағдаради. Энди Хитойда ҳокимият тепасига Тан сулоласи келди ва қадимги Хитой Тан подшолиги деб атала бошланди. Дастрраб Тан сулоласи уларга марҳамат кўрсатган Сувар ҳоқонни ҳимоя қилишди, лекин аста-секин ундан узоқлаша бошлашди. 619 йилда Ордоға қилган юриши пайтида Сувар ҳоқон вафот этди. 620 йилда унинг ўрнини эгаллаган Эл

Қадимги турк даврига мансуб тош ҳайкал.
Мерке ибодатхонаси.
Жамбул вилояти

хокон туркий халқларни Хитойдан бутунлай мустақил давлатга айлантириш ҳаракатига ўтди. Эл ҳокон Хитой ҳудудига кўп юришлар қилган.

Тўққиз йил тўхтовсиз давом этган юришлар кўчманчи туркларнинг ташқи сиёсатда мустақиллигини таъминлади. Лекин айни пайтда турли урушлар уларнинг ресурслари ни тамом қилди. Кўп сонли отлик қўшинни барча зарур нарсалар билан таъминлашдаги қийинчиликларга қаҳатчилик ва кучли очарчилик қўшилди. Уруғ-аймоқчиликка асосланган Шарқий Турк ҳоконлиги Хитойнинг Тан подшолигини батамом янчиб ташлашга ожизлик қилди.

626 йилда туркий қабилалар Эл ҳоқонга қарши қўзғолон бошлилар. Уларни Хитой ҳукумати қўллаб тургани боис Эл ҳоқоннинг қўзғолонни бостириш йўлидаги уринишлари муваффақият қозонмади.

Оянлин (Шаньси) тоғидаги жангда Эл ҳоқоннинг мағлубиятга учраши вазиятни буткул ҳал қилди. У эҳтиётсизлик туфайли асирга олиниб, Тан подшолигининг пойтахти Чанъянга келтирildi. Ҳукмдордан айрилган турк халқининг бир қисми Хитой ҳокимиятини тан олган бўлса, қолганлари оммавий равишда Фарбий Турк ҳоқонлигига кўчиб ўтдилар. Шу тариқа қудратли Шарқий Турк ҳоқонлигининг мустақиллигига барҳам берилиб, қарам давлатга айланди.

Шарқий туркларнинг тошга туширилган белгиси. Жайсон ибодатхонаси. Жамбул вилояти

Қадимги туркларнинг олтин идиши.
XXR (Мил. ав. VI аср.)

Қадимги туркларнинг безаклари. Суханово (VI аср.)

Қадимги турклар қайиши ва пояфзалларининг ташкилий қисмлари. Шелюги (VII аср.)

Фарбий ва шарқий Турк ҳоқонликлари ўртасидаги ўзаро алоқалар. Икки давлат ўртасидаги ўзаро алоқалар ўта кескин тус олди. VII асрнинг ўрталарида ушбу иккитта ҳоқонликлар ўртасида бўлган уруш 16 йил давом этди.

Шарқий Турк ҳоқонлари Фарбий турклардан ўзларини давлат асосчиси деб тан олишни талаб қилдилар ва уларга мунтазам равишда босим ўтказиб келдилар. Шарқий Турк ҳоқонлари Фарбий Туркларнинг алоҳида давлат бўлиб ажралиб чиқишилариға ҳар қанақасига қаршилик кўрсатиб, уларга қарши ҳарбий юришлар ўюштиридилар. Бундай ҳолатларда тахтда ўтирган турк ҳоқонлари ўз ҳукмронликларини сақлаб қолиш мақсадида Хитойнинг Тан империясидан ёрдам сўрадилар. Шу тариқа улар императорнинг ҳукукий ва сиёсий қўллаб-қувватлашига эришдилар. Бундан унумли фойдаланган Хитойнинг Тан империяси Еттисув ерларини эгаллаб олиб, тахтга ўзларига маъқул келган турк ҳоқонларини ўтиргиздилар. Бироқ шундай бўлса-да, турклар билан Тан империяси ўртасида вақти-вақти билан тўқнашув ва урушлар бўлиб турди.

Билимингизни оширинг:

1. Харитадан Фарбий Турк ва Шарқий Турк ҳоқонликлариға қандай худудлар киришини аниқланг.
2. «Ўн ўқ эли» атамасининг маъносини тушунтириб беринг.
3. 11-бетдаги ҳукмдорларнинг кимлар эканини таърифланг ва гапириб беринг!

5-§. Туркашлар ҳоқонлиги (704—756 йиллар)

Ушбу дарсда:

- Туркаш ҳоқонлиги қачон ва қандай вужудга келганини аниқлаймиз;
- Туркаш ҳоқонларининг хитой ва араб босқинчилариға қарши олиб борган курашлари билан танишамиз.

Туркашлар ҳоқонлигининг ташкил топиши. Хитой манбалари ва Ўрхун ёзувларида туркашларнинг турк (тукю) қабилалариға қардош бўлганликлари қайд қилинган.

Таянч сўзлар

- Туркашлар ҳоқонлиги
- Сарик туркашлар
- Қора туркашлар
- Ушелик ҳоқон Сулув ҳоқон

VII асрда туркашлар Тарбағатайнинг ғарбий қисмида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб яшаганлар. Тарихий манбалардан маълумки, туркашлар VII асрда *Алаш улуси* номи билан Еттисувдаги Ўн ўқ мамлакати таркибиға кирганлар. Уларнинг орасида бештурк (дулу) қабила иттифоқига алоқадор улус бўлган. Яъни туркашлар Фарбий Турк ҳоқонлигидаги беш дулатнинг

муҳим қабилаларидан бири бўлган. Маълумки, қадимги дулулар таркибига мансуб беш улусдан бири бўлган Туркашлар Алаш чор VII асрда Или дарёсининг ўрта ва қуий оқимида яшаган.

Туркашлар ҳоқонлигининг ташқи сиёсати. Туркашлар ҳоқонлиги Еттисувда 704—756 йиллар оралиғида яшаганлар. Ҳоқонликнинг ҳудуди жануби-шарқда Шош (Тошкент) шаҳридан то Шарқий Туркистондаги Бешбалиқ ва Турфон шаҳригача чўзилган.

Туркашлар ҳоқонлигига Ушелик ҳоқон (708 йилда вафот этган) асос солган. Ушелик ҳоқон ўз давлатини икки ўрдага — чап ва ўнг қанотга бўлган. Асосий пойтахт Чу дарёси бўйида жойлашган Сиёб шаҳри, иккинчи кичик пойтахт эса Или дарёси бўйидаги Қўйлиқ (Кунгит) бўлган. 20 та маъмурий туманинг ҳар бирида 7 мингтадан жангчи бўлган.

Еттисув ҳудудидаги туркашлар маркази бўлган Сиёбдан ва бошқа аҳоли пунктларидан топилган ашёвий ёдгорликлар, айниқса, туркашлар тангалари бир пайтларда ушбу давлат ниҳоятда кучли давлат бўлганини англаради. Туркашлар тангаларида Ўн ўқ халқига

Туркашлар белгиси.
Жайсан ибодатхонаси

Туркашлар ҳоқонлиги ҳудуди

Туркашлар ҳоқонлигининг мис тангалари

Хос комон ўқи солинган ва эски туркий (Үрхун) ёзуви билан бирга, сүғд ёзуви ҳам құлланилган. Бу эса туркашлар құшни давлатлар билан яхши алоқалар үрнатғанлигидан далолат беради.

Ушелик ҳоқон ҳукмронлигидан сүнг туркашларнинг Шарқий Турк ҳоқонлиги билан муносабати кескинлашды. Шарқий туркларнинг туркашларга қарши иккита юриши маълум. Үрхун битигида *Бўгу чор* (*Қапагон*) даврида туркларнинг 711 йилда туркашлар билан Бўлчу дарёсида кечган жанги ҳакида маълумотлар берилган. Бу жангда туркашлар ҳоқони Сақа ҳалок бўлади, қўшинлари эса тормор қилинади. Туркашлар ҳоқонлиги Сулув ҳоқон (715—738 йиллар) ҳукмронлиги даврида кучайди. Сулув ҳоқонга секин-аста Ӯн ўқнинг бутун халқи бўйсунади. Аҳоли сони 200 минг кишига етади. Унинг ташқи сиёсати Хитой билан ҳам, Тибет билан ҳам муносабатларни мустаҳкамлашга йўналтирилган эди. Шарқий Турк ҳоқонлиги билан душманларча муносабатларга барҳам берилиб, қардошлиқ алоқалари үрнатилди. Давлатнинг иқтисодий аҳволини мустаҳкамлаш мақсадида Сулув ҳоқон құшни давлатларга юришлар қилди. Бир марта у Тибет билан ҳамкорликда Хитойнинг тўртта шаҳрини талонтарож қилди, лекин кўп ўтмаёқ Хитой билан тинчлик муносабати үрнатилди. Бундай сиёсатни қўллаб-қувватлаган Хитой императори унга қизини узатди ва 715 йилда «Содик ҳоқон» деган фахрий унвон берди. Хитойнинг Сулувга нисбатан бундай муносабати дипломатик алоқалар мустаҳкамланғандан кейин бошланди. Сулув Хитойга етти марта элчиларини юборди ва ҳар гал совға-саломлар жўнатди.

Сулув ҳоқон умрининг сўнгги йилларини Таласга ёриб кирган араблар билан курашга бағишилади. Бу урушда туркашларга ҳам, арабларга ҳам узил-кесил ғалаба қозониш насиб этмади ва улар ўртасидаги қаршилик кучайиб борди.

Иzlанинг! Туркашлар ҳоқонлигининг кучсизланиши ва парчаланиши сабабларини аникланг.

Хитой таъсирида ва Ӯн ўқ мамлакатида ҳукмронлик қилаётган туркашларнинг ўзаро низолари оқибатида туркашлар аста-секин икки қисмга бўлиниб кетдилар. Улар қора туркашлар ва сарик туркашлар деб атала бошланди. Туркаш ҳоқони Сулув ҳоқонига эргашган маҳаллий дулулар қора туркашлар деган ном остида

Қора туркашлар хонлигига ассо солди. Хитой солномаларида бошқа бир туркаш хоқони Сақа (708—717 йй.)нинг тарафдорлари «сариқ туркашлар» деб аталгани ёзилган. Туркашларнинг бундай тарзда бўлиниши улар орасидаги айрим қабилаларнинг ҳукуматни босиб олишга интилиши юзасидан вужудга келган. «Қора» ва «сариқ» туркашларнинг уруғдош аслзодалари ўртасидаги таҳт учун курашлар тўхтамади. Бу вазиятдан Олтойдан кўчиб келган қарлуқлар моҳирона фойдаланиб, улар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

Изланинг! Туркашлар нима сабабдан сариқ ва қора туркашларга бўлинган?

Ёдда тулинг! Туркашлар давлатининг инқизозга тутишига мустақилликни қадрлай олмаган сиёсий арбобларнинг юқори лавозимлар учун курашларни халқ манфаатидан устун қўйиши каби салбий унсурлар сабаб бўлган.

Билимингизни оширинг:

1. Учта гурӯҳга бўлинган ҳолда, биринчи гурӯҳ Ушелик ҳоқон, иккинчи гурӯҳ Сулув ҳоқон, учинчи гурӯҳ Сақа ҳоқоннинг вазифоларини тавсифлайдиган эссе ёзинг.
2. Туркашлар таркибиға мансуб қабила иттифоқларини ва Туркашлар ҳоқонлигига қўшни бўлган давлатларни аниқланг.

6-§. Қарлуқлар ҳоқонлиги (756—940 йиллар)

Ушбу дарсда:

- Қарлуқларнинг этник келиб чиқишларини аниқлаймиз, уларнинг Еттисувда ҳокимият ўрнатиш тарихини ўрганамиз;
- Қарлуқларда шаҳар маданияти қандай ривожланганини аниқлаймиз.

Қарлуқлар ҳоқонлигинининг ташкил топиши. Қадимги Хитой манбаларига кўра қарлуқлар тоғли ва қорли ўлкаларда яшаган қадимги ҳунарнинг авлодлариридир.

Хитой солномаларида берилишича, қарлуқлар — туркий халқлардан бири. Дастреб улар Бешбалиқ шимолида, Олтинтөв (Олтой)нинг ғарбий қисмида яшаганлар. Маълумки, улар бошда уч қабила бирлашмаси — жикиллар, булаклар, тошлиқлардан ташкил топган. Бу қабила иттифоқи VI асрда шарқда Тўқиз ўғузлар билан қўшни бўлганларида Уч ўғуз бирлашмаси деб аталган, кейинчалик Уч қарлуқ деб номлана бошланган.

Таянч сўзлар

- «Қарлуқ» этноними
- Тан империяси
- Уйғурлар
- Басмиллар
- Сиёб

Қарлуқ ҳоқонлигининг ҳудуди

Ёдда тулинг! Қарлуқлар ҳақидаги қадимги ёзма маълумотлар хитой солномаларида яхши сақланган. Шунингдек, қарлуқлар ҳақидаги маълумотлар Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликларида ҳам учрайди.

654 йилда қарлуқлар Тан империяси томонидан мағлуб қилинган. Маълум муддат улар хитойларга бўйсундилар. 682 йилда қайта барпо этилган Шарқий Турк ҳоқонлиги уларни ўзига қўшиб олди. Лекин 711 йилда қарлуқлар ҳоқонликка қарши йирик исёнлар уюштирилар. Охир-оқибатда уларнинг уйғурлар ва басмиллар билан ҳамкорликдаги қўзғолони Шарқий Турк ҳоқонлигини ҳалокатга олиб келди.

744 йилда кўк туркларнинг қудратли ҳоқонлиги йўқ қилинди ва унинг ўрнига уйғурлар ҳукмронлиги остида бирлашган ҳоқонлик ўрнатилди. Қарлуқлар ва басмиллар ўзлари хушламайдиган уйғурларга тобеликни ноилож қабул қилдилар. Лекин ҳар ҳолда улар янги ҳокимиятга тўлалигича бўйсунишмади. Қарлуқларнинг катта қисми ғарбга кўчиб ўтди.

Ёдда тулинг! 756 йилда Еттисувдаги ҳокимият қарлуқлар қўлига ўтди. Туркашларнинг қадимий пойтахти Сиёб эндиликда қарлуқлар пойтахтига айланди. Шундай қилиб, Илидан то Чу водийсигача ҳудудни ўз ичига олган Қарлуқлар хонлиги пайдо бўлди.

Юзага келган вазиятга кўра VIII асрда қарлуқлар иккита катта қисмга бўлиниб кетди. Баъзи уруғлар уйғурларга бўйсунган ҳолда шарқда қолдилар, ғарбга кўчган иккинчи қисми эса Олтой ва Шарқий Тянь-Шань тоғлари оралиғида яшай бошлидилар. Лекин 755 йилда ғарбга томон юриш қилган уйғурлар қарлуқлар ва басмилларни яна

Қарлуқлар пойтахти — Сиёб шаҳрининг жойлашган ўрни

бўйсундирдилар. Фақат тўрт йилдан кейингина уйғурлар зулмидан қутулган қарлуқлар жанубга истилочилик юришларини бошлидилар. Аввалига улар Талас ҳудудидаги Иссиқкўлдан ўғузларни сиқиб чиқардилар. Ўғузлар Сирдарё ёқасидаги қанғларнинг қадимий масканларига ўрнашишга мажбур бўлдилар. Еттисувда ҳукмронлик қилган туркашлар билан қарлуқларнинг алоқалари ҳам унчалик яхши бўлмаган. Лекин бу пайтга келиб иккига бўлиниб кетган туркашларнинг ўзлари бир-бирлари билан урушаётган қарлуқларга қарши арзирли қаршилиқ кўрсата олмадилар. Бу эса қарлуқларни янада кучайтириди.

775 ва 776 йиллар оралиғида Қашқар ва Фарғона водийларида қарлук ҳокимияти ўрнатилди.

Ёдда тулинг! Қарлуқлар ҳудуди аввал мавжуд бўлган Ўн ўқ, яъни Туркашлар ҳоқонлиги ерларини ўз ичига олган.

Қарлуқларда шаҳар маданияти. Қарлуқларда шаҳар маданияти қисман яхши ривожланган эди. Буюк Ипак йўлиниң қарлуқлар ери орқали ўтиши бу ерда шаҳар маданиятининг равнақ топишига замин яратди. Маълумки, Тараз, Қулон, Сиёб атрофларида қарлуқларнинг иирик карвон марказлари бўлган. VI—X асрлар Шошдан шимолга олиб борувчи карвон йўлларигача қарлуқлар ўлкасида жойлашган ушбу шаҳарлар орқали Чу водийсигача етиб борган. Юқорида тилга олинган шаҳарлардан Сибир, Шимолий Каспий ва Кавказ йўналишига карвон йўллари ўтган.

Шаҳар чеккаларида деҳқончилик ва боғдорчилик ривожланган. Шаҳарларнинг ҳимоя деворлари сув тўлдирилган чуқур хандақлар билан ўралган эди. Қалъа ичидаги ҳарбий иншоот жойлашган эди.

Шаҳарлар баланд деворлар билан ўраб олинган. Бу эса шаҳарларни қарлуқ ҳоқонидан мустақил бўлишга даъват этарди. Ўрта Осиё шаҳарлариға нисбатан Талас водийси ва Еттисувда аҳоли кам эди. Ярим кўчманчи ҳаёт кечириш билан бир қаторда халқ деҳқончилик билан ҳам шуғулланган.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, қарлуқлар ҳукмронлиги даврида еттисувликлар фаол равишда ислом динини қабул қилдилар. Бу қарлуқ ерларининг мусулмон мулклари билан умумий чегарага эга эканлигига боғлиқ бўлган.

Шунга қарамасдан қарлуқлар марказлашган давлат туза олмадилар. Маҳаллий ҳокимлар қарлуқ ябгуларининг ҳокимиятини тўлиқ тан олмадилар. Ўтроқ туманлар асосан ўзларининг кўчманчи уруғ етакчилариға бўйсундилар, шунга кўра X асрда қарлуқларнинг Еттисувдаги ҳукмронлиги тобора заифлаша бошлади.

Иzlанинг! Ўз вақтида ҳоқонлик, яъни давлат барпо қилган қарлуқлар нима сабабдан кейинчалик турли туркий халқлар таркибиға кириб кетди?

Билимингизни оширинг:

1. Тарихий харитадан фойдаланиб, қарлуқларнинг Шарқий Турк ҳоқонлиги худудидан Еттисувга борган йўлларини аниқланг.
2. 17-бетда берилган «Қарлуқлар ҳоқонлиги худуди» номли харитадан ушбу ҳоқонлик жойлашган худудни аниқлаб, дафтарингизга ёзинг.

7-§. Иккинчи Шарқий Турк ҳукмдорлари олиб борган сиёsat тўғрисида битиктошлардаги манбалар

Ушбу дарсда:

- Иккинчи Шарқий Турк ҳоқонлиги қандай мустаҳкамланганлигини Тўнюқуқ битиктошидаги ёзувлардан билиб оламиз;
- Билга ҳоқон ва Култегинларнинг мамлакатни кучайтиришга доир сиёсати бизга қандай манбалар орқали маълум бўлганини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар

- Ашина Қутлуғ
- Тўнюқуқ
- Билга ҳоқон
- Култегин ботир
- Бўгчўр (Қапоғон) ҳоқон

Билгаҳоқон битиктошларида битилган манбалар. Хитой таъсири остига тушиб қолган турклар мустақиллик учун кураш бошлайдилар. 679 йилда 24 туркий қабила бирлашиб, ўзларига ҳоқон сайлашади. Бироқ туркийлар жангда ғалаба қозона олмади. Жангда ҳоқон вафот этди, қўшинлари эса тор-мор қилинди. Улар умумий душманга қарши биргаликда курашиш ўрнига ўзаро қасдлашган ҳолда мағлубиятга учради.

682 йилда Ашина Қутлуғ үзининг кам сонли сафдошлари билан янги исён бошлиди. Үнга доно Тұньюқұқ маңнавий мададкор бўлди.

Атиги 700 кишидан иборат исёнчилар отряди Қорақум шаҳрини эгаллаб, аскарлар сонини 5 мингга етказдилар. Тұньюқұқ битиктошида бу ҳақда шундай дейилади: «Тахтнинг муқаддаслиги қолмади. Ўрмонлар ва тоғлардан йиғилганлар етти юзта бўлди. Икки қисми отлик, бир қисми пиёда эди. Уюштирувчи мен эдим. Кўк осмондаги Тангри белги берди, мен ўзим қудратли ҳоқон билан гаплашдим». Ушбу манбадаги «қудратли ҳоқон» Қутлуғ бўлиб, уни исёнчилар Қорақумда **Элтариш ҳоқон** номи билан тахтга ўтқазишиган. Тұньюқұқнинг маслаҳатига кўра у давлатни мустаҳкамлаш учун ён-атрофга ҳарбий юришларга йулга чиқади.

Ёдда тулинг! 682 йилда Элтариш Қутлуғ ҳоқоннинг тахтга чиқиши билан Иккинчи Шарқий Турк ҳоқонлигининг тарихи бошланади.

Элтариш Қутлуғ ҳоқон ғарб ва шарққа бўлиниб кетган туркларни ягона ҳоқонликка бирлаштириш мақсадида ўз қароргоҳини туркларнинг қадимиий ватани Үтукан (Хангай)га кўчирди. Ҳоқонликни мустаҳкамлайган Элтариш ҳоқон 691 йилда (баъзи манбаларда — 693 йил) вафот этди. Унинг ўғиллари Мўйунчур ва Култегинлар ёш эдилар, шунинг учун тахтни унинг Бўгчур исмли укаси Қапогон ҳоқон номи билан эгаллади.

Манба. Билга (Мўйунчур) ҳоқон ёдгорлигига қуйидаги матнлар битилган:

«Тангри куч бергани учун ҳам отам ҳоқоннинг (Элтариш ҳоқон) лашкари бўридай, душмани эса қўйдай эди... Юришга отланди. Йигирма марта жанг қилди. Тангри ёрлақагани учун халқни қувватсиз қилмади, ҳоқонликни кучсизлантиргани. Душманни давлатсизлантириди. Тиззаси борни чўқтириди, боши борни таъзим қилдирди. Отам-ҳоқон халқини фаровон қилди».

Билга ҳоқон ёдгорлиги.
Кошо-Цайдам музейи.

Билга ҳоқон тожи. Кошо-Цайдам музейи. Мўғалистон

Күлтегин ёдгорлиги.
Мұғалистон

Карши исён күтардилар. Мана шундай ғалаёнли күнларда Қапағон ҳоқон ҳалок бўлади. Шу тариқа унинг орзулари амалга ошмайди.

Қапағон ҳоқоннинг ўрнига таҳтни таниқли Қутлуғ ҳоқоннинг катта ўғли Мўйунчур Билга ҳоқон номи билан эгаллайди.

Күлтегин ёдгорлиги.
Мұғалистон

Хитойга қилган юришларида Қапағон ҳоқон шаҳарларни эгаллади, минглаб асирларни олиб келди. У туркларнинг қудратли давлатини қайта тиклади. Унинг қўшинлари сони 400 минг кишига етди.

Манба. Мўйунчур битигида Қапағон ҳоқоннинг юришлари ҳақида қуйидагича маълумотлар бор: Жами йигирма беш марта юриш қилдик, ўн уч марта жанг қилдик. Давлати борни давлатсизлантирилди, ҳоқони борни ҳоқонидан жудо қилдик. Тиззаси борни чўқтирилди, боши борни таъзим қилдирилди.

Қапағон ҳоқон кўчманчиларни ягона халқقا айлантириш мақсадида куч ишлатишга мажбур бўлди. Бироқ уруғ-аймоқ бўлиб яшашга одатланган туркийлар унга

кашни исён күтардилар. Мана шундай ғалаёнли күнларда Қапағон ҳоқон ҳалок бўлади. Шу тариқа унинг орзулари амалга ошмайди.

Билга ҳоқоннинг яхши мақсадлари ва узоқни кўзлаган ҳаракатлари унга бағишлиланган битикларда шундай тасвирланган:

«... Турк халқининг довруғи пасаймасин деб Тангри амрига кўра ҳоқон бўлдим, Мен бой халқча ҳоқон бўлиб ўрнашмадим; ичи ошсиз, таши кийимсиз, оч-яланғоч, ёвуз, ёмон халқни бошқардим... Турк халқи учун тунлари ухламадим. Кундуз ҳаловат топмадим».

Билга ҳоқон қадимги Турк ҳоқонлигини қайта тиклади. Энди хитойликларнинг туркий халқларни уларнинг тарқоқлигини

сақлаб қолиши мақсадида бир-бирига қарши қўйиш сиёсатининг амалга ошмаслиги маълум бўлиб қолди.

Ёдда тулинг! 721 йилда Тан империяси Билга ҳоқон билан тинчлик шартномасини тузишга мажбур бўлди. Бу Турк ҳоқонлигининг суверен, мустақил давлат сифатида тан олинганидан далолат беради.

Билга ҳоқонга укаси ва машҳур саркарда Култегиннинг 731 йилда вафоти қаттиқ таъсир қиласи. Қахрли Култегиндан қўрқиб яшаётганлар энди бош кўтара бошлайди. 734 йилда Билга ҳоқонни ўзининг ишончли вазири заҳарлаб ўлдиради. Шундан кейин турк давлатида тахтни эгаллаган ҳоқонларни ўлдириш одат тусига киради. Мана шундай оғир вазиятда басмиллар, қарлуқлар, уйғурлар ҳоқонликдан ажралиб чиқишига ҳаракат қила бошладилар. Бу эса Турк ҳоқонлигининг парчаланишига олиб келади.

Ёдда тулинг! 744 йилда уйғурларнинг Яглаҳар қабиласи вакиллари Иккинчи Шарқий Турк ҳоқонлигининг сўнгги ҳоқони Бўлмиш ҳоқонни ўлдиридилар. Шу тариқа сепаратистлар айби туфайли қудратли Иккинчи Турк ҳоқонлиги бутунлай парчаланиб кетди.

Қадимдан Турк ҳоқонликларини бошқариб келган Ашина сулоласи ҳам ҳокимиятдан батамом четлаштирилди. Шу тариқа мустақилликнинг қадрига етмаган ва ўз ҳукмдорларини асрой олмаган давлатчилик алал-ақибат парчаланишига юз тутишини, мўрт бўлишини тарих яна бир бор исботлаб берди.

Билимингилини оширинг:

Ўқувчилар уч гуруҳга бўлинган ҳолда, биринчи гуруҳ Элтариш ҳоқон, иккинчи гуруҳ Билга ҳоқон, учинчи гуруҳ эса Қапағон ҳоқоннинг қаҳрамонликларини тавсифлаб эссе ёзиши керак.

8-§. Эски туркий ёзма ёдгорликлар

Ушбу дарсда:

- Эски туркий ёзуви тўғрисида биламиз;
- Эски туркий ёзуви ёдгорликлари билан танишамиз.

Туркий тил ва ёзувининг илдизлари узоқ асрларга бориб тақалади. Руник ёзуви пайдо бўлгунича турклар сўғд алифбосидан фойдаланишган. Турк алифбоси аслида VII асрнинг биринчи ярми бошларида маълум бўлди. У ҳар хил белгилардан ташкил топган ва 37-38 ҳарфдан иборат бўлган.

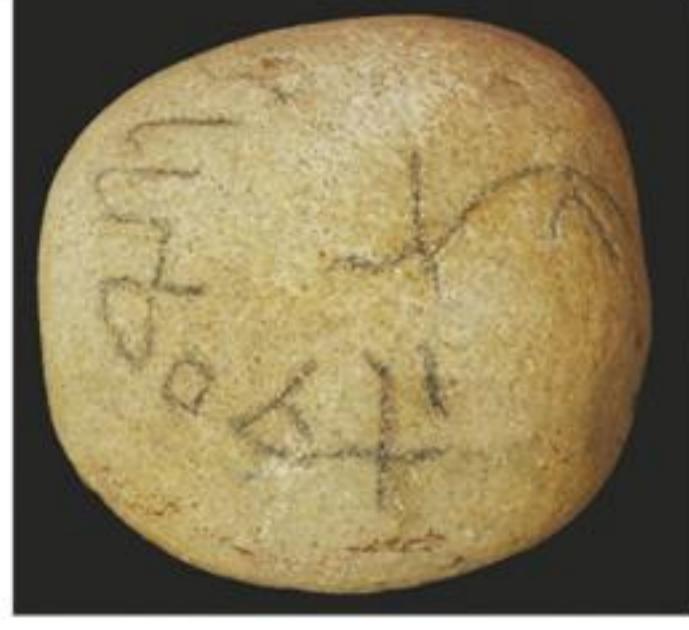
Таянч сўзлар

- рун
- Ўрхун-Энасой ёзуви
- Битикттошдаги ёзувлар

Бу мұхим! Турк алифбосининг афзаллиги шунда әдіки, унда дарахт ёки тошға ёзиш ҳам жуда қулай әди. Шунингдек, туркий ёзувда турк тилининг хусусиятлари ҳисобга олинган әди. Кейинчалик тадқиққотчилар ушбу ёзувни рун ёзувлари деб атадилар.

Руна¹ ёзуvida ёзилған ёдгорликлар Үрхун, Тұла ва Селенга дарёлари ёқаларыда кенг тарқалған. Уларнинг орасида Билга ҳоқон ва Култегин ёдгорлик устунлари, Түньюқ ҳайкали, Үнгин битиги, Селенга тоши, Терхин устуни, Қорабалғасун битиги ва бошқалар бор. Бу битиклар «Үрхун ёдгорликлари» деган умумий ном остида маълум. Үрхун-Энасой ҳудудидаги маълум битиклар сони 150 тага етади. Улар орасида ҳалигача ўқилмаганлари ҳам бор. Эски туркий ёзувлар ёрдамида бизгача етиб келған тарихий маълумотлар туркларнинг ўта юқори маънавий маданиятидан дарак беради.

Туркларнинг ҳар хил миграцион ҳаракатлари жараёнида тил жиҳатдан ўзаро яқинлашишлари кенг қулоч ёзди. VI аср үрталарыда Марказий Осиёда Турк ҳоқонлигининг ташкил топишига боғлик ҳолда ва қадимги туркий қабилалар үртасида ҳукумат учун кураш жараёнида маньчжур-тунғус тилли қабилалардан ажралиб чиқишлиари бу борада ҳал қылувчи таъсир күрсатди. Евроосиёдағи туркларнинг ёндош ҳудудларга күчиши жараёнида бир нечта қадимги туркий тиллар гурухи шаклланды: булғор-хазар, Ғарбий Турк (ўғузлар), Қарлуқлар. VIII—X асрларда Иртишбүйи турклари орасида қадимги туркий тилнинг қимоқ-қипчоқ гурухи жорий этилди. Ипак йўлининг ривожланиши жараёнида Еттисув ва Жанубий Қозогистондаги ўтроқ туркий гуруҳлар ахоли орасига эронийлар, асосан, сўғд гуруҳлари тарқала бошлиди. Масалан, VI—VIII асрларда Чуводийсида 18 та ривожланган шаҳар ва шаҳарчаларнинг асосий ахолисини турклар билан бир қаторда сўғдлар,

Тошдаги эски туркий ёзуви.
Талас дарёсининг юқори оқими
(VII—VIII асрлар)

қадимги туркий тиллар гурухи шаклланди: булғор-хазар, Ғарбий Турк (ўғузлар), Қарлуқлар. VIII—X асрларда Иртишбүйи турклари орасида қадимги туркий тилнинг қимоқ-қипчоқ гурухи жорий этилди. Ипак йўлининг ривожланиши жараёнида Еттисув ва Жанубий Қозогистондаги ўтроқ туркий гуруҳлар ахоли орасига эронийлар, асосан, сўғд гуруҳлари тарқала бошлиди. Масалан, VI—VIII асрларда Чуводийсида 18 та ривожланган шаҳар ва шаҳарчаларнинг асосий ахолисини турклар билан бир қаторда сўғдлар,

¹ Рун мағфий ва номаълум деган маънени англатади. Европа давлатларыда ўрта асрларда фойдаланилған, тош, ёғоч, сұякларга ўйиб ёзилған ёзувлар шундай номланған. Ушбу түшүнчә туркий халқларнинг ёзма ёдгорликлари учун ҳам құлланилған.

суряликлар, форслар ташкил қилған. Яна шуни таъкидлаш керакки, үрта асрларда Фарбий Турк ҳоқонлигидаги үрта асрлар ва деңқончилик маданияти күп сонли турклар орасыда яшаган сүғдийлар иштирокида шаклланган. Фарбий Турк ҳоқонлигининг Шош ва Фарғона шаҳарларидан топилған тангаларида сүғд тилидаги ёзувларнинг борлиги айнан шундан далолат беради. Ипак йўли бўйида алоҳида гуруҳлар бўлиб яшаган сүғдийлар турк тили ва маданияти таъсирига бардош бера олмадилар. Улардан кўпчилиги аста-секин туркийлашди.

Ўрта Осиёning катта қисмига кенг тарқалған араблар истилоси турк дунёси маънавиятига сезиларли таъсири кўрсатди. Масалан, араблар айрим маҳаллий қабилаларнинг ислом динини қабул қилишига кўмаклашдилар ва ўз тилларини дин ва ҳуқуқда bemalol қўллай бошладилар. Лекин, умуман олганда, турклар ўзларининг анъанавий тафаккурлари, урф-одатлари ва ҳаёт тарзидан воз кечмадилар. Янги ислом динининг диний мантиғи аждодлардан мерос қолган тафаккурнинг анъанавий тизимини такомиллаштириди ва янги тушунчалар билан бойитди. Бу эса Евросиё кенгликларида яшаётган қабилаларнинг туркий халқлар таъсирига тушишини янада жадаллаштириди.

Билимингизни оширинг:

1. Руник ёзуви нима?
2. Қайси обидалар Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликлариға тегишли?

Бугатин ёзуви ёдгорлиги

Талас битиктоши (VIII—X асрлар). Ноёб китоблар музейи.

Алмати шаҳри

9-§. Атлах (Талас) жанги (751 йил, ёз)

Ушбу дарсда:

- Атлах жангининг бориши ва сабаблари билан танишамиз;
- Жангнинг аҳамияти ва тарихий оқибатларини аниклаймиз.

Таянч сўзлар

- Атлах
- Ибн ал Асир
- Талас дарёси

Атлах жангининг сабаблари ва бориши.

Талас дарёси яқинида, ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудуди чегарасида, қадимий шаҳар Атлах яқинида, Талас дарёси бўйида араблар билан хитойлар ўртасида катта жанг бўлиб ўтди. Жангнинг тарихи мусулмон ва Хитой солномаларида тасвирланган.

Иzlанинг! Харитадан Талас дарёсининг жойлашган ўрнини аникланг.

Атлах жангининг сабаблари қўйидагича. Туркашлар ҳоқонлиги парчалангандан кейин Тан империясининг ғарбий ўлкалари маъмуряти хитой сиёсатининг йўлини тутган туркашлар ҳоқонларига ёрдам бериш баҳонасида аста-секин Еттисувга бостириб кирди. Хитой армияси Сирдарё ҳудудига яқинлашди. 740 йилда хитойлар Тараз

Атлах жангигача бўлган Араб ҳалифалиги ҳудуди

шахрини эгаллашди ҳамда вайрон қилиши. Қаршилик күрсатган туркашларнинг ҳаммаси қириб ташланди.

748 йилда Хитой армияси Туркашлар ҳоқонлиги пойтахти Сиёб шахрини босиб олди ҳамда вайрон қилди. 749 йилда хитойлар Шош (Тошкент)ни эгаллади. Шош ҳукмдорининг ўғли Хитойга қарши курашда ёрдам сўраб Хурсондаги араб ҳукмдорларига мурожаат қиласи. Бу таклифни қабул қилиб, араблар Шошга қўшин юборади. Армия таркибида ислом динини қабул қилган минглаб сўғдлар ва турклар бор эди.

Қарама-қарши тарафларнинг қўшини Еттисувнинг жанубифарбидаги юзма-юз учраши.

Ёдда тулинг! Жанг 751 йилнинг июль ойида Талас дарёси бўйидаги Атлах шахри ёнида бўлиб ўтган.

Хитой қўшинининг орқа томонидан қарлук қўшинлари ҳужум қиласи.

Ўтган замонлардан ҳикоя қилувчи «Ду Хуанинг Ғарбга томон йўл хотиралари» деган хитой манбаида ушбу воқеалар шундай тасвирланади: «Уруш беш кун давом этди. Жанг ҳаддан ташқари шафқатсиз тус ола бошлаган бир пайтда Тан империяси қўшини томонида жанг қилаётган қарлуклар тўсатдан араблар тарафига ўтилар. Натижада, араблар ва қарлук жангчилари Тан империяси қўшинларига икки томондан ҳужум қиласилар. Бундай қудратли ҳужумдан Гао Сяньчжи (хитой қўшинлари қўмондони — муал.) армияси деярли бутунлай қирилиб кетди. Гао Сяньчжининг ўзи эса жанг майдонидан аранг қочиб қутулди».

Икки томондан сиқув остига олинган хитой қўшинлари катта йўқотишларга дуч келиб, қочимга тушади. Уруш натижасида хи-

Атлах (Талас) жанги

тойликлардан юз минг кишидан эллик минг киши ҳалок бўлади, йигирма мингга яқин киши асирга тушади.

Атлах жангининг аҳамияти. Атлах жангидаги араблар ва қарлуқлар кўпгина ўлжаларга эга бўлди. Асирга тушганлар орасида хитой ҳунармандлари ҳам бор эди. Маҳаллий халқка қоғоз ва ипак етиштириши ўргатиш мақсадида улар Самарқанд ва Ирокқа юборилди.

Бу муҳим! 715 йилда руй берган ушбу жангда Турк ва арабларнинг биргаликдаги ғалабаси Тан империясининг Ўрта Осиё давлатлари ишларига аралашишига узил-кесил чек кўйди. Бу жангдан кейин хитойлар деярли ўн аср мазкур ҳудудларга ҳужум қилишдан ўзларини тийдилар.

Хитойнинг жангдаги мағлубияти тарихимизнинг ўта муҳим ва ҳал қилувчи ҳодисаси бўлди, негаки диний, сиёсий ва этник ўзгаришларнинг бошланшишига замин яратилди.

Атлах жангидаги хитойлар чекинишига мажбур бўлса-да, араблар ҳам бу ерда муқум яшаб қолишишолмади. Ўрта Осиёда бошланган қаршилик тўлқинлари уларни чекинишига мажбур қилди. Буларнинг ҳаммаси туркашларнинг мустақиллигини янада мустаҳкамлаши керак эди. Лекин улар иккига бўлиниб, бир-бирлари билан уришдилар.

Жангдан сўнг Олтой ва Тарбағатойдан келган қарлуқлар Еттисувда сиёсий жиҳатдан устувор кучга эга бўлиш ҳақида ўйлай бошлади. Уларнинг Атлах жангидаги араблар томонига ўтиши турк-қарлуқларнинг бу ҳудуддаги сиёсий вазиятдан жуда яхши хабардор эканлигидан далолат беради. Улар энг катта хавф Хитойдан келаётганини тушундилар. Урушдаги ғалаба туркларнинг хитой эмас, балки араб-ислом маданиятини танлашига таъсир кўрсатди. 756 йилдан сўнг Еттисувда қарлуқларнинг сиёсий ҳокимиюти ўрнатилди ва Қарлук ҳоқонлиги вужудга келди.

Эсланг! Нима сабабдан туркашлар икки қисмга бўлиниб кетди?

Билимингизни оширинг:

1. Атлах жангидаги араблар орасида тавсифланг.
2. Ўқувчилар уч гурухга бўлинган ҳолда, биринчи гурух арабларнинг, иккинчи гурух хитойликларнинг, учинчи гурух эса қарлуқларнинг Атлах жангидаги таомилларини тавсифлаб ёзиши керак.

10-§. Үғузлар давлати (IX аср охири — XI аср боши)

Ушбу дарсда:

- «Үғуз» этнонимининг маъносини тушуниб оламиз.
- Үғузлар давлатининг тузилиши ва жойлашиш ўрнини аниқлаймиз.

Үғузлар кимлар бўлган? Үғуз номи VI асрдан буён маълум. Қадимги Хитой солномаларида үғузлур VI асрдан бошлаб «угу» номи билан тилга олинади. Үғузлар давлатига асос солган Ўғузхон исмли тарихий шахснинг қаҳрамонликлари «Ўғузнома» достонида куйланади. «Ўғузнома» достонида Үғуз ҳоқонининг қўл остидаги уруғ ва қабилаларни «бўз ўқ» ва «уч ўқ» деб номлаб, уларни икки гуруҳга бўлгани ва ўғилларига тақсимлаб бергани тасвиранган.

Таянч сўзлар

- Үғуз
- «Ўғузнома» достони
- Янгикент

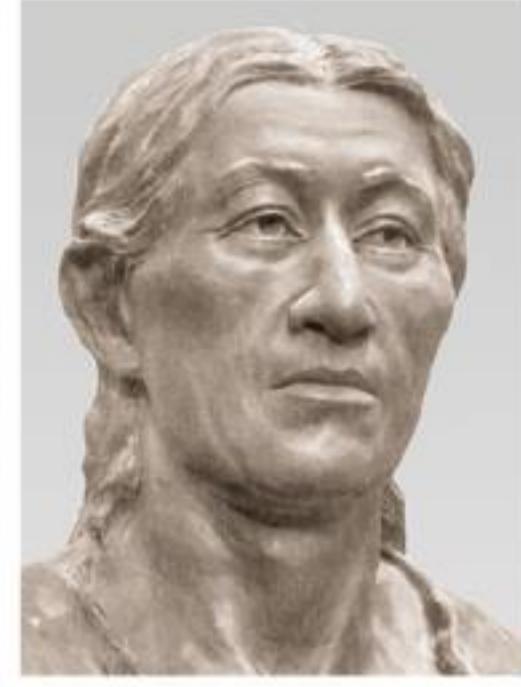
Ёдда тулинг! Айрим туркий халқлар (туркманлар, қорақалпоклар ва х. к.) ҳозирги кунгача ўз шажара дарахтларини Ўғузхон (Ўғизхон)га бориб тақайдилар.

Ёдда тулинг! Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ўғузларнинг 24 қабиладан иборат эканлиги аниқ қилиб ёзилган.

Аниқланг! Олдинги тарихий ватанларида ўғизлар Саккиз ўғузлар, Тўққиз ўғузлар, Уч ўғузлар деган қабила иттифоқларини тузганлар. Кучайган, қўшни қабилаларни босиб олган пайтларида уларни Ўттиз ўғузлар деб ҳам атаганлар. Үғузлар собиқ Буюк Турк ҳоқонлигига мансуб туркий тилли қабилалардан ташкил топган.

Үғузлар давлатининг ташкил топиши ва унинг ҳудуди. VI—VII асрларда ҳозирги Мўғулистоннинг Ўрхун дарёсидан ғарб томонга Еттисув орқали Сирдарёning ўзанингча бўлган ҳудуд ўғузларнинг асосий ватани бўлган.

VIII асрнинг ўрталарида томон уйғурлар дастлаб ўғузларни, кейинчалик қарлуқларни ғарбга сиқиб чиқаради. IX асрнинг иккинчи ярмидан ўғузлар, ўзлари яшаётган ҳудудга қарлуқларнинг келишига боғлиқ ҳолда Еттисувдан Сирдарёning ўрта ва қуи оқимиға кўчиб ўта бошладилар. Тезда улар бу ерда ўғуз қабилаларини бирлаштирган давлат туздилар.

Қадимги ўғуз ҳайкали

Уларнинг қўл остидаги ҳудуд Орол дengизи ёқалаб то Каспий dengизигача чўзилган эди. Ўғуз давлатининг пойтахти Сирдарё бўйида жойлашган Янгикент шаҳри эди. Давлат раҳбари ябгу деб аталган.

Бу муҳим! Ўрта Осиёдан бостириб кирган салжуқлар X аср охри — XI аср бошларида ўғузларни қақшатқич мағлубиятга учратади. Улардан шимолда яшаган қипчоқ қабилалари XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўғузларнинг асосий қабилаларини Сирдарё ҳудуди ва Оролбўйидан сиқиб чиқара бошлиди.

Ўғузлар ўрдаси бўлган Янгикент шаҳри жойлашган ердан топилган идишлар

Қипчоқлар босими остида ўғузларнинг йирик қабилалари Европа шарқига ва Кичик Осиёга кўчиб кетишга мажбур бўлдилар. Агар ўғуз қабилаларининг кўпгина қисми Итил (Волга)гача етиб бориб бажаноқлар (печенеглар) билан курашган бўлса, иккинчи каттароқ қисми Ўрта Осиёдаги мусулмон ҳудудларига бостириб кириб, Ўрта Ер dengизигача етиб борди. Улар борган ерларда дастлаб

туркман деган номга эга бўлган, кейинчалик ўзлари жойлашган ўлкаларида яшовчи бошқа туб халқлар билан аралашиб, салжуқий, турк, гагауз, озарбайжон ва ҳ.к. янги номларга эга бўла борган.

Қадимги Ўғузлар улуси ҳудуди

Бу муҳим! Ўғузлар Евроосиё кенгликларида турклар, қозоқлар, озарбайжонлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоклар, татарлар, бошқирдлар, ўзбеклар каби туркий халқларнинг шаклланиши ва миллий давлатларининг вужудга келишига катта ҳисса қўшдилар.

Билимингизни оширинг:

1. Ўғузлар ҳоқонлиги қандай ҳудудда ва қачон яшаган?
2. Ўғузларнинг биринчи манзиллари ва кейинчалик Сирдарё, Орол денгизи бўйида ташкил топган давлати жойлашган ҳудудни аниқланг.

11-§. Қимоқ ҳоқонлиги (IX—XI аср бошлари)

Ушбу дарсда:

- Қимоқ давлати ҳақида маълумот оламиз;
- Қимоқларнинг хўжалиги ва шаҳар маданияти қандай ривожланганини аниқлаймиз.

Қимоқ ҳоқонлигининг ташкил топиши. IX асрдан то XI асрлар оралиғигача бўлган даврда Фарбий Турқ ҳоқонлиги ўрнида учта йирик давлат бирлашмаси мавжуд бўлган. Биринчиси — Еттисувда Туркашлар ҳоқонлиги ўрнида вужудга келган Қарлуқ ҳоқонлиги, иккинчиси — Оролбўйи ва Сирдарёning ўрта ва қуи оқимидағи ҳудудларни эгаллаган Ўгузлар давлати. Учинчиси — ҳозирги Шимолий, Шарқий ва Марказий Қозогистоннинг чўл минтақасида жойлашган Қимоқ ҳоқонлиги.

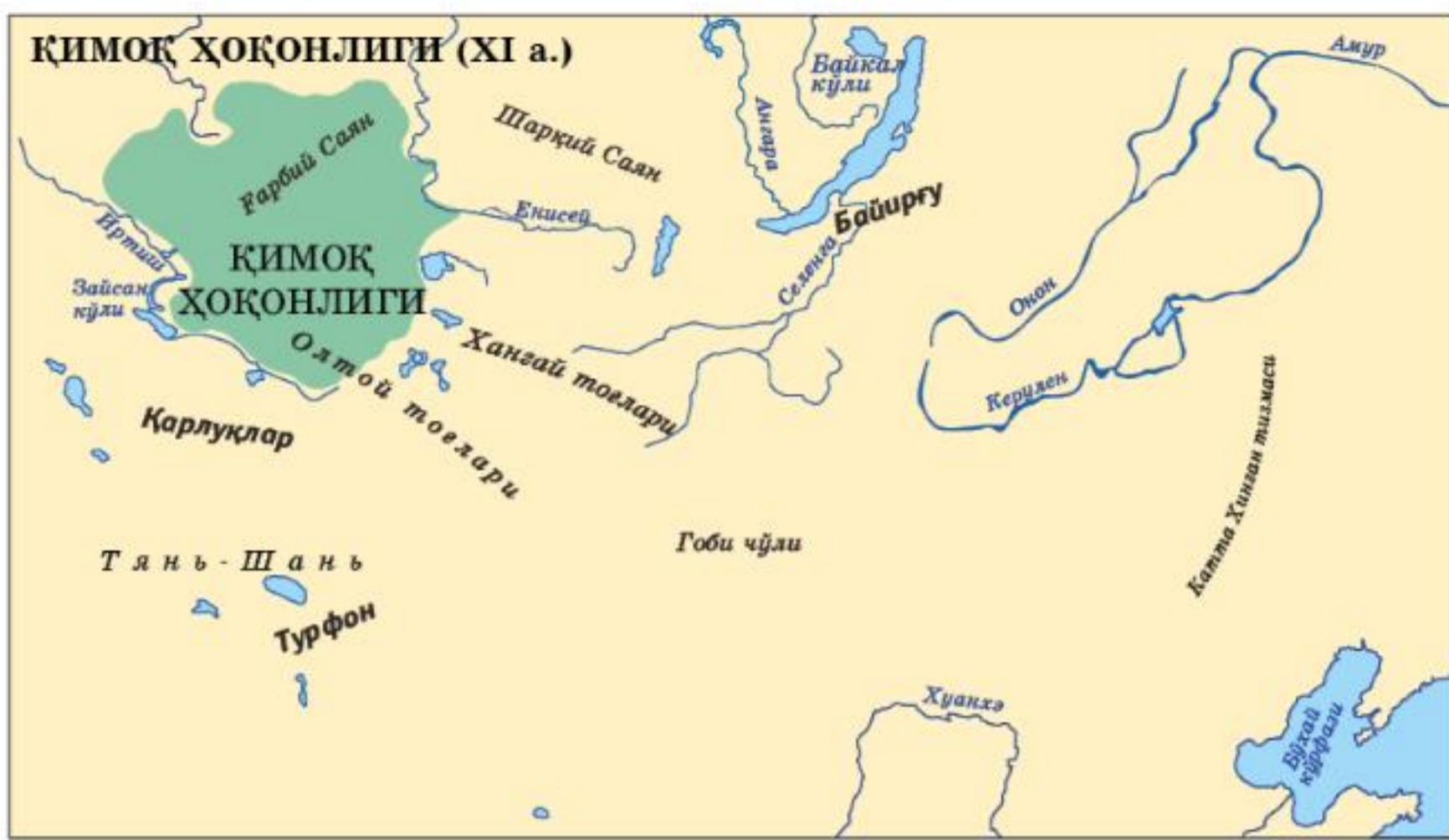
Таянч сўзлар

- қимоқлар
- Имақия (Қимоқия) шаҳри

Ёдда тулинг! Қадимги манбаларда берилишига кўра таркибида еттига қабила бўлган қимоқлар VIII аср бошларида пайдо бўлган.

IX асрда қимоқларнинг 12 та қабиласи Иртишдан то жанубдаги Жунғор Олатовигача чўзилган ҳудудда янги давлат туздилар. Давлатни ҳоқон бошқарган. Унга қабила етакчилари — жабгулар бўйсунишган. Алоҳида уруғ ва қабилалар эса шодлар томонидан бошқарилган. Ҳокимият авлоддан-авлодга ўтган. Давлат бошқаруви ишларида ҳарбий қўмондонлар фаол иштирок этишган.

Кўпгина қимоқ шаҳарлари Иртиш дарёси ўзани бўйлаб кетган савдо йўллари ёқасида жойлашган. Имақия (Қимоқия) қимоқлар давлатининг маркази бўлган.

Қимоқ ҳоқонлигининг Ҳудуди

Ёдда тукинг! Қимоқ давлати ҳоқонининг қароргохи Иртиш дарёси бўйидаги Имақия (Қимоқия) шаҳрида жойлашган. Қимоқ давлатининг бу шаҳри ташқи душманлардан ҳимояланиш мақсадида яхши мустаҳкамланган. Шаҳар атрофи темир дарвозали баланд деворлар билан ўралган. Шаҳар ичидаги бозорлар ва ибодатхоналар бўлган.

Қимоқ ҳоқонлари янги ерларни эгаллаб олишга катта эътибор қаратганлар. Улар қўшни давлатлар билан мустаҳкам алоқа боғлаганлар. VIII асрнинг иккинчи ярмидан IX аср бошларигача бўлган давр оралиғида қимоқлар ғарбга кўчдилар. Қимоқ давлатининг тобора заифлашиши бунга сабаб бўлди. Ҳаддан ташқари кенг чўл ҳудудларига эгалик қилиш, қўшни кўчманчилар билан тўхтовсиз урушлар аста-секин ҳоқонликнинг парчаланишга олиб келди. Қимоқ иттифоқининг фаол қисми бўлган қипчоқ хонларининг ҳокимият жиловини қўлга олишга бўлган уринишлари ҳам ҳоқонликнинг заифлашишига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Қимоқларнинг хўжалиги ва шаҳарларнинг ривожланиши. Қимоқларнинг азалий касби — чорвадорлик. Улар қўй, от, туюва эчки боқишишган. Жанубда ва Буюк Ипак йўли тармоқларидаги туманларда улар ўтрок ҳаёт кечиришишган, дехқончилик билан шуғулланишган. Уларнинг айрим шаҳарлари яхши ривожланган. Ҳунармандчилик ҳам ривожланган: жундан газламалар тўқиши,

күйимлар тикиш, терига ишлов бериш, ёғочдан турли буюмлар ясашни яхши ўзлаштирган. Қимоқлар темирга ишлов беришда яхши натижаларга эришган, ундан қурол-яроғ ва турли асбоблар тайёрлаган. Уларда олтин, кумуш каби қимматбаҳо металлардан безаклар зеб-зийнат ва заргарлик буюмлар ясаш йўлга қўйилган. Кўчманчи қимоқларнинг жанубий шаҳарлар билан савдо-сотик қилиши шаҳар маданиятининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Араб географи ал Идрисий (ХII аср) қимоқлар мамлакатининг тарихий харитасини чизган. Ундаги маълумотга кўра қимоқларда 16 та шаҳар бўлган. Улар жанубдан шимолгача чўзилган савдо йўли ёқаларида, дарё ва кўллар қирғоқларида, тоғларнинг ўтиш жойлари ва фойдали қазилмалар олинадиган конлар яқинида қурилган. Бу шаҳарларда савдо бозорлари, диний иншоотлар бўлган. Кўпгина шаҳарлари Иртиш дарёси бўйларида савдо йўлларида жойлашган. Қимоқларнинг кўп шаҳарлари асосан жанубда, Фарғонадан қимоқлар пойтахтига олиб борувчи иккита йирик карвон йўлида жойлашган. Шаҳарларнинг ривожланишига X асрда қимоқларнинг ғарбга томон кўчиши, Сирдарё бўйида яшаган ўғузлар, Еттисувнинг жанубида жойлашган қарлуклар, шарқда Энасой қирғизлари билан савдо-сотик ишларини йўлга қўйиши ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатган. IX—X асрларда қимоқлар яшаган ҳудуддан топилган қўл ойналардаги қадимги туркий ёзувлар қимоқлар шаҳрида ёзув маданияти мавжуд бўлганлигидан далолат беради. XI аср бошларида қимоқлар ичидан олим ва ёзувчи ал Қимоқий чиққан. У ўз китобида қимоқлар шаҳрини тасвиirlаб, истеҳкомлар, савдо йўллари, дехқончилик ва диний эътиқодлар ва урф-одатлар ҳақида қимматли маълумотлар қолдирган.

Билимингизни оширинг:

1. Ал Идрисий қимоқлар ҳақида қандай манбалар қолдирган?
2. 31-бетдаги «Қимоқ ҳоқонлиги ҳудуди» харитасидан қимоқларнинг қандай ўлкаларда яшаганликларини аниқланг.

12-§. Туркийларнинг ҳарбий санъати

Ушбу дарсда:

- кўчманчи туркийларнинг ҳарбий санъатга мойиллилари сабабларини ўрганамиз;
- кўчманчиларнинг овчилик санъати ёрдамида малакаларини оширганликларини билиб оламиз.

Қабилалар ва давлатлар ўртасида кети узилмайдиган ҳарбий зиддиятлар, айниқса, Хитой каби қудратли мамлакат билан

Таянч сүзлар

- Ҳарбий санъат
- Овчилик
- Ибодатхона
- Мұхаммад (с. а. в.) пайғамбар ҳадислари

қүшничилик туркийларни ҳарбий санъатни доимий рационале мукаммаллаштириб боришига мажбур қилди.

Туркийларнинг катталари билан бир қаторда болалар ҳам овга чиқишиган. Шу тариқа улар қуролларни ишлатиш ва отда юришни үрганишишган. Бу ёшликтан үқ-әй, найза, шамшир ва тиғли қилични ишлатиш малакасини әгаллашга ёрдам берган. Овчилик ва үйин күринишига эга

бўлган машқлар натижасида от устида ҳарбий қуроллардан фойдаланиши ўрганганлар. Кўчманчи халқларда овчилик нафақат озиқовқат билан таъминлаш учун ўта зарурий машғулот, балки ҳарбий ишга ўргатиш воситаси ҳам бўлган.

Бу муҳим! Араблар ёзиб қолдирган манбаларга кўра, туркийлар овчилик билан ҳам шуғулланишиган. Гурух бўлиб овчилик билан шуғулланиш ҳарбий машқ сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Қадимги туркий халқларда давлат ҳарбий-маъмурий шаклда ташкил қилинган, яъни ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти битта қўлда тўпланган. Кўшин ўнлик тизимида шаклланган.

Кўчманчилар ўтрок халқларга тез-тез ҳужумлар уюштириб

турган. Ўтрок қабилалар кўчманчиларга ҳамиша босқинчилар сифатида қарашган. Шу сабабдан хитой тарихчилари туркийлар ҳақида ҳикоя қилишаётганда, уларни салбий бўёкларда тасвирлайдилар.

Турк саркардаларидан бири шериклари билан бирга турк ҳоқонининг маслаҳатчиси Тўньюқуқнинг олдига келади. Кўмондон унга худди Хитой каби шаҳарлар, қалъалар, ибодатхоналар қуришга доир фикрини билдиради. Бунга Тўньюқуқ шундай жавоб беради: «Мумкин эмас. Туркий халқлар кам сонли, биз ҳатто тан (хитойлар)нинг юздан биридан ҳам каммиз. Бизнинг уларга шу пайтгача қаршилик кўрсатаётганимизнинг сабаби шуки, тоза сув, сершира ўт излаб бир жойда узок қолмаймиз, овчилик

Эски туркий қабилаларнинг
жангчилари (III—VIII асрлар).
Расм муаллифи X. Ахметжонов

Ёй тортаётган Қадимги турқ тасвири.
Алмати вилояты

Отлиқлар ва пиёдалар үртасидаги
жанг. Алмати вилояты

билин шуғулланамиз, ҳарбий санъатга әгамиз. Куч йиғиб, қүшин юборамиз ва улардан бойликларини тортиб оламиз, күчсизланганда, тоғлар ва үрмөнларга яширинамиз... Ибодатхоналар одамни яхшилик ва итоаткорлик рухида тарбиялайди. Бу йўлдан кетиш мумкин эмас». Шундай қилиб туркий ҳукмдорлар үтрок ҳаёт кечириш, шаҳарлар қуриш, диний йўналишларни тарғиб қилувчи ибодатхоналар қуришдан воз кечишиди. Ҳақиқатан ҳам ҳарбий кўчманчилик ҳаёти туркларни сон жиҳатидан ўзларидан бир қанча баробар кўп бўлган хитойлардан бир неча марта қутқариб қолди.

Туркларнинг уруш олиб бориши усулидан норози бўлган хитойлар уларни тартибсиз жанг қилишда, оғир дақиқиларда «отининг бошини орқага буришдан» уялмасликларида айбладилар. Бу хитой муаллифларининг кўчманчи халқлар анъаналари ва урф-одатлари, ҳарбий санъати ҳақида юзаки билимга эга бўлганликларидан далолат беради.

Ёдда тулинг! Хитой манбаларида кўчманчи туркларга ҳарбий ҳаётга бутунлай мослашиб кетган, ҳамиша ҳарбий ҳаётга тайёр турган ва шунинг учун ҳам Хитойга таҳдид соловчи жамият сифатида қаралади.

Турклар ерига бостириб кирган араблар ҳам турк кўчманчиларини хавфли душман ҳисоблаганлар. Улар туркларнинг олдига дин тарғиботчиларини юбориб, ислом динига риоя қилишларига ва шу орқали жанговар туркларни ўз иттифоқчиларига айлантиришга ҳаракат қилдилар. Лекин кўчманчиларнинг тўхтовсиз босимлари-

Қадимги турқ даврига мансуб
қилич безаги (VII аср). Эрми-
таж. Санкт-Петербург

га бардош бера олмаган араблар ҳам чүл билан чегарадош ерларга туркийлар ҳужумларидан ҳимоя қиладиган мудофаа иншоотларини курадилар.

Араблар азалдан туркийларнинг жанговар хусусиятларини билганлар. Мұхаммад (с.а.в.) пайғамбар ўз ҳадисларидан бирида авлодларига туркийлар билан жанг қилмасликни васият қилган. Васиятнинг маъноси қуйидача: «Улар сизларни тинч қўйиб турганида, туркийларни тинч қўйинг». (Бошқа нусхаларда: «Улар сизга хавф солмагунларича, сиз туркийларга хавф солиб таҳдид қилманг», «Туркийлар билан жанг қилманг, улар хавфлидир»). Бу ҳадис икки жасур халқ орасида юзага келган ўзаро алоқаларнинг хусусиятлари ҳақида гувоҳлик беради, унда арабларнинг кўчманчи туркийлар билан жанг қилиш нияти бўлмаганлиги, улар уруш эмас, маънавий яқинликни муҳим деб билганликлари таъкидланади.

Билимингизни оширинг:

1. Қадимги туркларнинг ҳарбий санъатга мойилликларининг сабаби нимада эди?
2. Турк қўмондонларидан бири Тўньюқукнинг кўчманчилик ҳаётини нима сабабдан хушлаганигини тушунириб беринг ва эссе ёзинг.
3. Араблар туркларнинг ҳарбий санъатига қандай баҳо беришган?
4. Юқорида берилган «Қадимги турк даврига мансуб безак» расмидан кейинги қозоқ халқи ҳаётида қандай ўхшашликлар кузатилади?

13-§. Кўчманчилар хўжалигининг анъанавий хусусиятлари

Ушбу дарсда:

- кўчманчиларда чорвачилик хусусиятлари билан танишамиз;
- туркий қабилаларнинг чорвачилик ҳамда савдо-сотик ва деҳқончилик билан фаол шуғулланганликларини билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик
- от ва қўй боқиш
- йирик қора мол боқиш
- Ўтроқ маданият

Чорвачилик. Ўрта асрларда кўчманчи турклар от, қўй, сигир ва тужа боққан. Айниқса, от ва қўйларни кўпайтиришга катта эътибор қаратган. Молларнинг бу турларини кўчиш ва қишки яйловларда боқиши жуда қулай бўлган. Қўйлар кўчманчилар учун фақат озиқ-овқат захираси бўлибгина қолмай, жуни ва териси қиммабаҳо хом ашё воситаси вазифасини ҳам ўтаган. Отлар турклар учун энг зарур ва муҳим транспорт воситаси эди. Отлар кўчманчилар бойлигининг муҳим мезони ҳисобланган.

Қадимги туркийларнинг отанжомлари (VI аср)

Тери ва шойидан тикилган халталар (VII—VIII асрлар)

Бу муҳим! Буюк дашт иқлими күчманчи ва ярим күчманчиликка хос хұжаликни юритиш учун қулай бўлган. Шунга мувоғиқ күчманчилик қолоқ ҳаёт тарзи натижасида шаклланган деган қарашлар хатодир.

Туркийлар, шунингдек, йирик шохли молларни кўпайтириш билан ҳам шуғулланишган. Лекин уларнинг сони анча кам бўлган. Сигир ва ҳўқизлар узоқ масофага чўзилган ва узоқ давом этган кўчишларга дош бера олишмаган. Бироқ хўжалигига отлар етишмаган қабилалар транспорт воситаси сифатида ҳўқизлардан фойдаланишган. Хўжалигига сигирлар кўп бўлган туркий қабилаларнинг бир қисми доимий қишки жойларда яшашган ва ярим күчманчи ҳаёт кечиришган. Қумли ва чўл зоналарда яшаган күчманчилар туячилик билан шуғулланишган.

Деҳқончилик ва ҳунармандчилик. Туркийларда деҳқончилик жанубдаги дарёлар бўйларида жойлашган ҳудудларда муваффақиятли ривожланган. Марказий Қозогистонда эса ёз ойлари қисқа, қишифасли узоқ бўлишига, шунингдек, сув етишмаслигига боғлиқ ҳолда деҳқончилик кенг ёйилмаган.

Қадимги туркийларнинг олтин тақали белбоғи (VI—VII аср)

Қадимги туркийларнинг узангиси (VI—VII аср)

Қадимги туркийларнинг сопол идишлари (VII—X асрлар)

Туркийларнинг тошга үйилганса нақшари (VI аср). Мұғалистон

Ёдда тулинг! Дарёлар бүйіда яшайдыган туркий қабилаларда чорвачилик билан бир қаторда дәхқончилик ҳам ривожланған.

Суғориладыган ерларда дәхқончилик, айниқса, VI—XII асрлар оралиғида Тараз, Оқмачит, Аспара, Ыттор, Сайрам, Туркистан, Саврон, Талғар ва бошқа шаҳарлар чеккаларида кенг тарқалған. Бұжойлардан археологлар темир үрок, құл тегирмони, кетмон, тешалар қолдиқларини топдилар. Обикор дәхқончилик билан шуғулланған Еттисув ақолиси буғдой, полиз әқинлари етиштирдилар, узумчилик, боғдорчилікни ривожлантирилар. Боғзорлар махсус тұғонлар орқали суғориленген.

Хозирги Қозоғистон ҳудудида яшаган халқлар ҳунармандчилик-нинг ривожланишига, айниқса, от анжомлари, асбоблар ва безаклар тайёрлашга алохыда эътибор қаратғанлар. Археологлар томонидан топилған от анжомлари, асбоблар ва қурол-аслақалар темирға юқори даражада ишлов берилганидан далолат беради. Топилған буюмлар туркийларнинг ёғочга, сүякка ва тошга нақш чизишдаги маҳоратидан дарак беради. Шунингдек, күйдирилған лойдан идишлар лаганлар ва ҳ.к. идишлар ясаш йўлга қўйилған. Уларга қушлар ва ҳайвонлар тасвири, ўсимликлар шаклидаги нақшлар туширилған. Қадимги туркийларда марҳумлар кийимлари билан бирга дағн қилинған. Қабрлардан топилған кийимлар парчалари туркийларнинг тикувчиликда ҳам моҳир бўлганидан далолат беради. Айниқса, уларда жундан ҳар хил кийимлар тўқиши, теридан пўстин ва этик тайёрлаш кенг тарқалған.

Билимингизни оширинг:

1. Туркийларнинг чорвачиликни асосий касбга айлантиришда табий муҳит қандай таъсир кўрсатганини тавсифлаб қисқача таъриф ёзинг.

2. Туркийлар нима сабабдан айрим ҳудудларда обикор деңқончилик билан бирга чорвакчиликни ҳам ривожлантиришга эътибор қаратган?
3. Дарсликда берилған туркийларнинг майший буюмлари ва идшиларига эътибор берган ҳолда, улар шуғулланған хұжалик ишлари ҳақида эссе ёзинг. 14-§. Туркийлар дунёқарашининг үзига хос хусусиятлари

14-§. Туркийлар дунёқарашининг үзига хос хусусиятлари

Ушбу дарсда:

- Қадимги туркийларнинг диний эътиқодлари;
- туркийлар дунёқарашида ислом дини таъсири билан танишамиз.

Қадимги туркий қабилаларнинг диний эътиқодлари ва маданияти ислом динини қабул қилғунға қадар үзига хос хусусиятларга эга эди. Маълумки, туркийлар қадимдан оловга, аждодлар руҳига сиғинишган ва ўлимдан кейинги ҳаётга ишонишган. Шунингдек, ёзма манбаларда туркийларнинг юлдузлар ва қуёшга сиғинишгани ҳақида ҳам айтилади.

Туркийлар якка худога әмас, табиат кучларига, яъни турли табиат күринишлари ва қиёфаларга сиғинишган. Лекин Осмон тангриси туркийларнинг асосий диний эътиқоди бўлган. Кўпгина тадқиқотчилар қадимги туркийларнинг диний эътиқодларини *тангрига сиғиниш* деб атайдилар. Кўпчилик турклар Тангрининг бошқа худолар билан дунёни бошқаришига, одамларнинг тақдирини ҳал қилишига ишонгандар. «Барча нарсалар Осмон Тангриси хоҳиши-иродасига боғлик ҳолда содир бўлади» деган нуқтаи назарни қадимги туркий рун ёзувлари ҳам тасдиқлайди.

Қадимги туркийлар тарихида табиблик, азайимхонлик алоҳида ўрин эгаллаган. Азайимхон деб «бошқа сирли олам билан алоқалар ўрнатган ҳолда, ушбу оламдаги турли руҳлар билан муносабат ўрната оладиган» кишиларга айтилади.

Таянч сўзлар

- Осмон тангриси
- Умай она
- христианлик
- Буддизи
- ислом

Рохин. Рассом М.Қайдаров

Қадимги туркийлар афсона-
сидаги күк бүри ёдгорлиги.
Астана шаҳри

Бу мұхым! Умай она туркий тилли халқларнинг тушунчасига күра она ва бола пири, оила ҳимоячиси, тилаги деб тан олинган. Айрим одатлар бажарылаётган пайтда Умай онанинг номи тилга олинади ва мұножат қилинади.

Туркийлар эътиқодида анимизм ва фетишизм белгилари ҳам бўлган. Кўчманчилар оловга, муқаддас тоғларга, дарахтларга, ерга, сувга, қаҳрамонлар руҳларига сифинишган. Тотемизмда отга, бўри ва бошқа ҳайвонларга сифиниш ҳолатлари учрайди.

Ашина қабиласининг бўридан келиб чиққанлиги ҳақидаги афсона ҳаммага маълум. Ушбу афсонага кўра сулола асосчиси Ашинани гўдаклик чоғида кўк бўри эмизган. Шу сабабли туркийлар кўк бўрини муқаддас санашган.

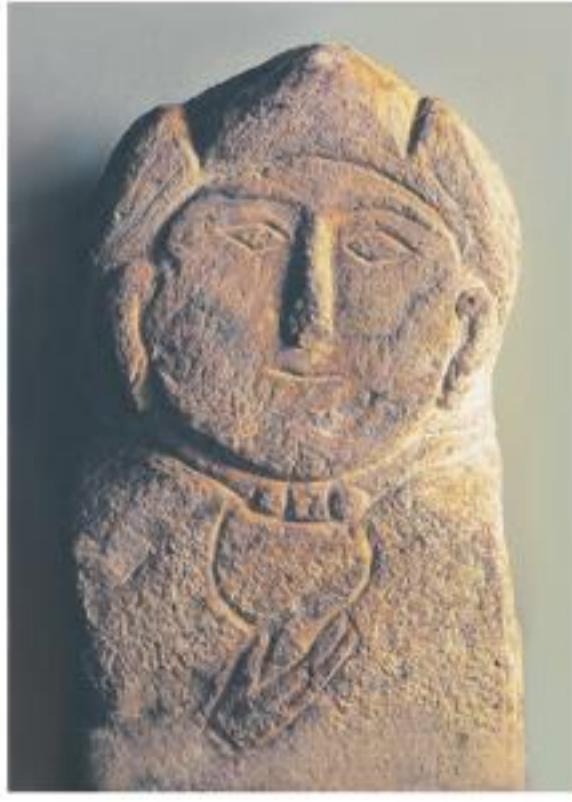
VI—VII асрларда Буюк Ипак йўли орқали турли халқлар ва давлатлар ўртасида алоқа ривожланди, бу туркийларнинг эътиқодларига ҳам таъсир қилди. Улар орасида турли динлар ва дин таълимотлари тарқала бошлади.

Жанубий Қозоғистон ва Еттисув шаҳарларида христиан дини кенг тарқалди, черковлар қурила бошланди. Туркийлар буддизмни сўғд ва хитой дин тарғиботчилари орқали билган.

Археологик топилмалар Фарбий Турк ҳоқонлигига ҳам буддизм кенг тарқалганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

VI—VIII асрларда туркийларнинг динга нисбатан эътиқоди бекарор ва қарама-қарши бўлган. Бу даврда туркийлар эътиқодлари дунё динлари таъсирида ўзгариб ва мураккаблашиб борган.

Туркларнинг дунёқарашига исломдинининг таъсири. Бу даврда рўй берган диний ўзгаришлар жамиятни пораканда қилди, зиддият ва низолар вужудга келишига сабаб бўлди. Юзага келган вазиятдан чиқиш йўли ислом динида эди. Биринчидан, ислом дини яккахудоликка асосланган ва тўлақонли маънавий покликка даъват этувчи динdir.

Эски туркий роҳибининг тошдаги тасвири (VI—VII асрлар). Жамбул вилояти

Иккинчидан, бошқа дунё динлари билан солиширилганды ислом дини ҳар хил миллатларни ўз анъаналари, тили ва тарихидан воз кечишга чақирмайды. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда ислом дини тарғиботчиларига эшиклар кенг очилди. Натижада ислом дини бошқа динларнинг қозоқ халқи ерларидаги тарғибот ва ташвиқотига барҳам берди.

Бу муҳим! Буюк дашт ва умуман Марказий Осиёда ислом дини ханабий мазҳаби оқими бўйича тарқалди. Ушбу оқимга диншунос олим Абу Ханифа (VIII аср) асос солди. Бу оқим динни реал ҳаётдан ажратмаган ҳолда ислом динини қабул қилган барча араб бўлмаган халқларга ҳурмат билан қараган.

Туркийларнинг тинч йўл билан ислом динини қабул қилишига бу диннинг мустаҳкам қадриятлари билан бирга эски туркийларга хос бўлган тангрига сиғинишда ҳам яккахудоликка яқинлиги, туркийлар ва арабларнинг ўзаро маънавий ўхшаш томонлари (қаҳрамонлар руҳи, шоиртабиатлилик, аждодларга ҳурмат, уруғ-аймоқчиликка хос тушунчалар ва ҳ.к.) таъсир кўрсатди. Ислом динини қабул қилган туркийлар ўзларининг маънавий ва сиёсий эркинликларини, этник онгини, тил ва маданиятини йўқотмадилар. Бу каби қадриятлар ислом цивилизацияси билан уйғунликда янада бойиди.

Х асрнинг иккинчи ярмида туркийларнинг ислом динини қабул қилиши, айниқса, фаол кечди. XII асрда ислом дини халқ онгига таъсир кўрсатувчи маънавий куч сифатида Ўрта Осиёда ҳукмрон динга айланди.

Билимингизни оширинг:

1. Исломгача турклар орасида тарқалган динларни аниқланг.
2. Қозоғистон ҳудудида ислом динининг тарқалиш сабабини аниқланг.

15-§. Туркий тилли халқлар миграциясининг Евроосиё тарихига таъсири

Ушбу дарсда:

- Мўғул тепалигига яшовчи туркий қабилаларнинг аста-секин ғарбга кўчиш сабабларини аниқлаймиз;
- Буюк Даштда қипчоқлашиб жараёни жадаллашган пайтда ўрин тутган ўзгаришлар билан танишамиз.

Мўғул текислигидаги дарёлар атрофидаги ҳосилдор ерлар асосан туркий қабилаларнинг илк ватани бўлган. IV—V асрларда Турк

Таянч сүзлар

- Мұғул текислиги
- Уйғур ҳоқонлиги
- қипчоқлар
- ўғузлар

ҳоқонлиги вужудга келишидан олдин үлар туркий қабилалар иттифоқи таркибига кирган. Кейинчалик ҳоқонлик түрт қисмга: турклар, телеклар, саккыз ўғузлар, түққиз ўғузларга бўлиниб кетган. Мана шундай катта кичик қабилалар иттифоқларини аста-секин йирик қабила иттифоқлари сиқиб чиқара бошлаган.

Бу мұхим! Тарихий тадқиқотлардан маълумки, VIII асрнинг ўрталариғача Мұғул текислигиде асосан туркий халқлар яшаганлар.

VIII—IX асрларда туркийлар ватанида Уйғур хонлиги ҳукмронлик қилди. Уйғур хонлиги ғарбда Иртишбўйи қимоқлари ва Олтой тизмасининг ғарбидаги қарлуклар билан қўшни бўлган. Уйғур ҳоқонлиги босимиға дош беролмаган ўғузлар ва қипчоқлар ғарбга ҳозирги Қозоғистон ҳудудига кўчиб ўтган. Ушбу ўлкага Шарқдан туркий тилли ўғузлар биринчи бўлиб жойлашган. Улардан кейин кўчиб келган қипчоқ уруғлари ўғизлар билан аралашган ҳолда янги Алаш ҳамжамиятини шакллантиришни жадаллаштирган.

Бу мұхим! Буюк кўчманчилик анъаналарига ва зодогонлик тузумига асосланган қипчоқ хонлигининг давлат ҳокимияти Евроосиё кенгликларида қипчоқларнинг этник ва сиёсий таъсири кенг ёйилишига олиб келди. Мазкур ҳудудда пайдо бўлган кўпгина туркий давлатлар ўзларининг этник ва сиёсий ривожланишида қипчоқлар анъаналарини давом эттириди.

Қипчоқ тили бепаён ҳудуддаги қатор туркий халқларнинг ҳозирги тили ва маданияти шаклланишига бевосита таъсир кўрсатди.

Улар орасида Алаш ҳамдўстлиги асосида алоҳида миллат бўлиб шаклланган қозоқ халқи ҳам бор. Буюк даштдаги кўпгина қабила иттифоқлари ўз тарихий илдизларини ушбу қипчоқ бирлашмалари билан боғлашади. Кўчманчи қипчоқлар ҳар доим ўзлари билан турли туркий қабилаларни эргаштириб юрган ва маҳаллий қабилалар билан муносабатлар ўрнатган.

Иzlанинг! Туркийлар тарихининг қайси даврида «Алаш» номи пайдо бўлганлигини аниқланг.

Қипчоқ қабилалари ҳозирги Қозоғистоннинг шимолий ва ғарбий ҳудудларида «Алаш» («Олти Алаш») ҳамжамиятини шакллантиришга замин яратдилар. Мазкур йўналишда туркий қабилаларнинг қипчоқ бирлашмасига жипсласиши XIII асрда вужудга келган янги

Мұғалистондаги қадимги туркийлар
ёдгорликлари

Қозоғистон даштларидаги қадимги
туркийларнинг балбаллари.
Жамбул вилояты

давлат бирлашмаси — Чингизхоннинг катта үғли етакчилик қилған Жүчи улусида ҳам давом этди. Жүчи улусида Алаш ҳамжамияти янги мавәгега әришиб, бүлажак қозоқ халқи пойдеворини яратди.

Билимингизни оширинг:

1. Туркий қабилалар яшаган энг биринчи ҳудуд қаерда бўлган?
2. Қипчоқларнинг ғарбга кўчиши Буюк Даشت минтақасида яшовчи туркий қабилаларини қандай этносиёсий ўзгаришларга дуч қилди?
3. Туркий тилли халқларнинг нима сабабдан қипчоқ тилли ва ўғуз тилли халқларга бўлинишини аниқланг. Ушбу халқларнинг шарқдан ғарбга кўчиши уларга қандай таъсир қилди?

II боб

ҚОЗОҒИСТОН Х АСР — XIII АСР БОШЛАРИДА

16-§. X—XIII асрларда Буюқ даштнинг сиёсий харитасидаги ўзгаришлар

Ушбу дарсда:

- X — XIII асрларда Буюқ Даштга шимолдан күчиб келган туркий халқарнинг тарихий тақдири билан танишамиз;
- Бу даврда Буюқ Даштда мавжуд бўлган этно-сиёсий ўзгаришлар ва уларнинг оқибатлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- қидонлар
- Ляо давлати
- тунгус-маньчжурлар
- Энасой қирғизлари
- татарлар

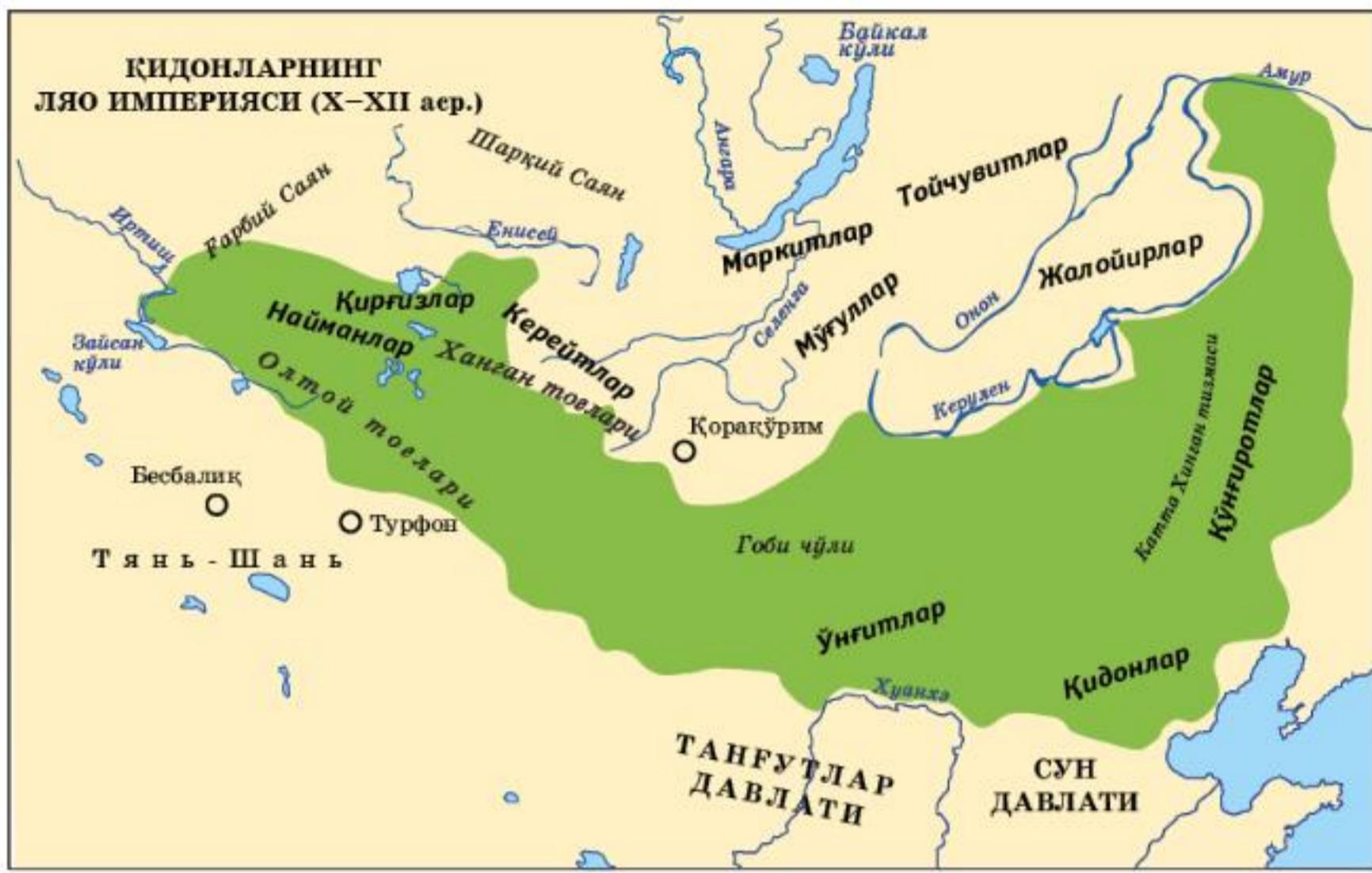
Эсланг! X асргача ғарбга күчиб ўтган қайси турк қабилаларини биласиз?

Қидонларнинг¹ 924 йилда бошланган Ўрта Осиёга юриши фожеага айланди. Бу Ўрта Осиё харитасини тубдан ўзгартириб юборди. X асрга келиб Турк ҳоқонлиги ҳукмронлик қилаётган Ўрхун дарёси водийсида *Ляо давлати* ташкил топди. Бу ғарбдан күчиб келган қадимги мўғул тилида гаплашувчи тунгус-маньчжурларнинг туркий қабилалар орасига жойлашишига йўл очиб берди. X—XI асрларда қидонларнинг босим ўtkазиши Хитой чегарасида яшаётган кўпгина туркий қабилаларни шарққа күчиб ўтишга мажбур қилди.

Аниқ! Қидонлар кимлар эдилар?

Туркий қабилаларнинг ғарбий ҳудудларга күчиб ўтиши бу ерда мўғул қабилаларининг устунлигига олиб келди. Шу тариқа кўчманчи Мўғул давлати дунёга келди. Унинг таркибига мўғуллар билан бир қаторда шу ерда яшаётган кўчманчи туркийлар ҳам кирди. Чингизхон бу давлатнинг асосчиси эди. Юқорида қайд этилган турк-мўғул қабилаларини йирик империяга бирлаштириб, ҳозирги Мўғулистон ҳудудида мустаҳкам давлат барпо қилди. У ерда турли тилларда гаплашувчи турли халқлар күчиб юришарди.

¹ Қидонлар — айрим манбаларда Қитонийлар тарзида учрайди.

Қидонларнинг Ляо империясининг ҳудуди

Мұғул тилли халқтарнинг шимоли-шарқида катта қабила жалойирлар яшар әди. Онон ва Керулен дарёлари оралиғида мұғуллар, жанубда татарлар ва жануби-шарқда құнгиротлар яшаган. Улардан жануби-ғарбда үнгутлар, империя пойтахти Коракүрум атрофига — керейитлар, шимолда эса меркитлар бир-жойдан иккинчи жойга күчиб яшаганлар. Шунингдек, Мұғул давлатининг Байкал күлидан шимоли-ғарб қисмини ойротлар, улар ғарбини Олтой тизмалари ёқалаб найманлар әгалладилар. X—XIII асрларда Мұғул текислигінде яшаган халқтарнинг этник таркиби мана шундай бўлган.

Ёдда тулинг! Олтой-Саян ва ҳозирги Мұғулистон ҳудудида кўплаб турк ва мұғул қабила бирлашмалари жойлашган.

Чингизхоннинг ғарбга томон юриши туркий қабилаларнинг жойлашиш мінтақасини тубдан ўзгартириб юборди. Мұғулларга қўшни меркит қабила иттифоки йўқ қилинди. Улардан қолган бир ҳовуч халқ 1216 йилда Чингизхоннинг ўғли Жўчи қўшинлари томонидан ҳозирги Қозогистондаги Тўргай дарёси ёқасида мағлубиятга учраб, у ерда тарқоқ ҳолда қолиб кетишиди. Керулен ва Онон дарёларининг ўрта оқимида яшаган жалойирлар мұғулларга бўйсуниб, улар билан бирга ғарбга кўчиб ўтдилар. Охир-оқибат улар Еттисувда яшовчи қабилаларга қўшилиб, қозоқ халқининг вужудга келишида фаол

иштирок этган, ўша ерда ўрнашиб қолдилар. Мұғул текислигіда Керулендан жануброқда яшаган татарлар 1202 йилда Чингизхон қүшинидан мағлуб бўлгач, мұғулларга қўшилдилар. Жануби-шарқда мұғуллар билан қўшни бўлган Катта Хинган тизмаси ёнидаги қўнғиротлар мұғуллар босими остида ғарбга кўчиб ўтишди, кейинчалик улар қозоқларнинг Ўрта жузига кирган йирик қабилани вужудга келтиришди. Ўнгут номли туркий қабила ҳам бу мураккаб даврда ғарбга кўчиб ўтди ва ва Буюк Даشتда увоқ (уак) қабиласига асос солишиди. 1203—1204 йилларгача Ўрхун дарёсининг бошланишида яшаган керейитларнинг тақдири ўта мураккаб кўринишда бўлди. Мұғуллар босими остида улар ҳам ғарбга кўчиб ўтди ва икки қисмга бўлинib кетишга мажбур бўлди. Кейинчалик пайдо бўлган Жетиру қозоқ қабила бирлашмаси таркибига мансуб керейитлар ва Ўрта жуз керейлари ҳам ушбу қабила бирлашмаси таркибида шаклланган.

Мұғул хонлиги томонидан қаттиқ қувғинга учраган шаҳзода Кучлук бошчилигидаги давлат бирлашмаси бўлмиш Найман хонлиги қолдиқлари Еттисувгача қочиб боришиди.

Мұғул Энасой қирғизлари ҳам Тянь-Шанга кўчиб ўтишига мажбур бўлди. Мана шундай юришлар Еттисувни мұғуллардан олдин бўйсундирган қорақидонлар давлатини пораканда қилди. Улар қорахитойлар номи билан нафақат қозоқ халқи, бошқирдлар ва Ўрта Осиёдаги бошқа туркийлар таркибиға ҳам кирди. Қувғин-сургуналар уйғурларни ҳам ғарбга кўчишга мажбур қилди.

Мұғул текислигіда ва Олтой-Саян ўлкасида жойлашган кўпгина уруғ ва қабилалар, айниқса, туркийлар мұғул кўчманчиларнинг кучайиши натижасида жойларини алмаштириб, ғарбга кўчишга мажбур бўлдилар. Натижада қозоқ халқини вужудга келтирган қадимий турк қабилалар таркиби янада мураккаб тус олди.

Билимингизни оширинг:

1. 43-бетда берилган «Қидонларнинг Ляо империяси ҳудуди» харитасида кўрсатилган туркий қабилаларни аниқланг.
2. Буюк Даشتда сиёсий ўзгаришлар рўй беришига нималар таъсир қилди?

17-§. Қорахонийлар давлати (942—1212 йй.)

Ушбу дарсда:

- Қорахонийлар давлатининг вужудга келиш сабаблари;
- Уларнинг этник таркиби билан танишамиз.

«Қорахоний»лар атамаси Ўрта Осиёдаги мусулмон манбаларида X аср охирларидан бошлаб тилга олина бошланди. «Қорахонийлар давлати» атамаси эса X—XI асрларда пайдо бўлди. Бу туркий сол-

номаларда турклар, үғузларнинг аждодлари номлари билан бир қаторда тилга олинган тарихий шахс номидир.

Сотуқ Буғрохон (915—955 йй.) Қорахонийлар давлатининг асосчиси. У аста-секин Қашқарни, сўнгра Таразни ўзига бўйсундиради. X асрнинг 90-йилларида қорахонийлар Марказий Тянь-Шань ва Еттисувни тўлалигича эгаллаб олдилар.

Ёдда тутиңг! 942 йилда қарлук ябғу пойтахти Болосоғунни босиб олиб, ҳоқон деган номга эга бўлган. Айнан шу пайтдан бошлаб Қорахонийлар давлати тарихи бошланади.

X—XII асрларда қорахонийлар ерларни ҳарбий улушлар асосида тақсимлаб олган ҳолда бошқарган. Давлат бир неча улусларга бўлинган. Қорахонийлар давлатида хон ҳукмронлиги ҳоқон қўлида бўлган.

Алоҳида улуслар (вилоятлар) ҳукмдорлари элоқхонлар дейилган. Ҳоқоннинг яқин маслаҳатчиси ва ёрдамчиси вазир бўлган. Шунингдек, давлатда соқчилар бошлиғи, эшик оғаси, хазиначилар каби мансаблар бўлган, элчилар ҳам тайинланган.

Қорахонийлар давлатида ерга эгалик қилишнинг ўзига хос хусусиятлари. «Иқто» тизими салжуқий амирлар томонидан XI асрда ҳарбийларни рағбатлантириш учун қўлланган ислоҳот. Үғуз ва туркманлар орасида кенг ёйилган бу рағбатлантириш тизими сеқин-аста Қорахонийлар давлатида ҳам қўлланила бошланди. Ушбу тизимга кўра қорахоний ҳукмдорлар собиқ ҳарбий ва фуқаролик вазифаларида хизмат қилган қўл остидагиларни ер бериш йўли билан қизиқтиришга интилар эдилар. Мовароуннаҳрда кўчманчиларнинг тўхтовсиз ҳужумлари оқибатида дехқончилик ишлари заифлашиб кетди ва бунинг натижасида кўплаб бўш ерлар пайдо бўлди. Бу ҳолат кўчманчилар ва қўшинни бошқараётган эътиборли одамларни фойда манбаи бўлган ер билан таъминлаш имконини берар эди. Яъни давлат ерни эътиборли одамларга рағбатлантириш сифатида инъом этди. Ер олган одам бу улушдан солик (хирож) йиғиб олишга ҳақли эди.

Таянч сўзлар

- Қорахонийлар давлати
- Сотуқ Буғрохон
- «иқто» тартиби

Қорахон мақбараси.
Жамбул вилояти

Қорахонийлар давлатининг мис тангалари
(XI аср.) ХХР

асарида қорахоний туркларининг отларга алоҳида муносабатлар кенг ёритилган.

Еттисув қадимдан суғориладиган ва суғорилмайдиган деҳқончилик ривожланган ҳудуд бўлган. Ҳунармандчилик (тўқувчилик, заргарлик, идиш ва бошқа буюмлар ясаш)нинг кенг ривожланиши Қорахонийлар давлатида кўплаб шаҳарлар бўлганлигидан далолат беради. Мамлакатнинг шарқий қисмида темир ишлаб чиқариш ривожланди. Унинг излари Чу ва Талас водийсидаги шаҳарлардан топилган. Араб муаллифлари Талас тоғларида металл — олтин, мис, темир ва қўрошин ишлаб чиқариш йўлга қўйилганлигини ёзганлар.

Билимингизни оширинг:

1. Ўзингизни ерга эгалик қилувчи иқтодор сифатида тасаввур қилиб, ердан бойлик манбаи сифатида қандай фойдаланингиз тўғрисида эссе ёзинг.
2. Қорахоний мақбарасини Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси билан солиштириб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.

Ёдда тулинг! Хон давлат ва ҳарбий хизматда намуна кўрсатган ҳукмдорларга ер ажратган ва у ерда яшовчи аҳолидан солиқ йиғишига ижозат берган. Бундай ерлар «икто» дейилган.

Бундай ерларга эга бўлган кишилар аҳолидан ер солиғи (хирож) йиғиши ҳуқуқини қўлга киритган. Йирик ер эгаларига айланган иқтадорлар мустақилликка эришишига интилибина қолмай, олий хон билан ҳам кураш олиб бордилар, унинг заифлашишидан ҳар томонлама манфаатдор бўлдилар.

Хўжалик. Қорахонийлар даврида ҳам Чу ва Талас водийси халқлари деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишда давом этдилар. «Ҳудуд ал Алам» манбада Қорахонийлар давлатидаги жанубий аҳолининг асосий бойлиги қўй, сигир ва от бўлганлиги ёзилган. Юсуф Болосоғуний

18-§. Қорохонийлар давлатида ислом динининг қарор топиши

Ушбу дарсда:

- мамлакатда ислом динининг аҳамияти билан;
- Қорохонийлар давлатининг парчаланиши сабаби билан танишасиз.

Қорохон ҳукмдорлари даврида Ўрта Осиёдан бот-бот бостириб кирган мусулмон қабилалари мамлакатда ислом динининг ўрнини кучайтиришига сезиларли ҳисса қўшди. Улар орасида Сомонийлар Қорохонийлар давлатида ислом динини тарқатишга алоҳида эътибор қаратган.

Қорохонийлар даври ҳозирги Қозоғистон ҳудудида ислом динининг қарор топишда катта роль ўйнаган.

Шулардан бири бўлмиш Қорохон Тараз шаҳрига дафн қилинган. Ислом динини тарғиб қилиш орқали «Авлиёта» деган номга эга бўлган Қорохон насаби шарафига Тараз шаҳри кейинчалик узок йиллар мабойнида Авлиёта дея аталган.

Қорохонийлар сулоласи вакилларининг ислом динини қабул қилиши ҳақидаги маълумотлар 955 йилга мансуб ва бу воқеа Сотук Буғроҳон ҳукмронлик қилган давр билан боғланади.

Қорохонийлар империяси XI аср бошларида ёқ улусларга бўлинди. 1012—1013 йилларда Еттисувда Тўғонхон ҳукмронлик қилди. Ўша давр ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири «кофирлар»га (ҳали исломни қабул қилмаганлар) қарши кураш эди, унда қорохонийлар қўл остидаги барча қабилалар иштирок этишиди. 1017—1018 йилларда бундан норози бўлган Еттисувнинг кўчманчи туркийлари Қорохонийлар ҳукмдорлариiga қарши қўзғолон кўтардилар. Бироқ улар Болосоғунга 8 кунлик йўл қолганда Тўғонхон қўшинларининг кучли зарбасига дуч келди. Бу ҳақда Ибн ал Асир шундай ёзади: «Тўғонхон лашкар йиғди ва барча мусулмон ўлкалариiga хат ёзиб, ҳарбий ёрдам сўради. Натижада унинг олдига 120 минг кўнгиллилар етиб келишиди. Бу ҳақда билиб қолган турклар дарҳол отларини орқага бурдилар. Тўғонхон уларнинг кетидан уч ой таъқиб қилди. Лекин турклар узоқда бўлганликларидан ўзларини хавфсиз деб ўйладилар. Тўғонхон уларга дабдурустдан ҳужум қилиб, 200 мингдан кўп одамни ўлдирди, шунингдек, 100 мингдан ортиғини асирга олди, улардан миниладиган отлар, ўтовлар, хитой олтинлари, кумуш идишлар ва шу чоққача мисли кўрилмаган

Таянч сўзлар

- Ислом
- кофир
- Сотук Буғроҳон

ўлжа билан Болосоғунга қайтди». Шуни айтиш керакки, қорахоний ҳукмдорлар ислом динини қабул қилишни хоҳламаган маҳаллий туркий қабилаларга қарши мажбурлаш сиёсатини олиб бордилар.

Шу даврда исломлашиш шаҳарларда, ярим ўтроқ аҳоли пунктларида фаол тарзда борди. Буюк Ипак йўли бўйлаб юрган йўловчилар, одатда, туркийлар орасида ислом дини қоидаларини бетиним тарғибот қилдилар. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудида ислом динини тарғибот қилишда қўшни Моварауннахр ва Хуросонда яшовчи сўфилар жуда фаол ҳаракат қилганлар. Қорахонийлар даврида туркий халқлар орасида босқичма-босқич янги туркий суфизм анъанаси қарор топди. Унга Ҳожа Аҳмад Яссавий асос солди. Кейинчалик Аҳмад Яссавийга «Ҳазрати султон» деган ном берилиб, туркийлар орасида кенг ташвиқот қилинди. Яссавийнинг бундай мартабага эга бўлишига устози Арслонбоб катта ҳисса кўшган. Уларни эъзозлаган туркийлар Туркистон ҳудудига дафн қилинган жойларига ажойиб гумбазлар ўрнатдилар. Бироқ ислом дини Қорахонийлар давлатида мамлакатнинг яқдиллигини, ҳамжиҳатлигини сақлаб қола олмади. Бунга шаҳар халқи орасида ислом дини билан бирга олдинги бутга сифиниш ва шомонизмнинг ҳам сақланиб қолганлиги сабаб бўлди.

XI асрнинг 30-йилларида Қорахонийлар давлати икки қисмга — Шарқий ва Фарбий ҳоқонликка бўлиниб кетди.

Иzlанинг! Қорахонийлар давлатининг иккига бўлиниб кетиш сабабини аниқланг.

Шарқий хонлик пойтахти навбатма-навбат Болосоғун ва Кошғар шаҳри бўлган. Шарқий Туркистон, Жануби-Шарқий Қозоғистон ҳудудлари ҳам ушбу хонликнинг ҳудудлари бўлган. Мовароуннахр Фарбий хонликка қараган. Унинг пойтахти Самарқанд шаҳри бўлган. Қорахонийлар давлатининг ҳудуди, асосан, Шарқий хонлик бўлган. Шунинг учун ҳам ҳукмдор Буюк ҳоқон дейилган. Бироқ турли тарихий босқичларда ҳукмдор хонлар ўзаро келишолмасдан хонликни қисмларга бўлиб ташлашган, кўпинча ўзаро жанг қилишган. Бу эса қорахонийларнинг янада заифлашишига олиб келган.

Эсланг! Нима сабабдан араблар Еттисувда ўрнашиб қололмадилар?

Умуман айтганда, XI—XII асрларда Қорахонийлар давлатида сиёсий бирлик бўлмаган. Ҳар бир ўлка раҳбарлари ҳеч кимга бўйсунмасдан, мастакил ҳукмдор сифатида бўй кўрсатди. Натижада Қорахонийлар сулоласи Ўрта Осиёдан бостириб келган султон Санжар бошлигидаги салжуқийларга қаршилик кўрсата олмади.

Боз устига XII асрнинг 30-йилларида Қорахонийлар давлатининг шарқий ҳудудига қорахитойлар ҳам бостириб келишиди.

Эсланг! Қорахитойлар кимлар эди?

Тарқоқликка йўл берган Қорахонийлар давлати ажнабийларга қаршилик кўрсата олмадилар ва шу тариқа мустақил давлат сифатида яшашларига чек қўйдилар.

Билимингизни оширинг:

1. Ўзингизни Қорахонийлар давлатининг фуқароси сифатида тасаввур қилиб, ислом динини ўзингиз ва уруғдошларингиз қандай қабул қилганлигини тавсифлаб, эссе ёзинг.
2. Қорахонийлар давлатининг парчаланиш сабабларини аниқлайдиган қисқача хроника ёзинг.

19-§. Қипчоқ хонлиги (XI аср бошлари — 1219 йил)

Ушбу дарсда:

- «Дашти қипчоқ» сўзи «Қипчоқ дашти» маъносини англатишини ва бу Буюк Даشتнинг қадимги номи эканини билиб оламиз;
- Қипчоқ хонлиги қачон ва қандай вужудга келганлигини аниқлаймиз.

Бу муҳим! «Қипчоқ» этноними дастлаб 760 йилда қадимги туркий руник ёдгорликларда тилга олинади. Мусулмон манбаларида эса қипчоқлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар араб географ олими ибн Хўрдодбекнинг 846—847 йилларда ёзилган асарида туркий қабилалар рўйхатида келтирилган.

Таянч сўзлар

- Қипчоқ
- Даشت қипчоқ
- половецлар

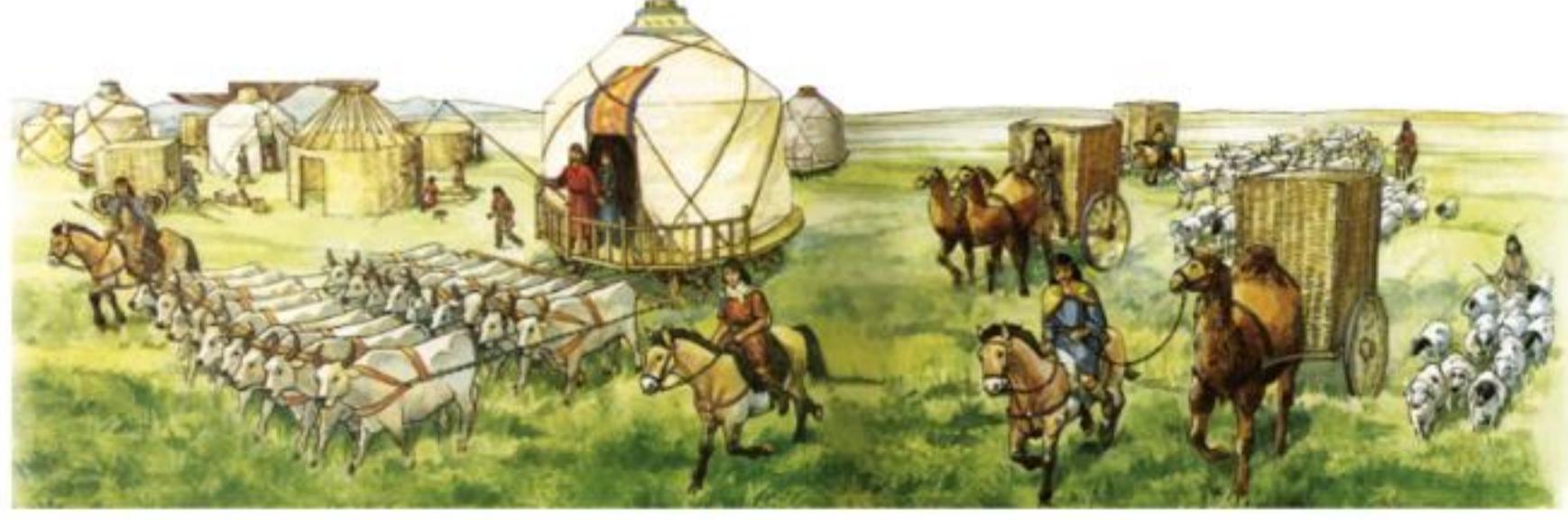
Кипчоқ дашти

Тарихий манбаларга күра қипчоқлар аввал Саян-Олтой төңірлік құдудларыда яшашған, кейин секин-аста Буюк Даштта күчиб үтишгандар. Аввалин шаклланған қипчоқларнинг етти авлоди қадимда үғузларға құшни құдудлар — Саян-Олтой құдудидан яшаганлар. Фарбий турк ҳоқонлиги парчаланғандан сүнг, Шимолий Олтой ва Иртишбүйінде қипчоқлари Қимоқ ҳоқонлиги таркибиға кирған. Лекин бу давлат парчаланғач XI асрда қимоқ, қипчоқ ва күшонлар яшаган құдудларға әғалик қипчоқ хонлари құлиға үтди. Қипчоқларнинг яшаш доирази ғарбға томон тобора кенгайиб борди. XI асрнинг иккінчи ярмида қипчоқ қабилалари Сирдарёның ўрта ва қуи оқимларидаги чүлларда ҳукмронликларини үрнатып жатты. X асрнинг иккінчи ярмидан бошлаб бу үлка «Дашти Қипчоқ» (Қипчоқ дашти) деб атала бошланды. Ҳозирги Қозогистон құдудидан то Каспий деңгизигача бўлган ерларни эгаллаб олган қипчоқлар жанубда Хоразм билан чегарадош әдилар. XI аср ўрталарыда улар Итилдан ғарбға томон бориб Қора деңгиз бўйидаги даштларни бошдан-оёқ босиб үтдилар ҳамда Византия ва Венгриягача бўлган құдудларни бўйсундирдилар.

Ёдда тулинг! Итилгача жойлашған қипчоқ қабилаларини руслар поло-вецлар деб атый бошлашды. Европа манбаларыда қипчоқларни «қўмонлар» номи билан аташган.

XI аср бошларыда ҳаддан ташқари кучайиб кетган қипчоқ бирлашмалари Иртишдан то Қора деңгиз ва Дон дарёсигача бўлган бепаён құдудда Қипчоқ ҳоқонлигини барпо қилишди. Кавказ ва Қримдан ғарбға томон Фарбий қипчоқлар бирлашмаси салтанати ташкил этилди.

Буюк дашт құдуди шарқий қипчоқлар улусига қарашли эди. Шу тарика хонлар бошчилигиде қипчоқлар этнос сифатида шаклдана бошлады. Ал Умарий, Ибн Холдун ва Ибн Арабшоҳ каби араб муаллифлари қипчоқларнинг яшаш доирадаги умумий құдудни

Қипчоқлар ҳаёти ва хұжалиғи

Қипчоқ жангчилари. Расм муаллифи Х. Ахметжонов

күрсатғанлар ҳамда Буюк Дашт ва Шарқий Европа ерларини Дасти Қипчоқ (Қипчоқлар мамлакати) деб атаганлар. Бу ерларда туркий қабилалар қипчоқлар келгунларича ҳам яшаган әдилар. Шу сабабдан қипчоқларнинг давлат бирлашмалари азалдан бу ерларда яшаб кела-ётган этносиёсий бирлашмаларнинг қонуний давоми ҳисобланади.

Кейинроқ, XVI асрда баъзи мусулмон муаллифлари Қозоқ хонлиги ҳукмронларини Дасти Қипчоқ хонлари деб атадилар. Ҳозирги кунда мустақил Қозогистонда Дасти Қипчоқ Буюк Даشتнинг қадимий тарихий номи сифатида қўлланилмоқда.

Эсланг! Қипчоқларгача бу ҳудудларда қандай давлатлар мавжуд бўлган?

Хонликда ҳокимият мерос бўйича отадан ўғилга ўтар эди. Элбўрили уруғи хонлар сулоласидаги қипчоқларнинг энг кучлиси ҳисобланарди. Ўрда деган ном билан машҳур бўлган Қипчоқ хонлигига бошқарувнинг ҳарбий-маъмурий тизими қабул қилинган эди. Қадимги турклардан бошланган анъанани сақлаган ҳолда қипчоқ хонлари хонни давлат ҳукмдори деб тан олганлар. Ҳокимиятнинг хондан кейинги босқичида *тархонлар, босқоқлар, беклар* каби мансаб эгалари туришган. Асосий бойликини отлар ташкил қиласарди. Фоятда кўп отга эгалик қилган одам жуда эътиборли саналарди. Умуман олганда, Қипчоқ хонлиги қадимги Турк ҳоқонлигининг сиёсий тизимида ривожланган кўчманчилар хонлиги эди.

XI асрда қипчоқ хонларининг ички ва ташқи сиёсатида Ўрта Осиё давлатлари халқлари, руслар ва булғорлар билан алоқаларни кучайтириш муҳим роль ўйнади.

Қипчоқ хонлигининг күчманчилик анъаналарига ва зодогонлик тизимиға асосланған давлат ҳокимияти қипчоқларнинг Евроосиё ҳудудларида кенг тарқалишларига олиб келди. Мазкур ҳудудда пайдо бўлган кўпгина туркий давлатлар ўзларининг этник ва сиёсий ривожланишида қипчоқ маданиятини қабул қилдилар.

Марказий ва Ғарбий Қозогистоннинг кўпгина қабила иттифоқлари ўзларининг тарихий илдизларини Қипчоқ бирлашмалари билан боғлайдилар.

Ёдда тулинг! Қипчоқ тили кўпгина ҳудуддаги қатор туркий халқларнинг миллий тили ва маданияти шаклланишига, шунингдек, кейинчалик шаклланған қозоқ этносига таъсир кўрсатди.

Билимингизни оширинг:

1. «Қипчоқ» ва «Дашти Қипчоқ» сўзларининг маъносини тушунтириңг.
2. Ушбу мавзуга доир берилган расмларга қараб, қипчоқлар хўжалиги ва уларнинг жанговар кийимлари тўғрисида гап тузинг.

20-21-§. Найманлар, керейитлар ва жалойирлар

Ушбу дарсда:

- «найман», «керейит» ва «жалойир» қабилаларининг давлатчилик тарихи билан танишамиз.
- ушбу қабилалар Алаш ҳамжамияти, кейинчалик қозоқ халқининг шаклланиш жараёнига қандай таъсир кўрсатганлигини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар

- найман
- керейит
- жалойир

XI аср ўрталарида туркий тилли керейит, найман ва жалойир қабила иттифоқлари давлат бўлиб бирлашган. Қадимги ижтимоий муносабатлар тараққиёти улуслар ташкил топиши билан бирга кечган. Улуслар таркибида қариндош одамлар бўлиши шарт эмас эди. Улусларда қариндош уруғлар билан бирга бегона уруғ вакиллари ҳам бўлган.

Найманлар. Найман давлатини хон бошқарган. Хон «мангу осмон» буйруғи ва унинг номидан ҳаракат қиласи деган тушунча мавжуд эди. Хон ҳокимияти кейинги меросхўрларга мерос сифатида ўта бошлади.

Ёдда тулинг! XII асрда Найман улусида иш юритиш фаолияти йўлга қўйилди. У қадимги уйғур тилида олиб борилган, ҳужжатлар, айниқса, солик йиғиши ва масъул шахсларни тайинлаш ҳақидаги хон ёрликлари хоннинг «олтин муҳри» билан тасдиқланган.

Найман хонлиги түғрисида «Мұғулларнинг сирли сулоласи» да қуидагиларни үқиши мүмкін: «Буюк подшолик, халқи жуда күп сонли». Найман улуси чегаралари ҳимоя қилинган ва қўриқланган. XII аср охирларида тарих саҳнасида қидонларнинг заифлашиши оқибатида Ўрта Осиёning шарқий қисмида, Хангай ва Олтой тоғлари оралиғида яшовчи найман қабилалари кучая бошлиди. Улар қидонларни сиқиб чиқариб, кучли қабила иттифоқини туздилар. Уларнинг чегараси ғарбда Иртишгача, шарқда эса Шарқий Туркистонгача чўзилган. Шу даврдан бошлаб XIII асрнинг бошларигача Ўрта Осиё найман хонлари ҳукмронлиги остида қолди, уларнинг авлодлари Жанубий Сибир ва Ўрта Осиёга тарқалдилар. Шунинг учун ҳам «найман» этноними кейинчалик қирғизлар, қозоқлар, ўзбеклар ва ҳ.к. халқлар орасида кенг тарқалди.

Маълумки, найманларда буйруқ мансаби тарқалган. Буйруқлар ҳоконнинг қўшинларини бошқарган ва чекланган ҳоллардагина ўз ҳукмронликларини қўллаганлар. Буйруқларнинг асосий вазифаси халқ фаровонлигини ошириш эди. Шунга боғлиқ ҳолда Рашидиддин шундай ёзган эди: «Буйруқнинг маъноси «буйруқ» сўзидан келиб чиқсан. Найман подшоси Таянхоннинг Буйруқ исмли қариндоши бўлган...» — дейди.

Найманларнинг кўп сонли ва яхши қуролланган қўшини бўлган. Қўшинни асосан шухрат қозонган беклар бошқаришган.

Найманлар Инонч Билгахон даврида сезиларли даражада кучайишиди. XII аср охири — XIII аср бошларида Найман хонлиги

Найман хонлигининг ҳудуди

икки қисмга бүлинди. Уларни Иноңчхоннинг икки ўғли — Таянхон ва Буйруқхонлар бошқардилар. 1204 йилда мұғуллар Таянхон қүшинини, икки йилдан сүнг эса Буйруқхон қүшинини тор-мор келтиришиди. Таянхоннинг ўғли Кучулук найман қүшинининг қолдиқларини йиғиб, Еттисувдаги Қидонлар давлатидан паноҳ топди. Маҳаллий ҳукмдор билан умумий тил топишиб, Кучулук сезиларли даражада кучайди. 1211 йилда қидонларни бўйсундириб, у ўз ўрдасини Еттисувга кўчирди.

Ёдда тулинг! Қидонларнинг кўпчилиги Мұғулистаннинг шарқий қисмидаги мұғул тилли (тунгус-маньчжур тиллари) қабилалардан ажралиб чиқкан уруғ ва қабила иттифоқи эди. X аср бошларида қидонлар Шимолий Манчжурияда Ляо давлатини (907 — 1125 йй.) барпо қилган ва мустаҳкамлаган. Қидонлар Қозоғистон тарихида қорахитойлар деб ҳаматалади.

1218 йилга томон найманлар шарқда кучайган мұғуллардан жиддий тарзда енгилди. Найман хони Кучилик асирга олиниб, ваджфот этди.

Керейитлар. Керейитлар ҳақидаги ёзма манбалар X аср бошларида пайдо бўлди. Керейитлар бирлашмасининг этник таркиби аралаш бўлган, улар туркий ва мұғул тилли қабилалардан ташкил топган. Бироқ тарихчилар керейитлар таркибидада туркий қабилалар кўп бўлганлигини ўрганган.

Ёдда тулинг! «Керей» этноними ҳақида гап кетганда, Қозоқ даштининг Кичик жуз керейит уруғи ва Ўрта жуз керей уруғи кўзда тутилади.

Керейит хонлиги ҳудуди

Тарихий манбалар күрсатадыки, керейит ва керейлар қадимда, яъни туркийлар даврида битта қабила бўлишган. «Керей» сўзидағи «т» кўшимчаси мўғул тилида кўплик қўшимчасини билдиради. Яъни «кереит» сўзи «керей» маъносини беради. IX—X асрларда керейитлар тунгус-маньчжур қабилалари билан қўшни, баъзан аралаш ҳолда яшаган. Рашидиддин керейитларга тегишли бўлган яйловлар, қишловлар жойлашган дарё ва кўлларни алоҳида кўрсатган. У ерларда керейитлар билан бирга мўғултилли халқлар ҳам кўчманчи тарзда яшаган.

XIII асрда керейитлар мўғулларга итоат қилган. Бу эса уларнинг қабила тузилишини тамомила ўзгартириб юборган. Чингизхон ўзига ошкора тарзда қарши бўлган керейит уруғларини мўғулларга қул ва чўри сифатида тақсимлаб берган. Мана шундай тарзда катта қабилаларни бир кунда тугатиб юбориш Чингизхоннинг ўз душманларини парчалашга доир сиёсаларидан бири бўлган. Бироқ керейитлар авлоди ўзларига қарши ҳар қандай хуружлардан омон қолишга муваффақ бўлган. Улар орадан бир неча аср ўтгандан кейин Буюк Даشتда бир жойга тўпланиб, Алаш ҳамжамияти таркибида яшаб, фаолият юритган.

Жалойирлар. Жалойирлар кейинчалик қозоқ, қирғиз, ўзбек ва бошқа туркий халқларнинг шаклланишида иштирок этган қатор туркий қабилалар орасида ўз ўрнига эга. Қадимги тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, жалойирлар X асрда ёқ алоҳида улус вужудга келтиришга уриниб кўришган. Ўша пайтларда улар Байкалдан жануби-шарқдаги Керулен дарёси ёқаларида яшашган. Жанубда хитойлар билан қўшни бўлган жалойирлар доимо уларнинг қаршилигига дуч келишган. Шимоли-шарқда улар мўғул тилли қабилаларнинг аждодлари — Шибей татарлари билан чегарадош бўлган.

X асрда хитойлардан узоқлашган жалойирлар шимоли-шарққа томон кўчиб боради. У ерда Онон дарёси водийсига, меркитлар яшаётган худуднинг шарқий қисмига жойлашади ва мўғулларга яқинлашади. Улар XI аср охирларида мўғулларга тобе бўлган.

XI—XIII асрлар орилиғида Жалойир улусига ўнта кучли қабилалар бирлашади. Бироқ шундай бўлса-да, дастлабки Жалойирлар ўрдаси мўғуллар таркибидан алоҳида ажралиб чиқа олмайди. Бунга жалойирларнинг мўғулларга бўйсунадиган қабилалар бирлашмасини ташкил этишигина эмас, балки улар ўртасида қуда-андачилик кучайиб кетганлиги ҳам сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам Чингизхон жалойирларга алоҳида ҳурмат билан қараган. Чингизхоннинг ўғли Чиготойга ажратилган тўрт минг жангчидан иборат қўшиндан икки минги жалойирлардан иборат эди. Чингизхоннинг «тўрт бўриси»дан

бири номини олган Мұқали Жалойир Хитойнинг 72 қалъасини әгалади ва умрининг охиригача у ерда ҳукмдор бўлиб қолди.

Жалойирларнинг сунъий равишда парчаланиши уларнинг давлат тузумига ва яхлитлигига дарз етказди, тескари натижаберди. Қадимги жалойирларни шакллантирган қабилалар алоҳида қабилаларга бўлиниб кетди ва мўғулларга қўшилди. Юқорида таъкидланганидек, Чингизхон, одатда, мағлуб бўлган душманларини мўғул оилаларга қул қилиб бўлиб берган, ўзига содик турк қабилаларини эса турли йўналишлар бўйлаб юришга чиқсан қўшинлар таркибига киритган. Бу эса ҳокимият әгалари бўлган бошқа қабилаларнинг мўғул қабилаларидан кучайиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида юритилган сиёsat. Бундан жалойирлар ҳам қутулиб қололмадилар.

Маълумки, Чингизхон авлодлари ҳукмронлиги вақтида жалойирлар тўрт қисмга бўлинган эди. Бир қисми Мўғулистон ва Хитойда қолди, иккинчи қисми Чу дарёсининг ўрта оқимида қолди ва улар Чуманақ (Чуни назорат қилувчи) деб атала бошланди.

Ёдда туting! Мўғул тилида «манак» «назорат қилувчи», «қўриқчи» маъноларини англатади.

Жалойирларнинг учинчи гуруҳи Чирчиқ ва Ангрен дарёлари во-дийсига жойлашиди ва шу ерда Жалойир ўрдасига асос солди. Бу жалойирларнинг алоҳида улус ташкил этиш йўлидаги иккинчи уриниши эди ва улар тарихда «сирманак» (Сирдарёни назорат қилувчи) номи билан маълум. Жалойирларга манақ (назорат қилувчи) мансаби мўғуллар томонидан берилган, улардан ўзларининг давлат тизимида Чу (чуманақ) ва Сирдарё (сирманак)ни назорат қилишда фойдаланишган. Жалойирларнинг тўртинчи гуруҳи Чингизхоннинг яна бир авлоди — Хулагуга эргашиб Форс давлатига ўтиб кетган.

Билимингизни оширинг:

1. 53—54-бетларда берилган хариталар бўйича Найман ва керейит хонликлари қаерда жойлашганини, уларга қайси қабилалар қўшни бўлганини аниқланг.
2. Найманлар, керейлар ва жалойирларнинг шарқдан ғарбга томон кўчган миграцион ҳаракатлари сабаблари ва йўналишларини аниқланг.

22-§. Буюк Ипак йўлининг халқаро алоқалардаги аҳамияти

Ушбу дарсда:

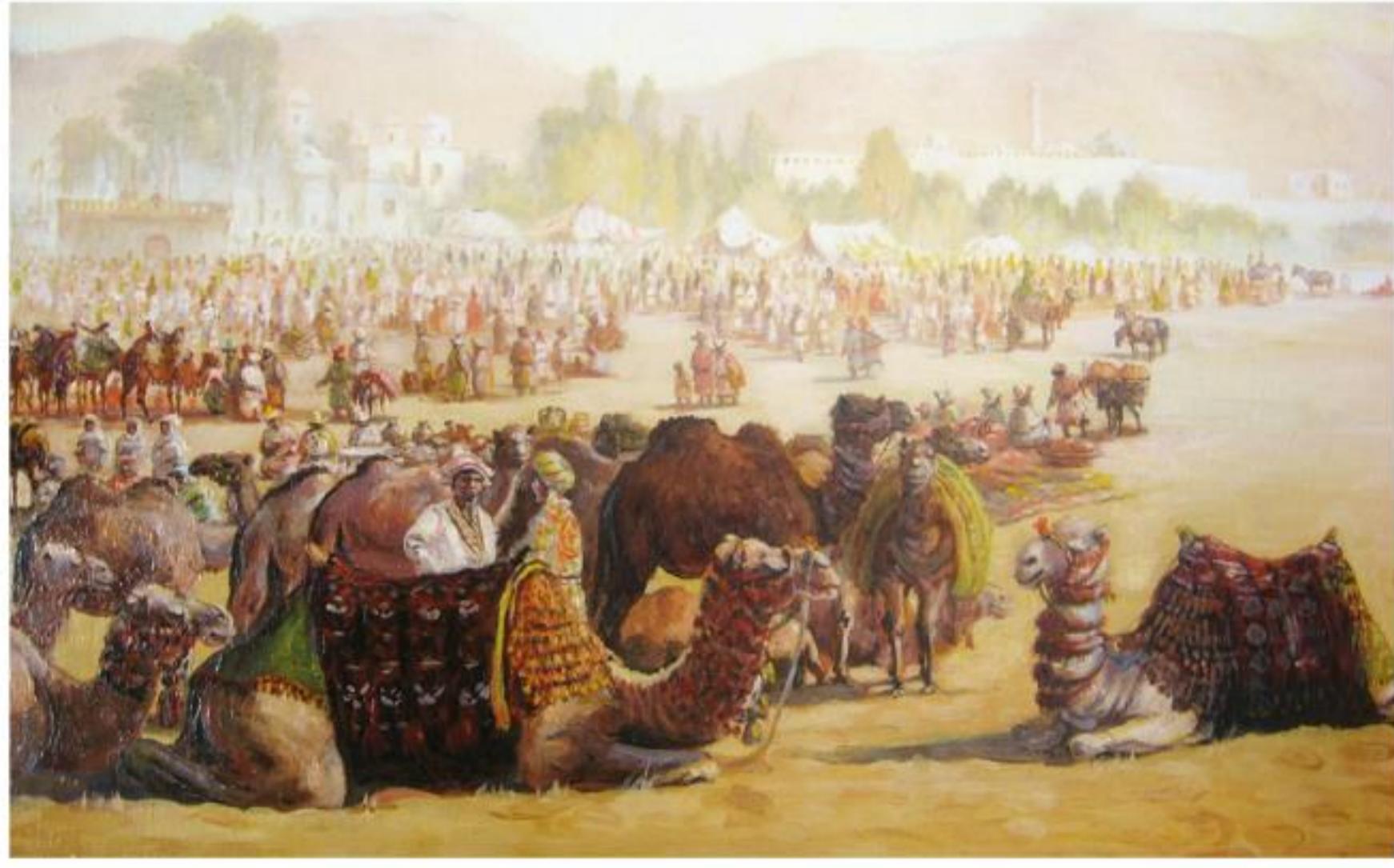
- Буюк Ипак йўлининг халқаро алоқаларни ривожлантиришда тутган ўрнини аниқлаймиз;
- Буюк Ипак йўлидаги халқаро йўлларнинг асосий йўналишлари билан танишамиз.

«Буюк Ипак йўли» деб номланган савдо йўли аста-секин шаклланди ҳамда шаҳарлар ўрталаридаги савдо карвонларининг муҳим йўлига айланди. Натижада кўпгина мамлакатларни бир-бири билан боғлайдиган Буюк ипак йўлининг бир неча йўналишлари пайдо бўлди.

Буюк Ипак йўлини милоддан аввал II аср ўрталарида Хан сулоласи императори топшириғига кўра Фарб мамлакатларига саёҳатга чиққан Чжан Цян очган. Авваллари бу йўл фақат маҳаллий халқларгагина маълум бўлган. Хитой императори мил. ав. 139 йилда Ҳунларга қарши Ўрта Осиёning кўчманчи қабилалари билан ҳарбий иттифоқ тузиш мақсадида Чжан Цянни элчи қилиб жўнатади. Йўлда у ҳунларга асир тушади, лекин алал оқибат қочиб кетади ва ҳозирги Афғонистоннинг ши-

Таянч сўзлар

- Буюк ипак йўли
- савдо-сотик
- ложувард йўли
- нефрит йўли

Буюк ипак йўлидаги бозор. Рассом Е. Садирбоев

Ипак йўли бўйидаги Савдокент шаҳри. Рассом Е. Садирбоев

молий ҳудудларигача етиб боради. Узоқ саргардонликдан сўнг у Хитойнинг марказий ҳудудларидан Ўрта Осиёга тўғри олиб борувчи йўл борлигини аниқлайди. Шундан буён элчи очган йўлдан ғарбга ипак, Хитойнинг ички ҳудудларига эса Марказий ва Фарбий Осиё маҳсулотлари: хушбўй моддалар, қимматбаҳо тошлар, шиша буюмлар жўнатила бошланди. Кейинчалик бу асосий карвон йўлининг турли томонларига олиб борувчи тармоқлари мавжуд эканлиги маълум бўлди.

Милоддан аввалги III—II асрларда ушбу йўл тармоқларидан савдо карвонлари юришган. Бадахшон тоғларидан ложувард кони, Ёркент атрофидан ва Сирдарёнинг юқори оқимидан нефрит (яшил минерал) нинг топилишига боғлиқ ҳолда янги йўл тармоқлари пайдо бўлди. Бадахшондан Форс кўрфази юртига, Месопотамия, Антalia, Миср ва Сурияга, мил. ав. I минг йилликнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса Хитойга ложувард ташила бошланди. «Ложувард йўли» билан бир вақтда пайдо бўлган «Нефрит йўли» ҳам кенгайиб, Шарқий Туркистонни Хитойнинг ички туманлари билан боғлади.

Бу мұхим! Милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида чўл ҳудудларини шаҳар билан боғловчи Даشت йўли ишлай бошлади.

Қадимги тарихчи Геродотнинг сўзларига қараганда, бу йўл Қора денгиз соҳилларидан Дон қирғоқларигача, ундан кейин савроматлар яшаётган Урал тоғларигача етиб боган. Урал тоғлари этакларидан Иртишгacha Олтой ва Юқори Иртиш дарёси ва аргипей халқлари ва-

тани Зайсан күлигача чўзилган. Бу йўлдан саёҳат қилган йўловчилар Сирдарё ёқасидаги қанғлар мамлакатидан ўтишган, шарқда уйсунлар ери орқали, кейин ҳунлар яшайдиган ҳудудлардан ўтганлар. Йўлларнинг бу каби тармоқланиши шусиз ҳам маънавий, маданий ва тили бир бўлган халқларни янада яқинлаштирган.

Мил. ав. VI—V асрларда Хитойда ишлаб чиқарилган ипак газламалар қимматбаҳо мол сифатида Фарб давлатларига чиқарилган. Бу йўлдан чарм, тери, эрон гиламлари ва қимматбаҳо металлардан ясалган буюмлар ортилган карвонлар юрган. Бу йўлдан нафақат савдогарлар, бошқа давлатларни бўйсундиришга интилган миссионерлар ҳам тез-тез ўтганлар.

Хитойнинг қадимги пойтахти Чанъан шаҳридан чиққан савдо карвонлари Гоби чўлидан ўтиб, Дунхан орқали Хами ва Турфон, водийлари, Тянь-Шаннинг шимолий ён-бағрини кесиб ўтиб, ундан кейин Чу дарёси водийсида жойлашган Сиёб шаҳрига етиб борган.

Буюк Ипак йўлининг йирик параллель тармоқлари шарқдан фарбга томон йўналган. Улар ҳозирги Хитой ҳудудидан бошланиб, ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий ҳудудлари, Марказий ва Шарқий Қозоғистон, Эрон, Ироқ ва Туркия орқали ўтган. Савдо карвонларининг у бошидан бу бошигача бўлган йўл одатда бир-икки йилга чўзилган. Сафар давомида савдогарлар кўпгина хавф-хатарларга дуч келган. Шунга қарамасдан улар карвон йўлга отланаверган, чунки тижорат катта фойда келтирган. Ипак Фарбга — Римгача етказиб берилган, савдогарлар сезиларли даражада фойда олишган. Бундай бойлик карвон йўли бўйларида жойлашган кўп шаҳарларнинг гуллаб-яшнашига сабаб бўлган.

Билимингизни оширинг:

1. «Буюк Ипак йўлининг қандай шакллангани ҳақида гапириб беринг.
2. «Буюк Ипак йўли» деган атама мазмунини изоҳланг. Хитойда ипак етишириш ишларининг ушбу атама билан алоқадорлик сабаблари нимада?
3. Хитойдан Римгача чўзилган Буюк Ипак йўлининг асосий тармоқлари қайси давлатларни бир-бири билан боғлаганини аниqlанг.
4. Ипак йўли бўйида жойлашган бозорлар ҳақида эссе ёзинг.

23-§. Буюк Ипак йўли ва ўрта асрлардаги шаҳар маданияти

Ушбу дарсда:

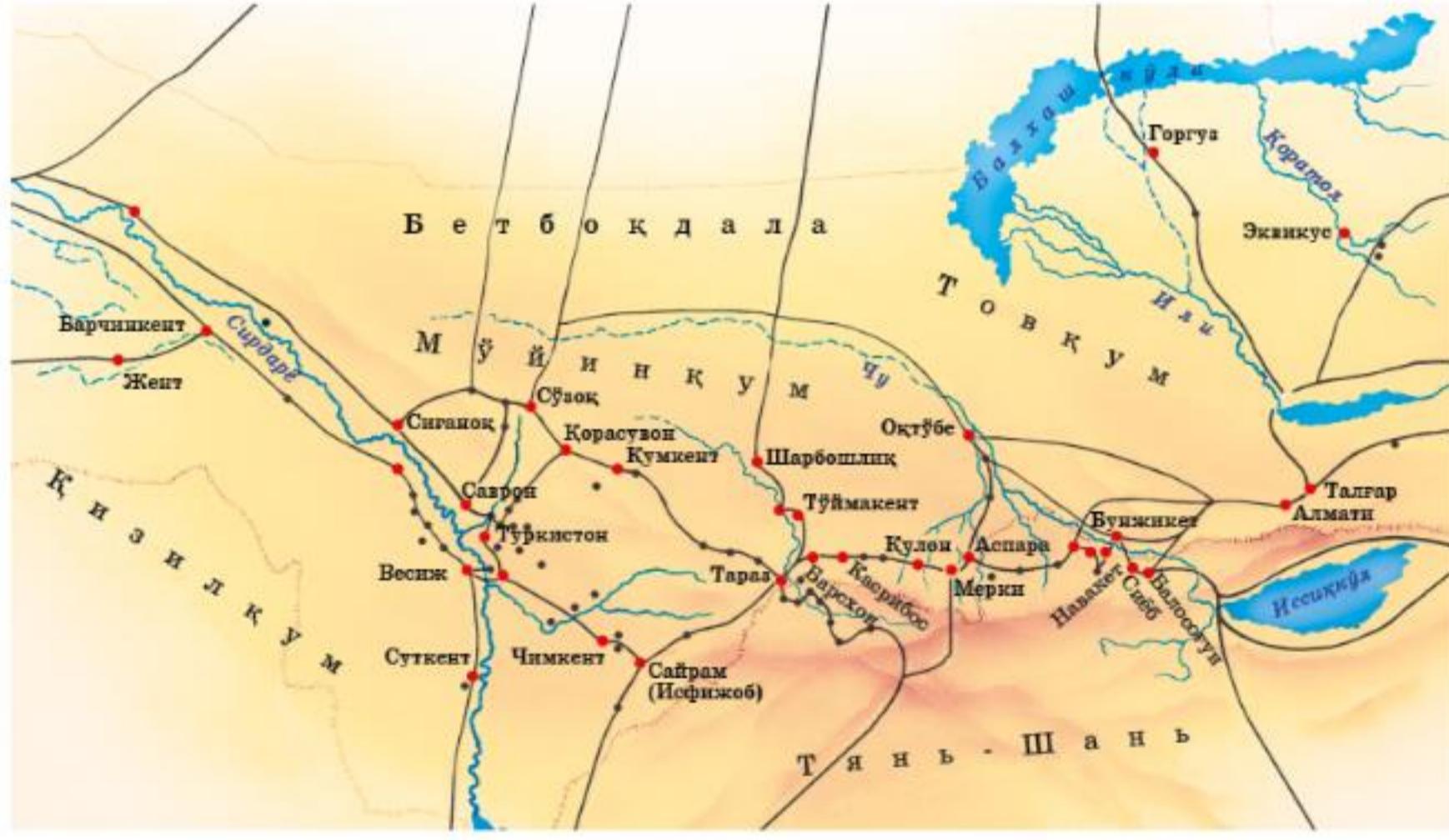
- Буюк Ипак йўлининг Қозоғистоннинг чўл ҳудудларидағи тармоқлари билан танишамиз;
- Буюк Ипак йўлининг шаҳар иқтисодиёти ва маданиятига таъсири ҳақида ўқиймиз.

Таянч сўзлар

- савдо йўллари
- шаҳар маданияти
- цивилизация (тамадун)
- тангалар

Буюк Ипак йўлининг Ўрта асрларда гуллаб-яшнаши Хитойдаги Ипак ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқ. VI асрда шойи ишлаб чиқариш сир-синоатлари ошкор бўлгандан кейин Хитойдан ғарброқдаги мамлакатларда Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи пайдо бўлди. У Ўрта Осиё ва Шарқий Европани бирлаштирган серқатнов катта савдо йўлига айланди.

Қадимги туркийларнинг кўчманчилик маданиятини ўтроқ ва дехқончилик билан бирлаштиришга интилишлари натижасида Ўрта асрлар ўрталарида Қозоғистон ҳудудида шаҳар маданияти ривожланди. Асосан Жанубий Қозоғистон ва Еттисув бўйларида Буюк Ипак йўлининг асосий тармоқлари ўтган жойларда шаҳарлар гуллаб-яшнади. Тарихий манбалардан маълумки, Саврон, Ўтрор, Исфижоб

Жанубий Қозоғистон ва Еттисувнинг Буюк Ипак йўли бўйидаги шаҳарлар харитаси

каби шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида ривожланди. Бу ерда турли мамлакатлардан келтирилган газламалар, қурол-яроғ, безак берилгандын идишлар ва металлдан тайёрланган күплаб бошқа чиройли буюмлар сотиларди. Айниңса, Моварауннахр билан чегарадош Исфижоб шаҳри ҳақида тарихий маълумотлар яхши сақланган. Унинг ям-яшил боғроғларга бурканганлиги ва у ерда турли мевали дарахтлар ўсганлиги ҳақида маълумотлар бор. Талас ва Асу дарёлари бўйидаги ривожланган шаҳарлар бир-бирига яқин жойлашган. Улар оралиғида қадимий Тараз чеккаларида кўплаб катта ва кичик шаҳар ҳамда қишлоқлар бўлган. Бу кентларнинг пайдо бўлишига Тараз шаҳрининг турк ҳоқонлиги даврида гуллаб-яшнаши таъсир кўрсатган.

Тарихий манбаларда турк ҳоқони Истемининг VI асрда Земарх етакчилигидаги Византия императори элчиларини қабул қилганлиги ҳақида айтилади. Археологик тадқиқот ишлари Тараз шаҳри ғарбий турклар ҳудудидаги ўн ўқ будун эли, дулулар, туркашлар, арғулар, қарлуқлар ва қорахонийларнинг асосий шаҳарларидан бири

Ўтрор шаҳридаги гилам сотувчилар. Рассом *E. Садирбоев*

Буюк Ипак йўлидаги Қўйлик шаҳри. Рассом *E. Садирбоев*

бұлғанлигини күрсатмоқда. XI асрнинг бириңчи чорагида Тараз ва Исфижобда — зарбхоналар шұхрат қозонган.

Изланинг! Археолог олимларнинг ўрта асрларнинг Тараз шаҳрига оид қазилма ишлари натижаларини аникланг!

Агар дастлабки вактда шаҳарларда мис тангалар муомалада бўлган бўлса, шаҳарлараро савдо-сотиқ ишларида кумуш тангалардан кенг фойдаланилган. Олимларнинг аниқлашича, XI асрнинг 70-йилларидан бошлиб кумуш тангалар ўрнига савдо муомаласида тилла тангалар ишлатила бошланган. Чу водийси ҳам шаҳарлар равнақ топган катта минтақа эди. Буюк Ипак йўлининг қарлуқлар худуди орқали ўтиши бу ерда шаҳар маданияти ривожланишига таъсир кўрсатди.

Бу муҳим! VII—VIII асрларда бошқа худудларда ҳам шаҳар маданияти ривожланган. Улар ичида Сирдарёning қуи оқимидаги Янгикент, Сифнақ, Жент шаҳарлари, ва Марказий ҳамда Шарқий Қозоғистонда 78 та ривожланган шаҳарлар бор. Нура водийсида Ахсикент деган йирик шаҳар мавжуд бўлган.

Исломлаштиришни кучайтиришда Мовароуннахр ва Жанубий Қозоғистон шаҳарлари муҳим роль ўйнаган. Туркийларнинг шаҳар меъморчилигига масжидлар қурилиши асосий ўрин эгаллаган. Шунингдек, ислом меъморий санъати асосида мадраса, жамоат ҳаммоми, мақбаралар ва хонақоҳлар (сўфийлар маркази) пайдо бўлган.

Булар Қозоғистон ҳудудидаги туркийларнинг фақат кўчманчилик цивилизациясини ривожлантириб қолмай, ўтроқ ҳаётга ўтишда катта таъсирга эга бўлдилар.

Қадимги даврда ва Ўрта асрларда шаҳар атрофлари ва карвон йўлларида савдогарлар учун маҳсус **карвонсаройлар** қад кўтарган. Карвонсаройлар Буюк *Ипак йўли* ёқасидаги ва уларнинг чеккаридаги шаҳар атрофларида кўп қурилган. Карвонсаройлар VII асрдан то XIX асргача бўлган даврда халқаро алоқалар ва савдонинг ривожланишида алоҳида ўринга эга бўлган. Карвонсаройларнинг икки тури: тўлиқ ёпилган ва унга туташган бинолар билан ўралган ҳовлисимон ва тепаси очиқ карвонсарайлар мавжуд бўлган. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудида тепаси очиқ карвонсаройлар учрайди. Карвонсарой марказида моллар учун сувлок, атрофида эса йўловчилар учун меҳмонхоналар бўлган. Иккинчи ҳолатда уловлар ёпиқ майдон марказига жойлаштирилган, бир қаватли, баъзи ҳолларда кўп қаватли бинолардаги кичик хоналарда, йўловчилар дам олиш учун хоналар бўлган.

Бу мұхим! Жамбул вилоятида жойлашған «Ақиртос» карвонсаройи Қозоғистоннинг йирик меъморий ёдгорликларидан бири ҳисобланади.

Билимнің оширинг:

1. Буюк Ипак йүлиниң параллел жойлашған катта тармоқларини, шунингдек, Буюк даштга олиб борадиган йұналишларини анықланг.
2. Қўйлиқ ва Ўтрор шаҳарларидаги базорлар кўргазмалариға иштирокчи сифатида эссе ёзинг.

24-§. Тошга ишлов бериш, қадимги туркийларнинг тасвирий ва кулолчилик санъати

Ушбу дарсда:

- қадимги туркийларнинг тошга ишлов бериш санъати намуналари — балбалларнинг маъноси ва моҳиятини билиб оламиз;
- қадимги туркийлар даврига мансуб қоятошларга чизилган расмлар мазмунин билан танишамиз;
- кулолчилик санъатининг қозоқлар ерида ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ўқиймиз.

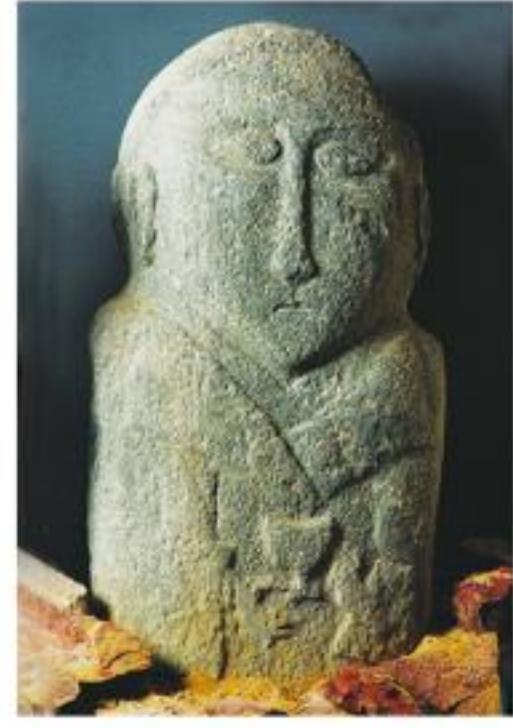
Қадимги туркийлар даврига мансуб ҳайкалтарошлиқ санъатидаги алоҳида ёдгорликларни **балбал** ёки **бадиз** номли тош ҳайкаллар ташкил қилған. Қадимги туркийларнинг диний анъаналарига кўра балбал вафот этган одам шарафига қўйилған.

Қадимги туркийлар даври ҳукмдорлари Тўньюқуқ, Култегин, Таспар ҳоқон, Билга ҳоқонларга ва оддий одамларга қўйилған тош ҳайкалларнинг ўлчами ва бадиий ишлов бериш даражаси турлича бўлған. Тош ҳайкалларда ҳар хил ёшда бўлған эркак ва аёллар тасвирланған. Бундай ҳайкаллар усталари **бадизчи**лар деб аталган.

Бу мұхим! Қадимги туркийларнинг анъанавий диний мажмуалари таркиби мақбара, қўрғон, балбал, сандиктош, бештош, битиктош ва уларнинг таркибий қисми шер, қўй, қўчқор ва бошқа ҳайвонларнинг тош ҳайкаллари кўринишида барпо қилинганд. Йирик мажмуаларда 10 тадан 600 тагача тош ҳайкаллар бўлған.

Таянч сўзлар

- балбал
- бадиз
- бадизчи
- Қўйтош
- кулолчи

Балбал. Талас водийси
(VII—IX асрлар)

Қабр тепасига ўрнатилған тош ҳайкал.
Кызылурда вилояти

Болта, болға тасвири туширилған
құчқортош. Мангистов вилояти

Ёдда тулинг! Балбал — қадимги туркийлар даврида тошдан үйиб ясалған одам қиёфасидаги тош ҳайкал. Балбалларда одамларнинг бош кийимлари, түн-чопонлари, соқол-мүйловлари, камарлар, безаклар, курол-яроғлар, идишлар бадиий тасвирланған. Улар мармар, гранит, оқактошларни үйиб тайёрланған.

Х асрда туркий қабилаларнинг ислом динини қабул қилишга боғлиқ ҳолда балбал ясаш ўз аҳамиятини йўқота борди, чунки ислом дини қонунларида инсон ва ҳайвонлар қиёфасини тасвирлаш тақиқланған эди. Аста-секин улар ўрнини нақшлар ва орнаментлар, шунингдек, арабча матнлар үйиб ёзилған ёдгорликлар, саганатошлар эгаллай бошлади. Уста аввалгидай бадизчи деб эмас, балки сангтарош (*тош терувчи*), тош йўнувчи дейила бошланди. Лекин барибир тош йўнувчилар баъзан тошга инсон қиёфасини акс эттирган, уларда уруғ тамғалари, курол-аслаҳалар, ҳайвонлар, тасвири, юлдузлар тасвирланған.

Қозоқлар юртида қабр тепасига қўйилған қўй ва құчқорларнинг боши тасвирланған қўйтош ва құчқортош ҳайкаллари жуда кенг тарқалған. Қўйтош ва құчқортошларнинг алоҳида намуналари Орол

ва Каспий оралиғида кўп. Қўйтош ва құчқортошлар қозоқ халқи амалий-декоратив санъатининг нодир намуналари ҳисобланади. Тош супаларга ҳайвон шаклидаги, геометрик шакллар, шунингдек, қуроллар, отлар, уруғ белгилари тамғаларнинг рельефли шакллари үйиб солинган.

Бу қизик!

*Қозоқлар балбалларни турлича номлаганлар:
тош симбат, киши тош, алл тош, тош ботир, тошмусин, мусинтош, тош ҳайкал.*

Эсланг! Ҳайвонларни тасвирлаш санъати — ҳайвонлар услуби қандай ривожланған, қадимги қабилалар ҳаётида улар қандай ўрин тутган?

Қадимги Тараздаги сопол печь макети. Жамбул вилояты

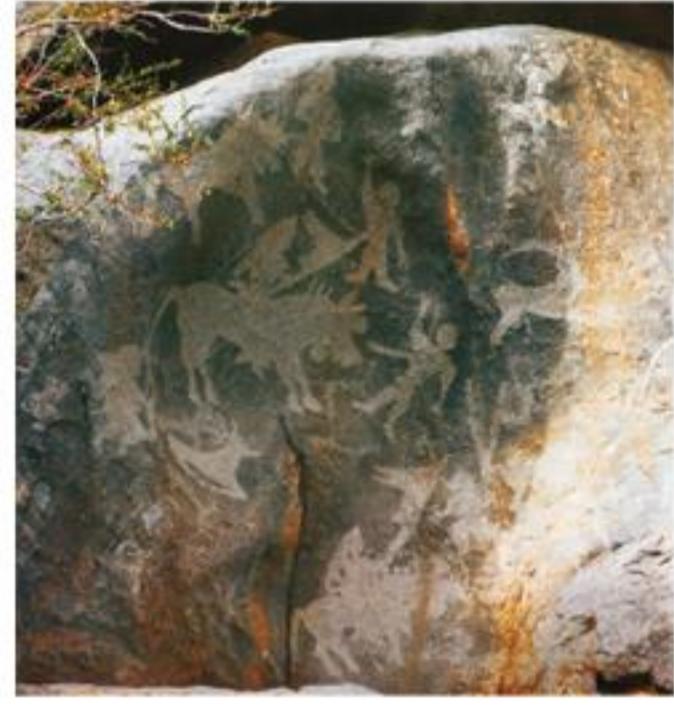
Жонкент шахридан топилган құчқор боши шаклидаги печь оғзи (IX—XI асрлар.). Қызылурда вилояты

Кулолчилик санъати. Илк үрта асрлар санъатининг ёрқин намунаси кулолчилик-күзачиликка доир маҳсулоттар яққол кузатилади. Күза ясовчи уста *күзачи* (*кулол*) деб аталған. Кулол-күзачилик саноати Жанубий Қозоғистонда шаҳар маданиятининг ривожланишига боғлиқ ҳолда равнақ топди, шаҳарларда кулолчилик устахоналари сони ортган. Усталар қыздырылған лойдан сув қувурлари, ғиштлар, идишлар (ликопча, пиёла, финжонлар, қозонлар, күзалар), майший хұжалик буюмлари (хұмлар, ҳовончалар, келилар, ёни тик бочкалар, чироғдонлар, чироқлар, печлар, үчоқлар), мусиқа асбоблари (хуштак, сурнай), үйинчоқлар тайёрлашған.

Ошхона кулолчилик идишларига ҳайвонлар тасвиirlарини чизиш кенг тарқалған. Қадимги сопол күзалар ва идишларнинг дасталари ва айланасида қўй, қўчқор тасвиirlари кўп учрайди. Жонкент шахридан топилған қўчқор боши кўринишидаги сопол печнинг оғзи нодир санъат намунаси ҳисобланади. Қўшалок қўчқорнинг ён томонига қанотли қўчқор шоҳи ўймакорлик нақши солинган.

Кулолчи усталар идишга юқори сифатли табиий маҳсус бўёқлар билан ҳайвонлар, қушлар, гуллар, барвлар тасвиirlарини тушириб пардоз беришни ўзлаштириб олдилар.

Тасвирий санъат. Қоятошларга расм чизиш санъати (петроглиф қадимги туркийлар) турк даврида ҳам давом этди. Туркийларнинг қадимги қоятош расмлари мазмуни қадимий қабиладошлар санъатига ўхшаб ва фарқли томонлар бўлған.

Тошдаги туркий жангчилар тасвири

Эсланг! Қозоғистонда топилган петроглифларнинг мавзуси қанақа эди ва улар қайси даврларни қамраб олган?

Қадимги туркийлар даврида тошларга ўйиб чизилган расмларда салтотлиқлар, қуролланган жангчилар, овчилар, камончилар, қадимги чорвадорлар, уй ҳайвонлари тасвиirlанган. Бундай расмлар бугунги кунга қадар сақланган. Асосий эътибор оиласи ҳаётга, она-бола тасвирига, уруғ ва қабилалар тамғаларига қаратилган. Жайсандаги қадимги туркийлар ибодатхонасида уруғ ва қабилалар тамғалари ўйиб тасвиirlанган тошларнинг бутун бир тўплами бор.

Маиший буюмлар тайёрлаш. Кўркам амалий санъат — маиший ва кундалик ҳаёт учун зарур бўлган кўркам жиҳозлар, уй буюмларини тайёрлайдиган ижод тури. Маиший буюмлар сирасига анъанавий жиҳозлар, кигиз уйнинг ички ускуналари, идишлар, фусункор тарзда яратилган маиший буюмлар киради. Кўркам амалий санъат намуналарини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш учун ёғоч, тош, сопол, суяк, чарм, металл хомашёлари керак бўлади.

Асадал — идишлар ва маҳсулотларни сақлашга мўлжалланган ёғоч мебель. Асадалга суяк билан зеб беришда йирик шоҳли қорамолнинг қиррали суягидан фойдаланилган, шунингдек, уни кумуш михпарчинлар, майда кумуш тахтачалар билан безатишган.

Ёғоч каравот — дам олиш ва ухлаш ҳамда юкларни жойлаштириш учун мўлжалланган уй жиҳози. Ёғоч каравотнинг бош ва оёқ қисмининг мос бўлиши унда ётган одамга қулайлик яратган. Каравотнинг бош ва оёқ қисмida қисман ортиқча қисмнинг бўлиши дам олиш чоғида қон айланишининг яхшиланишига таъсир кўрсатган.

Сандиқ — кийимлар, газламалар, заргарлик буюмлари ва бошқа нарсаларни сақлаш учун мўлжалланган уй жиҳозларидан бири. Эътиборли жойда турган сандиқ тўкинчилик ва бойлик рамзи ҳисобланган.

Гилам — уйга ўзгача кўрк берадиган жундан ёки паҳтадан тўқилган қалин буюм. Гиламлар тўқилиш усулига кўра тукли ва туксиз турларга бўлинади. Гиламлар кўрк сифатида уй деворларига осилган, шунингдек, иссиқликни сақлаш учун ерга тўшалган.

Эсланг! Тоғли Олтойдаги Позириқ сак қўрғонидан топилган гилам билан қозоқ ва бошқа туркий халқлар гиламлари тузилишида қандай ўхшашиклар бор?

Гилам тўқиши ишлари билан маҳсус шуғулланган одамлар *гилам тўқувчилар* дейилган ва бундай ишлар билан асосан аёллар шуғулланишган.

Текемет (Катта кигиз) — кигиз юзига ҳар хил зооморф нақшлар босилган уй полига түшаладиган буюм.

Сирмоқ — қозоқ халқининг күчманчилик ҳаётида қадимдан қўлланиб келинган кигиз тўшама. Сирмоқ тайёрлаш учун бичиб олинган кигизнинг юза қисмига бошқа рангли матодан нақшлар қўйилади ва четлари тикиб чиқилади. Сирмоқ нақшли ҳошияси бўлган четлари тўртбурчак ва орнаментли марказий қисмдан ташкил топган.

Керегедан, девордан изғирин совуқ ўтказмаслик учун гилам ўрнида ишлатиладиган буюмлардан бири *рангли кигиз* (*тускигиз*). Унинг халқ ичида *битпес* деб номланган тури кенг тарқалган.

Тускашта — ёғоч каравот жойлашган деворга осиш учун қўлда тикилган гилам, унда аппликация элементлари бўлади. Уни мовут, барқут, пахтадан тайёрланган газламалардан ўсимлик нақшларини тушириш йўли билан тайёрлашган.

Билимингизни оширинг:

1. Эркаклар ва аёллар тасвири туширилган балбаллар безагидаги фарқларни айтинг.
2. Қўйтош, қўчқортош ёдгорликларида расмларни қиёсланг. Мазмуни ва фарқи тўғрисида нималар дея оласиз?
3. Қозоқ халқининг анъанавий жиҳозлари ва идишлари номини айтинг.

25-§. Ўрта асрлар шаҳар маданияти

Ушбу дарсда:

- илк Ўрта асрлардаги шаҳар бинокорлиги ва меъморчилигининг хусусиятларини билиб оламиз;
- шаҳарлардаги жамоатчилик масканлари ҳақида билиб оламиз.

Қозоғистонда шаҳар бинокорлик ва меъморчик санъати чуқур тарихий илдизларга эга. Шаҳар маданияти палеолит, мезолит, неолит, бронза даврларида қадимги одамлар қишлоқларининг ривожланиши натижасида шаклланган.

Ташқи савдо алоқалари, ишлаб чиқариш хўжалиги, ҳунармандчиликнинг ривожланиши шаҳарларда аҳолининг тўпланишига, шаҳар аҳолиси сонининг ўсишига бевосита таъсир кўрсатди. Илк Ўрта асрларда қозоқлар ютидаги йирик шаҳарлар Сирдарё бўйларида, Чу ва Талас дарёлари водийларида, Еттисув ўлкасида, Марказий Қозоғистон воҳасида ривожланган. Шаҳар бинокорлигига ва меъморчилик обидалари

Таянч сўзлар

- шаҳар
- турар жойлар
- кўча
- кувурлар

Құйлиқ шахридан топилған
қувур. Алмати вилюяты

ривожланған. Или, Чу, Талас, Сирдарё водийларида жойлашған қадимги шаҳарларда олиб борилған археологик ишлар вактида уй поллари тағидан үрнатылған иситиш тизими топилған. Тараз, Экиүғуз, Құйлиқ каби шаҳарларда дарёлардан шаҳарға сув етказиши мақсадида тортилған сопол қувурлар бўлған.

Кўприклар, еости сув омборлари, шаҳар атрофида қурилған қалъа деворлари, мудофаа дарвозалари, дарвоза олдидағи қўриқлаш миноралари, сув тўғонлари — ўрта асрга хос бинокорликнинг нодир намуналари. Ўрта асрларда душманлардан ҳимояланиши мақсадида шаҳар атрофига қамаллар — *деворлар* қурилған.

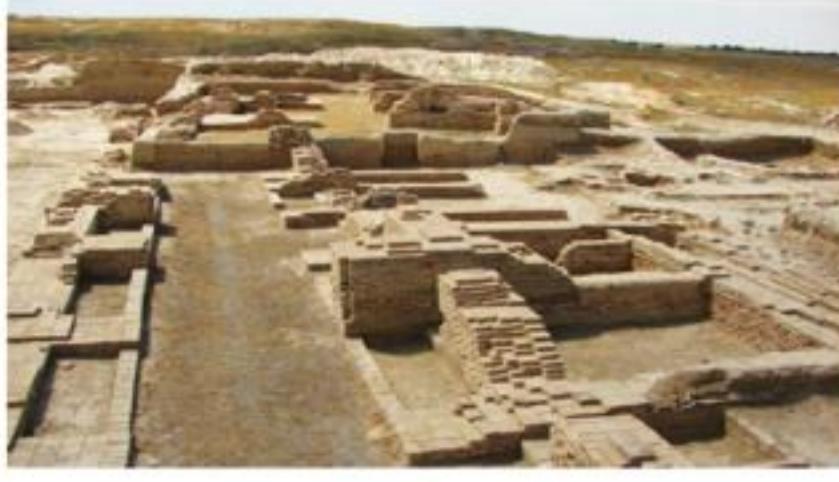
Шаҳардаги туар жойлар даҳаларга ажратылған ҳолда кўчалар бўйига жойлашған. Уйлар кўпинча хом ғиштдан қурилған, тепа қисми гумбазсимон шаклда ёпилған. Жанубдаги шаҳар уйлари, асосан, ёғоч ишлатилмасдан кўтарилған. Тоғли ўлкаларда жойлашған шаҳар кўчалариға шағал тошлар ётқизилған. Ўрта аср шаҳарлари фанда *робот*, *цитадель*, *шаҳристон* каби қисмларга бўлинган. Бироқ бу каби уйғунликлар Ўрта Осиёдаги ўрта асрларга мансуб шаҳарларда аниқ сақланмаган, қозоқлар ютида жойлашған шаҳарларда бир хил бўлмаган.

Цитадель (итал. *citadella* — «кичик шаҳар») — мудофаа иншоотлари билан ўралған ўрта асрлар шаҳрининг марказий қисми,

қурилишида лой, тош, чим палахсаси, ёғоч, хом ва пишган ғиштдан фойдаланишган.

Эсланг! Археология фанининг тадқиқот объекти ва археологик ёдгорликлар тўғрисида нималарни биласиз?

Илк Ўрта асрларда Қозоғистон ҳудудида шаҳарлар ўзига хос тарзда

Тараз шаҳри ўрни.
Жамбул вилюяты

Саврон шаҳридаги қамал қолдиқлари.
Туркестон вилюяты

яъни шаҳар ичидаги кичик шаҳар. Уни ўрта аср шаҳри марказидаги қалъа биноси ҳам дейиш мүмкин. Шаҳарнинг ушбу қисмида шаҳар ҳокимининг саройи, маъмурий ва диний бинолар жойлашган.

Шаҳристон — жамоат бинолари, савдо даҳалари жойлашган ўрта аср шаҳрининг бир қисми. Одатда шаҳарнинг ушбу қисмида амалдорларнинг ҳам, маҳаллий зодогонларнинг ҳам турар жойлари бўлган. Шаҳристонда шаҳар ҳокимининг қариндошлари, уларнинг қўриқчилари, ҳарбий хизматчилар, диний арбоблар, савдогарлар яшашган. Ўрта асрлар шаҳарсозлик анъанасига кўра шаҳристон цитадель атрофига ёки унинг давоми сифатида қурилган. Ташки томондан, албатта, ҳандақлар билан ўралган мудофаа деворлари қад кўтарган.

Ўтрор, Қораспан, Оқтўбе (Болосоғун), Талғар шаҳарларининг шаҳристонларида ўtkазилган археологик қазилма ишлари масжид, мадраса, ҳаммом каби диний-маърифий ва озодалик масканлари ҳам шаҳарнинг ушбу қисмида жойлашганлигини кўrsатади. Шаҳристонлардан шаҳарни ичимлик суви билан таъминловчи сув қувурлари ҳам топилган.

Робот — ўрта асрларга мансуб шаҳарларда оддий одамлар яшаган шаҳарнинг чет қисми. Бой шаҳарликларнинг хусусий мулклари ҳам шу ерда бўлган. Работларни шаҳарни озиқ-овқат билан таъминловчи қишлоқ хўжалиги зонаси сифатида ҳам баҳолаш мүмкин. Айрим ўрта асрлар шаҳарларида работлар ҳимоя деворлари ва ҳандақлар билан ўралган. Работларда бозор, карвонсарой, масжид каби жамоат жойлари ҳам бўлган.

Ўрта асрлар шаҳарларининг шиддат билан ривожланиши уларнинг Буюк ипак йўлининг савдо тармоқлари бўйида жойлашганликлари билан чамбарчас боғлиқ. X аср географ олими ал Мақдисий *Тараз* шаҳрини «Аҳолиси зич жойлашган, тўрт дарвозали, масжиди бор, ҳандақлар билан ўралган, ажойиб боғ-роғлари кўп» шаҳар сифатида тавсифлайди. Сиёб йирик савдо ва сиёсий марказ бўлган. Шаҳар тўрт аср давомида бир-бирининг ўринини эгаллаган ўрта асрларнинг учта давлати: Шарқий Турк ҳоқонлиги, Туркашлар ҳоқонлиги, Қарлук ҳоқонлигининг пойтахти бўлган. X асрда яшаган араб географ олимининг гувоҳлик беришича, *Болосоғун* «фаровонликка тўла катта шаҳар бўлган».

Қадимги Талғар шаҳри ўрни.
Алмати вилояти

Сирдарё водийсидаги шаҳарлар савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган. Ўтрор (Турорбанд, Турор, Тарбанд, Фароб) — ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги қадимий шаҳар. V—XV асрларда Ўтрор Оролбўйи кўчманчи қабилалари билан савдо-сотик ишларини олиб борувчи марказ, Эрон ва Ўрта Осиёдан Сибирга, Мўғулистон ва Хитойгача бўлган муҳим савдо нуқтаси бўлган. Шаҳарда мадрасалар, масжидлар, мақбаралар қурилган. *Саврон* шаҳрининг қалъа ва миноралари ўша давр қурувчилик санъатининг ёрқин намунаси. *Сиганақ* ўз вақтида қипчоқларнинг, кейин эса Оқ Ўрданинг сўнгра Қозоқ хонлигининг биринчи пойтахти бўлган. Шаҳарнинг истеҳкомлари ва дарвозалари ўз даврининг меъморий ёдгорликлари ҳисобланади. Шаҳарда масжид, мақбара, устахона, зарбхона, катта бозор бўлган.

Исфижоб (Сайрам), Ясси (Туркистон), Барчинкент (Қишлоқалъа, Қизжалча), Жонкент (Жанакент, Янкент), Жент каби маданий, савдо, ҳунармандчилик ва диний марказ бўлган шаҳарлар қозоқ халқи тарихида алоҳида ўрин эгаллади.

Илк ўрта асрларда шаҳарлар сони ва аҳоли умумий сонининг ортиши ҳунармандчиликнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Шаҳарларда зарбхоналар, кулолчилик ва темирчилик устахоналари фаолият юритган.

Билимингизни оширинг:

1. «Ўрта асрлар шаҳрига саёҳат» ёки «Мен — ўрта асрлар шаҳри фуқаросиман» деб номланган эссе ёзинг.
2. «Шаҳар истеҳкоми», «шаҳар дарвозаси», «дарвоза минораси» қандай вазифаларни бажаради?
3. Ўрта асрлар шаҳрига хаёлан саёҳат уюштириб, унга тавсиф беринг.

26-§. Илк ўрта асрларга мансуб меъморий ёдгорликлар

Ушбу дарсда:

- қозоқлар ютида жойлашган ноёб меъморий санъат ёдгорликларининг айrim намуналари билан танишамиз;
- меъморчилик санъати ёдгорликларининг турлари ва хусусиятларини билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- сағана
- минора
- мақбара
- масжид
- Шарқ ҳаммоми

Меъморчилик санъати. X—XIII асрларда амалий-декоратив санъат тараққиёти меъморчилик санъати билан чамбарчас боғлиқ. Барча анжуманлар саройлари ва меъморий мажмуалар ҳар хил нақшлар билан безатилган. Бундай уйлар, саройлар, мақбаралар ва бошқа меъморчилик обидалари ўрта асрлар санъат мажмуалари ҳисобланади.

Карвонсаройлар, миноралар, сағаналар, масжидлар, мақбаралар қозоқлар ютидаги үрта асрлар меъморий санъати ёдгорликлари сирасига киради.

Х—ХII асрларда қурилган меъморий санъат ёдгорликларининг асосий қисми ислом услубида қурилган.

Бу муҳим! Ислом меъморий санъати — ислом дини таъсири остида шаклланган ноёб намунадаги меъморий мажмуаларнинг қурилиш тизимиdir. Унинг намуналари жағон меъморий санъати хазинасига киради. Исломнинг мустаҳкамланиши ва ёйилиши натижасида ислом тушунчаларига мос келувчи ажойиб ҳамда анъана ва урф-одатлар билан үйғунлашган янги қурилишлар (масжид, мадраса, мақбара ва х.к.) оммавий равишда қурила бошланди.

Ёдда тулинг! Үрта аср қурувчилари қурилиш материалларига алоҳида эътибор қаратганлар. Ўша пайтларда ишлатилган ғиштлар ва шиша бўёклари юқори сифатга эга бўлганлиги туфайли ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Минора — үрта асрлар Қозоғистонининг нодир меъморий ёдгорлиги. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудида жойлашган қадимги миноралар вазифасига қараб, қурилишига кўра уч турга бўлинади. Миноранинг биринчи кўриниши шаҳар дарвозалари олдига ёки унинг деворларига шаҳарни қўриқлаш ва ҳимоя қилиш мақсадида қурилган. Қурилишнинг бундай кўринишига қадимги Саврон шаҳар дарвозаси олдида қурилган иккита минора мисол бўла олади. Бундай ёдгорликларнинг иккинчи турига минорали мақбаралар кўринишидаги қурилишлар киради, бунга VIII асрда Шарқий Қозоғистон ҳудудида барпо қилинган Дингак минораси ва Қизилурда вилояти ҳудудидаги VII асрда қурилган Бегим она ва Сараман-Кўса миноралари киради. Миноранинг учинчи тури масжид ёнига

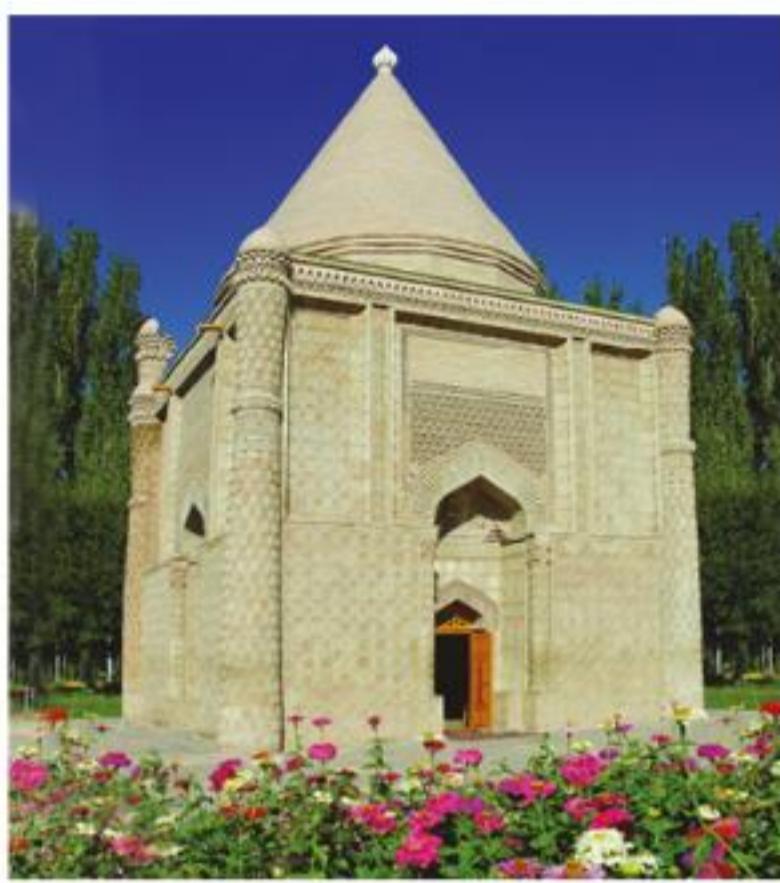

Саврон минораси. 1866 йилда олинган фотосурат

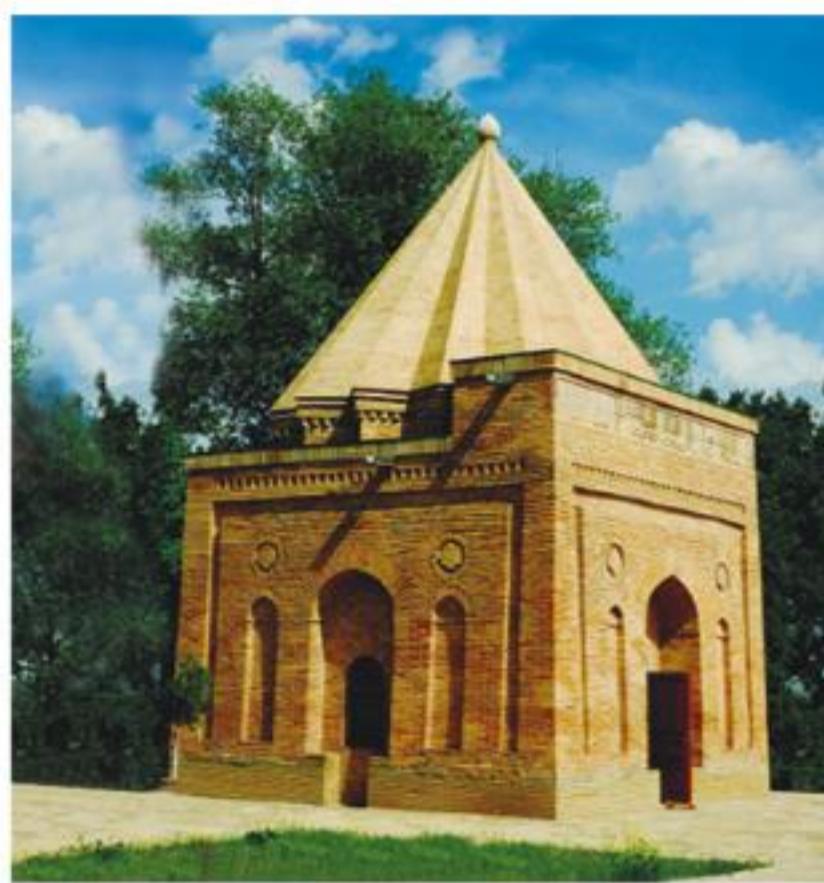
Қайта тикланган Бегим она минораси

бўла олади. Бундай ёдгорликларнинг иккинчи турига минорали мақбаралар кўринишидаги қурилишлар киради, бунга VIII асрда Шарқий Қозоғистон ҳудудида барпо қилинган Дингак минораси ва Қизилурда вилояти ҳудудидаги VII асрда қурилган Бегим она ва Сараман-Кўса миноралари киради. Миноранинг учинчи тури масжид ёнига

Ойшабиби мақбаrasи.

Жамбул вилояти

Бабажа хотун Қорахон мақбаrasи.

Жамбул вилояси

қурилган ва намозга чақириш учун мұлжалланған. Одатда бу әнгюқори қисміда намозга чақиришга мұлжалланған, ёритиш учун түйнуклар бўлган майдони мавжуд қурилишидир. Миноранинг әнгюқори қисмига ички зиналар ёрдамида чиқилған.

Ўйланг! Миноранинг қандай турларини биласиз? Уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари нимада?

Мақбара — қабр устига қурилған тарихий-маданий гумбазли ёдгорлик. Жамбул вилоядыда жойлашған *Ойшабиби мақбараси* XI—XII асрларда Қорахон (Авлиё ота) Ойшабибининг қабри устига қурдирилған. Мақбара квадрат шаклида бўлиб, бурчакларини устунлар кўтариб туради. Мақбара марказига сағана қўйилған. Мақбаранинг ғарбий томонидаги деворга араб тилидаги ёзувлардан иборат кўндалангига йўл-йўл чизик тушган. Мақбара деворларининг ички қисмига тўлиғича нақшлар ўйилған тоштахта ётқизилған.

Ойшабиби мақбараси ёнида X—XII асрда Ойшабибининг хизматкори ва маслаҳатчиси бўлган Бабажа хотунга мақбара қурилған. Мақбарага гумбаз ўрнатилған, деворлари эса пишиқ ғиштдан қурилған.

Аниқланг! Ойшабиби ва Қорахон ҳақидаги афсоналарни ўқиб чиқинг ва уларнинг ким бўлганликларини аниқланг.

Қорахон мақбараси — Тараз шаҳрида жойлашған, пайдевори XI—XII асрларда бунёд этилган ёдгорлик. Бинода катта тик устун-

Корақон мақбара. Жамбул вилоаты

лари бор гумбазли хона, учта ташқарига чиқувчи ҳужра ва юқорига олиб чиқадиган битта зина мавжуд. Халқ орасыда ёдгорлик «Авлиё ота» мақбарааси деб юритилади.

Масжид ва ҳаммомлар ҳам үрта асрлар меъморчилик ёдгорлары ҳисобланади. Археологик қазишиш ишлари натижасида Кедер шаҳарчасидан илк үрта асрдаги жоме масжиди биносининг қолдиқлари топилган.

Масжид шаҳристон марказида жойлашган, унинг деворлари пишиқ ва хом ғиштдан кўтарилилган. Масжиддан X—XII асрларда унумли фойдаланилган. Худди шундай масжид Талас дарёси водийсидаги Ўрнек (Қўлшўп) шаҳарчасини қазишиш вақтида ҳам топилган.

X—XII асрларга тегишли деб ҳисобланган *Қумшиқ ота еrosti mezmoriy* ёдгорлиги. Туркистон шаҳрида жойлашган. Деворлари куйдирилган ғиштдан қурилган. Хона деворларида шомдан қўйиш учун мўлжалланган бурчак бор. Масжидда диний тарғибот ишлари ва диний маросимлар ўтказилган.

Хозирги Қозоғистонда XI асрдан бошлаб *Шарқ ҳаммомлари* қурила бошланган. Ўтрор шаҳрида олиб борилган археологик тадқиқитлар вақтида үрта асрларга тегишли иккита ҳаммом топилган. Бу бино диққат билан ўрганилганда уларда ўт ёқиши, кийим алмаштириш, дам олиш, кир ювиш, омбор учун хоналар ва иссиқ сувли бочкалар тизими мавжуд бўлганлиги аниқланган. Деворлари пишиқ ғиштдан қилинган қудуқлар топилган. Бу қудуқлар ҳаммомни сув билан таъминлаб турган. Бинода оқова сувлар учун сув қувурлари бўлган, сувлар бино орқасида жойлашган ўрага оқиб тушган. Ҳаммом пол остидан тортилган иссиқлик ўтказиш тизими орқали қиздирилган. Сўриларга куйдирилган ғишт қопланган.

XI асрға оид ана шундай иккита ҳаммом Тараз шаҳридан ҳам топилган. Биринчи ҳаммомда ҳар хил мақсадларда қўлланилган еттига хона бўлган. Ҳаммом сўрилари, ўриндиқлари, тоғоралари, тарнов ва девор безаклари унинг ички қисми яхши безатилганидан далолат беради. Ҳаммомлар жамоат маскани сифатида муҳим ўрин эгаллаган.

Билимингизни оширинг:

1. X—XII асрларда қурилган масжидлар тузилишлари ҳақида гапириб беринг.
2. Минора турларининг ўзига хос хусусиятларини тавсифланг.
3. Қозоғистон ҳудудида ўрта асрларда қурилган Шарқ ҳаммомларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Туркистон шаҳридаги қадимги ҳаммомга қўшимча манбалар топиш орқали саёҳат уюштиринг.

27-§. Ал Фаробий — жаҳоннинг буюк мутафаккири

Ушбу дарсда:

- жаҳоннинг буюк мутафаккири Абу Наср ал Фаробийнинг ҳаёти ва фаолияти билан танишамиз;
- Абу Наср ал Фаробий асалари ҳақида билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- Ўтрор
- Фароб
- «Дунёнинг иккичи устози»

Абу Наср
ал Фаробий

Шарқнинг таниқли олими ал Фаробий 870 йилда Фароб (Ўтрор) шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Тўлиқ исми — *Абу Наср Мұхаммад ибн Тархон ибн Узлаг ал Фаробий*. У Ўтрор мадрасасида, Шош (Тошкент), Самарқанд, Бухоро, кейинчалик Харрон, Миср, Халаб (Алеппо), Бағдод шаҳарларида ўқиган. Ал Фаробий — жаҳонга машҳур турк мутафаккири ва «дунёнинг иккичи муалими» номини олган қомусий олимдир.

Ал Фаробий ўзининг қадимги туркий тилдаги бошланғич таълимини Ўтрор шаҳрида олган. Ёшлиқдан илм олишга иштиёқманд бўлган ал Фаробий Ўрта Осиё, Эрон, Ироқ ва бошқа араб давлатлари бўйлаб саёҳат қилган.

12—16 ёшларида у карвон билан Бағдодга борган. Бағдодга саёҳат қилиш учун унинг асосли сабаблари бор эди. Булардан бири шу эдики, Бағдодда ҳукмронлик қилаётган Аббосийлар сулоласи хизматида худди ал Фаробий сингари

Фароб шаҳридан чиққан вазирлар бор эди. Шунингдек, ўша пайтларда Бағдод ҳукмдорлари илм ва санъат ахлларини қўллаб-қувватлаганлар, уларнинг ижодий қобилияtlари ўсиши учун барча шароитларни муҳайё қилганлар.

Бағдодда олимлар уйи ва дунёдаги энг бой кутубхона бўлган. Бу ерда ал Фаробий қадимги юонон олимларининг қўллётмалари билан таниши. Шутариқа Шарқ ва Юнон-Рим маданияти ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ривожига ҳисса қўшди. У Аристотелнинг «Метафизика», «Категория», «Биринчи ва иккинчи категория» асарларига шарҳлар ёзди. Птолемей ва Платон асарларини таҳлил қилди.

Ал Фаробий фалсафа, мантиқ, этика, эстетика, сиёsat, жамиятшунослик, тилшунослик, шеърият, нотиклик санъати, мусиқа соҳаси билан шуғулланди. Табиий фанлар йуналишида фалакиёт, илми нужум, кимё, жуғрофия, космология, математика, тиббиётни ҳам чуқур ўрганди ва 200 га яқин илмий асарлар ёзди. Улар ичida — «Осмоности дунёси», «Фозил одамлар шаҳри», «Давлат арбобларининг қанотли сўзлари», «Фалсафани ўрганиш учун зарур шартлар ҳақида рисола», «Фанлар силсиласи», «Шеърият санъати ҳақида», «Бахт-саодатга эришиш ҳақида», «Риторика», «Фуқаролик сиёсати» ва ҳ.к. асарлар бор. Олимнинг илмий асарлари дунёда тез тарқалди ва кўп тилларга таржима қилинди.

Бу муҳим! 1975 йилда ЮНЕСКО томонидан ал-Фаробийнинг 1100 йиллиги нишонланган.

Ал Фаробий бутун умрини илм-фан ривожига бағишилади. У одамларнинг мақсадга эришишлари фақат ўзларига боғлиқ, инсон

Бу қизиқ!

Тарихий манбалар бўйича ал Фаробий 70 га яқин тил билган. Ал Фаробий кенг қамровли созандада ва бастакор бўлган, у ёшлигидан хонанда, куйчи сифатида ўзини кўрсатган. Турли мусиқий асбобларни чала олган.

Ал Фаробий ҳайкали.
Алмати шаҳри

доимо маңнавий жиҳатдан комиллик сари интилиши керак, деган. Унинг таъкидлашича, инсон атрофидаги олам ҳақиқатларини аңглаш орқалигина камолотга эришади.

Унга ҳаётлигига чексиз ҳурмат-эътибор кўрсатишган. У 950 йилда Сурия (Шом)нинг Дамашқ шаҳрида вафот этган. Улуғ олим ал Фаробийнинг қабри Дамашқ шаҳрида. 2011 йилда давлатимизнинг «Маданий мерос» миллий-стратегик дастури доирасида Дамашқда ал Фаробий тарихий-маданий маркази ва мақбараси қурилди. Бу ерда аждодимизнинг ҳаёти ва ижоди ҳамда мустақил Қозогистоннинг тарихи ҳақида ҳақида ҳикоя қилувчи музей очилган.

Билимингизни оширинг:

1. Ал Фаробий номи берилган қандай ўкув масканлари, марказлар, идоралар бор?
2. Ал Фаробий шуғулланган фан тармоқлари ва уларнинг тадқиқот йўналишлари ҳақида гапириб беринг.

28-§. Ўрта асрлар фанининг қозоқлар ютидаги тараққиёти

Ушбу дарсда:

- IX—XII асрларда тил, фан ва адабиёт тараққиётини ўқиб ўрганамиз.
- М. Кошғарий, Ю. Болосоғуний ва А. Яссавий асарлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- Юсуф Болосоғуний
- Маҳмуд Кошғарий
- Аҳмад Яссавий

Юсуф Болосоғуний

Маълумки, VII—VIII асрларда ҳозирги Қозогистон ҳудудида шеърият, ёзув, адабиёт, тарих фанлари шакллана бошлади. Бунинг исботи сифатида «Ўғузнома», «Дада Қўрқут китоби» асарларини, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Болосоғуний, Сулаймон Боқирғоний, Хожа Аҳмад Яссавий, Мухаммад Ҳайдар Дулатий ижодиётини, XIV—XV асрда яратилган турли луғатларни келтириш мумкин.

Юсуф Болосоғуний 1020 йилда Еттисув ўлкасида Болосоғун шаҳрида туғилган. Тўлик исми — Юсуф Хос Ҳожиб Болосоғуний. Шоир, мутафаккир, олим, давлат арбоби сифатида маълум. У фалсафа, математика, тиббиёт, астрология (илми нужум), санъатшунослик, адабиётшунослик, тилшунослик ва илм-фанинг бошқа тармоқлари ривожига ҳисса қўшган. Юсуф Болосоғуний яратган «Қутадғу билиг» («Бахтга элтувчи билим») достони XI асрда қадимги

турк тилида ёзилган катта ҳажмдаги мураккаб асардир. Достон дунё адабиёти ва маданиятида сезиларли из қолдирған. Муаллиф достонни 1070 йилда ёзиб тугатған ва Қорахонийлар сулоласи (942—1210 йй.) асосчиси Сотук Буғрохонга совға қилған. Хон фармони билан Юсуф Болосоғунийга бош вазир мансабини берған.

Достоннинг Ҳирот шаҳрида 1439 йилда қадимги уйғур ёзувида кўчирилған битта нусхаси Вена шаҳрининг Қироллик кутубхонасида сакланади. XIV асрнинг биринчи ярмида араб ёзувида кўчирилған иккинчи нусхаси Мисрнинг Қоҳира шаҳридаги Кедивин кутубхонасидан топилған.

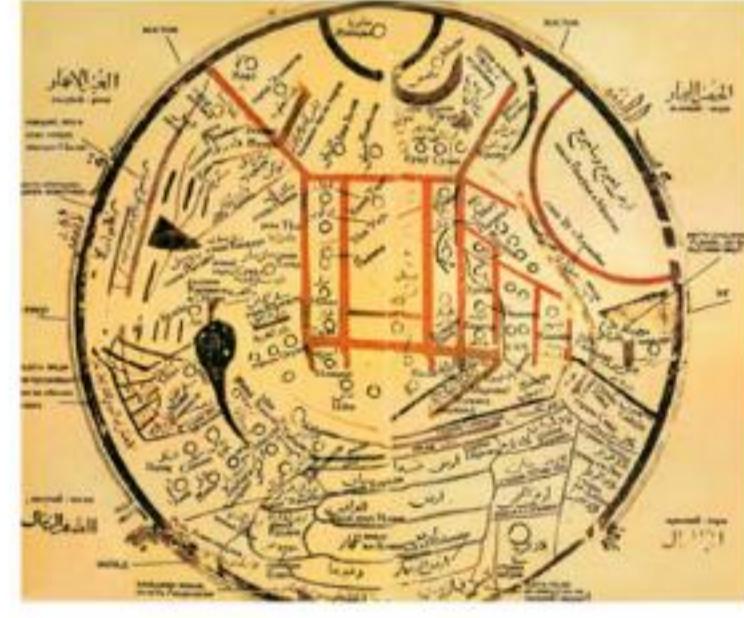
«Қутадғу билиг» достони бутун турк дунёсига тушунарли бўлган қадимги турк тилида ёзилған. «Қутадғу билиг»да ҳукмдорлар, вазирлар, хон саройидаги хизматкорлар, элчилар, ҳарбий қўмондонлар, навкарлар, ошпазлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чорвадорларларнинг жамиятда тутган ўрни тасвирлаб берилған, уларнинг хулқатвори, ҳуқуқ ва бурчлари қандай бўлиши кераклиги муфассал баён қилинганд. Шунингдек, у Еттисувда жойлашган қадимги туркйларнинг анъана ва урф-одатларини, маросимларини куйлади, ўгитлар ва панд-насиҳатлардан иборат сўзлар тўпламини беради. Достон муқаддимасида Худо, пайғамбар, фаннинг туб моҳияти баён қилинганд.

Маҳмуд Кошғарий таҳминан 1029—1039 йилларда Иссиккўл атрофидаги Барсған шаҳрида туғилған. Тўлиқ исми — Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ибн Мұхаммад. У Кошғар, Бухоро, Нишопур, Ўрта Осиё ва Бағдод шаҳарларида ўқиган. Қонунлар ишлаб чиқиши, арифметика, адабиёт ва маданият бўйича таҳсил олган, Қуръонни, шариат ва ҳадисни ўрганғанд. Араб ва форс тилларини мукаммал эгаллаганд.

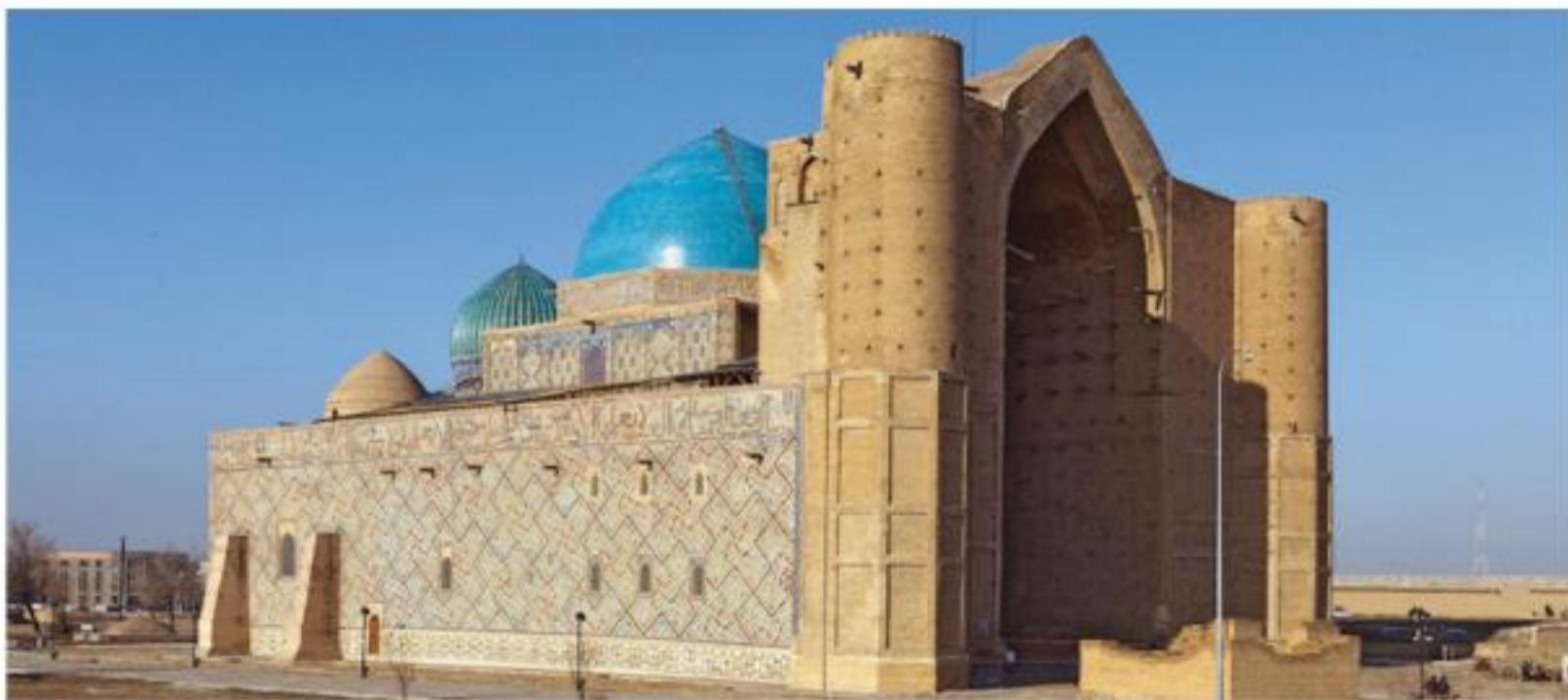
Маҳмуд Кошғарий XI асрда «Девону луготит турк» («Туркий тиллар лугати») номли турк-араб тилларининг изоҳли луғатини яратди, бу XI аср ёзма адабиётининг кўзга кўринған ёдгорлиги бўлиб, турк тилининг мавқеини ошириди. «Девону луготит турк» — дунёнинг барча туркий халқлари учун умумий бўлғанд, улкан бадиий ва тарихий аҳамиятга эга

Маҳмуд Кошғарий

Маҳмуд Кошғарий харитаси

Ахмад Яссавий мақбарасы

Ахмад Яссавий

бўлган қимматли меросдир. Луғатда эски туркий тиллардан — ўғузча сўзлар катта ўрин эгаллайди.

Маҳмуд Кошғарий бу асарини 1072—1078 йилларда Бағдодда ёзган. Асарда 29 туркий қабилаларнинг номларига доир изоҳлар келтирилган, унда туркий тилли халқларнинг турмуши ҳақида, кўчиши, халқ-автори ва табиий ҳодисалар ҳақида маълумотлар мавжуд. Бироқ Маҳмуд Кошғарий ўз қўли билан ёзган луғатнинг асл нусхаси сақланмаган. Кўчирилган нусхалари Бағдод кутубхонасидан ва Истанбулдаги Фотих кутубхонасидан топилган. Уч том, саккиз китобдан иборат асарда 6800 та туркий сўзлар тартибга келтирилган. Луғат 1915—1917 йилларда Истанбулда уч том ҳолида нашр қилинган.

Асарда қабилаларнинг ғарбдан шарққа кўчиб ўтишлари ҳикоя қилинган, қабилаларнинг номлари келтирилган, туркий тиллар тавсифланган. Унда туркий қабилалар орасида ишлатилган мақол ва маталлар, қўшиқлар, юзлаб барқанот сўзлар ва бадиий ўхшатишлар мавжуд. Исломгача бўлган давр фольклори намуналари, яъни мадҳлар, хотирлаш қўшиқлари бизгача қадимги вақтлардан — саклар ва ҳунлар давридан етиб келган. Туркий халқлар орасида ҳозирги кунгача хотирлаш қўшиқлари айтиш одати сақлаб қолинган. Асарда қадимги қабилаларнинг эътиқоди, турмуш тарзи, урф-одатлари ва тушунчалари акс этган.

Бу муҳим! Маҳмуд Кошғарий луғатда берган доирасимон харита турк хариталари тарихида энг қадимгиси ҳисобланади.

XII асрда Туркистон шаҳри сўфийлик шеъриятиниң Ўрта Осиёдаги маркази бўлган. Бу даврнинг кўзга кўринган вакили **Хожа Аҳмад Яссавий** таҳминан 1093 йилда (баъзи манбаларда — 1103, 1041 йил) Сайрам (Исфижоб) шаҳрида туғилган, 1166 йилда Яssi (Туркистон) шаҳрида вафот этган.

Хожа Аҳмад Яссавий «Девони ҳикмат» («Ҳикматлар тўплами») номли Ўрта Осиё ва қипчоқ даштида тушунарли бўлган шарҳлар тўпламини яратган. «Девони ҳикмат»нинг асл нусхаси топилмаган. Энг қадимги нусхаси XVI асрда араб ҳарфлари билан чигатой тилида кўчириб ёзилган. Асарда сўфийлик таълимоти, Яратганга муҳаббат, уни тан олиш, маданий ва анъанавий ҳаёт, инсонпарварлик, сабрқаноат, камтарлик, сахийлик, инсонпарварлик тарғиб қилинган. Аҳмад Яссавий ҳикматларида устози Арслонбобнинг ўгитларини тарғиб қиласди. Халқда «Арслонбобда тунаб қол, Аҳмад Яссавийда ният қил» деган нақл бор. Халқда юзага келган хурофотга кўра аввал Арслонбобга, ундан кейин Хожа Аҳмад Яссавийга эътиқод қилишган.

Яссавий ислом дини тарихида суфизм оқимиға асос солди. Яссавий таълимоти кўчманчи турк жамиятини инсонпарварликка давват этди ва туркий халқлар маданиятига катта ўзгаришлар киритди. У «ислом динини фақат араб тили орқали орнаб етиш мумкин» деган тушунчани рад қилди. У диний-суфий адабиётни қадимги туркий тилда, чигатой лаҷжасида ёзди. Муқаддас Қуръоннинг арабча изоҳларини, шариатнинг ўзига хос хусусиятларини, диний қонунларни Яссавий маҳаллий аҳолига уларнинг она тилида тушуништириди, туркий халқларга ўрганиш имконини берди.

Билимингиэни оширинг:

1. IX—XII асрлардаги илм-фан ва адабиётнинг кўзга кўринган вакилларини айтинг.
2. Яссавий асарларининг асосий йуналиши нималарга қаратилганг.

29-§. Ўғуз-қипчоқ ёзма ёдгорликлари

Ушбу дарсда:

- Кўрқут ота китоби»нинг аҳамиятини билиб оламиз;
- «Кодекс Куманикус» луғатининг халқаро муносабатлардаги аҳамияти билан танишамиз;
- «Ўғузнома» достонининг сюжети билан танишамиз.

«Кўрқут ота китоби» — қаҳрамонлик эпосига мансуб ўғуз-қипчоқ даврининг ёзма мероси. Китоб бутун Ўрта Осиёдаги туркий халқлар, Кавказдаги озарбайжонлар, Усмонли турклар орасида кенг ёйилган.

Таянч сүзлар

- Эпослар
- Ўғуз тили
- Қипчоқ тили

Дада Құрқут.
Рассом А. Дүзелхонов

Бу асар үғуз тилида ёзилган тарихий-мәданий ёдгорлик бўлиб, XV асрда Кавказда матни қоғозга кўчирилган. Асарнинг фанда иккита нусхаси бор. Биринчиси — Дрезден кутубхонасида сақланаётган 12 та қаҳрамонлик эпоси. Олтита қаҳрамонлик эпосидан ташкил топган иккинчи нусха Ватикан кутубхонасида сақланмоқда.

«Қўрқут ота китоби» 12 та қаҳрамонлик эпосидан ташкил топган. У афсоналарни ўз ичига олган, кўчманчи ҳаёт тасвирланган, Сирдарё ва Оролдаги үғузларга хос эътиқод, жой номлари берилган. Мазкур эпос Кавказда яратилганини туфайли асарда ана шу минтақадаги жой номлари кўп тилга олинган. «Қўрқут ота китоби»нинг бош қаҳрамони Қўрқутнинг ўзи. Эпосдан кўчманчи халқнинг урф-одатлари, онг тафаккури, қозоқ халқининг табиат ва жамиятга бўлган муносабатлари яққол сезилади.

«Қўрқут ота китоби» тарихий жиҳатига кўра, мазмуни, урф-одатлар тасвири, эпос қаҳрамонлари авторига кўра қозоқ халқининг қаҳрамонлик эпосига жуда яқин.

Ёдда тулинг! Қўрқут ота — буюк донишманд, устоз, мутафаккир, оқин, бастакор, турк дунёси фольклорида кенг танилган шахс. У VIII—IX асрларда Сирдарё бўйларида (Жанкент) яшаган. У қозоқ халқи фольклоридаги биринчи қўбизчи ва қозоқ халқ достонларининг муаллифи сифатида тасвирланади.

Қўрқут отанинг куйлари қўбиз жўрлигига ижро этилган. Қўрқут ота ҳақидаги афсоналарда унинг нафақат донишманд, ижрочи, эпос айтuvчи, балки үғуз-қипчоқ улусининг таникли шомони, қўбиз учун биринчи куйлар яратувчи, бу асбобни мусиқа оламига олиб киравчи бўлганлиги айтилади. Қўрқут ота қуидаги наволар: «Учувчининг увиллаши», «Депсинувчи бузоқча», «Элим-ой, халқим-ей», «Хўппа», «Куй», «Қўнғир», «Қўрқут», «Бошпай», «Елмоя», «Боғланган кийик ноласи», «Гилам тўшаган», «Оққуш»¹ муаллифи сифатида тасвирланади.

Иzlанинг! Қўрқут ҳақида қандай афсоналарни биласиз?

¹ «Үшардың ұлуты», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай», «Өтуппай», «Сарын», «Коңыр», «Қорқыт», «Башпай», «Желмая», «Байлаулы киіктің зары», «Кілем жайған», «Аққу».

«Кодекс Куманикус» ёки «Қипчоқ тили луғати» — қипчоқ тилида ёзилган диний матнлар ва луғатлардан ташкил топған құләзмалар. Асарнинг ёзилган йили номаълум. Тадқиқтларга күра асарнинг асл нусхаси тахминан 1294 йилда ёзилған. Унинг биринчи нусхаси Олтин Үрда давлатининг Сарой шаҳрида 1303 йилда күчирилған. 1330 йилда асар түлиқ қайта күчирилған. Асарнинг «Кодекс Куманикус» деб номланиши куманлар номи билан боғлиқ. Фарбий Европада бу үлкаларга жойлашған қипчоқларни куманлар деб аташған.

Изланинг! Құләзма деб қандай асар турига аталади?

Асарнинг биринчи қисми — лотинча-форсча-куманча луғат. Унда шу даврда кундалик ҳаёт билан боғлиқ тушунчаларни англатадиган сүзлар изохи берилған.

Асарнинг иккінчи қисміда диний насиҳатлар, топишмоқлар берилған. Қўпгина қипчоқча сўзлар қадимги немис ва лотин тилларидаги таржимаси билан берилған. XIII—XIV асрларда Дунай дарёсидан Жунғор дарвозаларигача бўлған ҳудудларда яшовчи ҳамма аҳоли қипчоқ тилини тушунған.

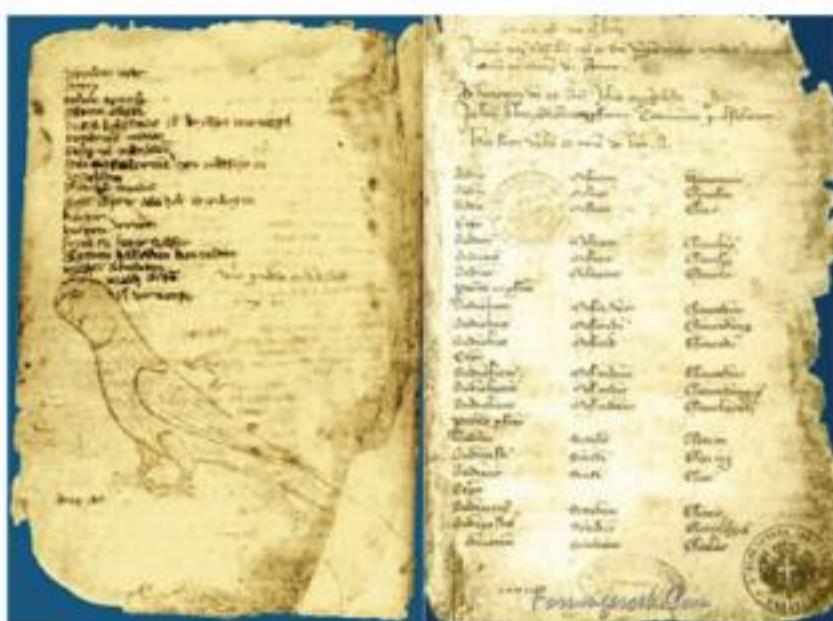
Хозирги кунда «Кодекс Куманикус» Венециядаги Авлиё Марк черковида сақланмоқда. Асар француз, немис, лотин, рус ва форс тилларига бир неча марта таржима қилинған. «Кодекс Куманикус» асари тили қозоқ тилининг ўрта асрлардаги табиий ҳолатини яққол күрсатади.

Бу қизик!

Афсоналарга кўра Дада Қўрқут қариндошлари совга қилған бўталоқни ўстирган ва унга Желман деб ном берган. Желман бегона одам буйруги билан жойидан қўзгалмайдиган, Қўрқутдан бошқа ҳеч кимнинг ортидан юрмайдиган ажойиб тую бўлибди. Устида Қўрқут ўтирган вақтда уни ҳатто қуши ҳам қувиб етолмаган, тепалик ва пастликлардан эркин югуриб ўтган, сув устидан парвоз қилған. Қўрқутнинг саёҳатлари вақтида унинг содиқ дўсти бўлган.

Қўрқут ота мажмуасидаги қўбиз тасвирили ёдгорлик.
Қизилурда вилояти

«Кодекс Куманикус»

Туркий халқларнинг ўрта асрлардаги дикқатга молик асарларидан бири «Ўғузнома» достонидир. Бу солнома афсоналари асосида қадимги туркий халқлар тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи эпосдир. Асар аввал оғзаки шаклда тарқалган, кейинчалик қоғозга кўчирилган.

«Ўғузнома»нинг иккита нусхаси бор. Биринчиси қадимги уйғур ҳарфлари билан XIII—

XIV асрларда кўчирилган. Асар Париждаги Миллий кутубхонада сақланмоқда. В.В. Радлов биринчи бўлиб бу нусхани рус тилига ўгирган. Иккинчи нусха — тарихчи Хива хони Абулғозихон нусхаси араб ҳарфларида ёзилган.

Ҳар иккала нусхада Ўғуз қаҳрамонларининг юришлари, авлодларининг хайрли ишлари, ижтимоий вазият тасвири, ўғуз қабилаларининг кўчиши, кундалик ҳаёти, ўғузларнинг анъана ва урф-одатлари ҳақида ёзилган. «Ўғузнома» эпосида Ўрта асрларда саклар ва ҳунлар даврида ўз ўрнига эга бўлган турли тарихий ҳодисалар баён қилинган.

«Ўғузнома»ни ҳақиқат ва афсона бир-бири билан қоришган асар дейиш мумкин. Асарда тилга олинган кўк ёлли бўрининг қўшинларга ҳукмронлик қилиши каби фантастик воқеаларда туркийларнинг кўк бўрига сажда қилиш воқеалари акс этган. «Ўғузнома» эпоси тарихий ва бадиий ёдгорлик ҳисобланади.

Иzlанинг! Эпос ижодиётнинг қайси турига киради?

Ёдда туting! Ўғуз тили қадимги туркий қабилалар орасида кенг тарқалган. Бу тилда Култегин ва Тўнюқуқ битиклари ёзилган. Ҳозирги кунда бу тил искеъмолдан чиқкан ўлик тил ҳисобланади.

Билимингизни оширинг:

1. «Қўрқут ота китоби»даги эпосларни ва унинг қаҳрамонларини айтинг.
2. Туркий ёзма ёдгорликларнинг тарихий аҳамияти ҳақида гапиринг.

III бўлим.

ҚОЗОҒИСТОН XIII—XV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА

30-§. Чингизхон ва Мўғул давлатининг барпо этилиши

Ушбу дарсда:

- бўлажак ҳукмдор Чингизхоннинг ҳокимият тепасига қандай келганлигини билиб оламиз.
- ягона Мўғуллар давлатини барпо этиш йўлидаги курашларнинг бориши билан танишамиз.

Чингизхоннинг насл-насаби. Чингизхон XII асрнинг ўрталарида (1155 й.) туғилган. Ҳақиқий исми — Темучин.

Унинг отаси Эсугей баҳодир мўғул улусларидан бирининг ҳукмдори эди. Онасининг исми — Оэлун. Бола тўққиз ёшга тўлганида отаси татарлар қўлида ҳалок бўлади. Эсугейнинг улусдаги ҳукмронлиги ўлимидан сўнг қариндошлари қўлига — тойчувут қабиласи етакчиларига ўтганидан сўнг Темучинлар оиласи оғир аҳволга тушиб қолади. «Мўғулларнинг қалб достони»да бу вақтда Темучин оиласи бошидан ўтказган барча қийинчиликлар тасвирланган.

Ёдда тулинг! «Мўғулларнинг қалб достони» — Чингизхоннинг ҳаёти ва унинг босқинчилик юришлири ҳақида ҳар томонлама маълумот берувчи муҳим тарихий манба. Бу асар достон сифатида оғзаки айтилган, муаллифи номаълум. Лекин асарнинг охира айтилишича, у тахминан 1240 йилда тугатилган. Бу асарнинг мўғул тилидаги қўллёзмаси бизгача етиб келмаган. Фақатгина 1382 йилда хитой иероглифидаги ёзилган нусхаси сақлаб қолинган.

Бу муҳим! Рашидиддин — ўрта асрлар форс тарихчиси. «Жоме ат-таворих» ёки «Тарихлар жамланмаси» номли мўғул империяси тарихига оид катта асар муаллифи. Ушбу асарда Чингизхоннинг ҳаёти ва босқинчилик урушлари батафсил баён қилинган.

Таянч сўзлар

- Чингизхон
- мўғул
- Тўғрулхон
- татарлар
- қурутой

Чингизхон

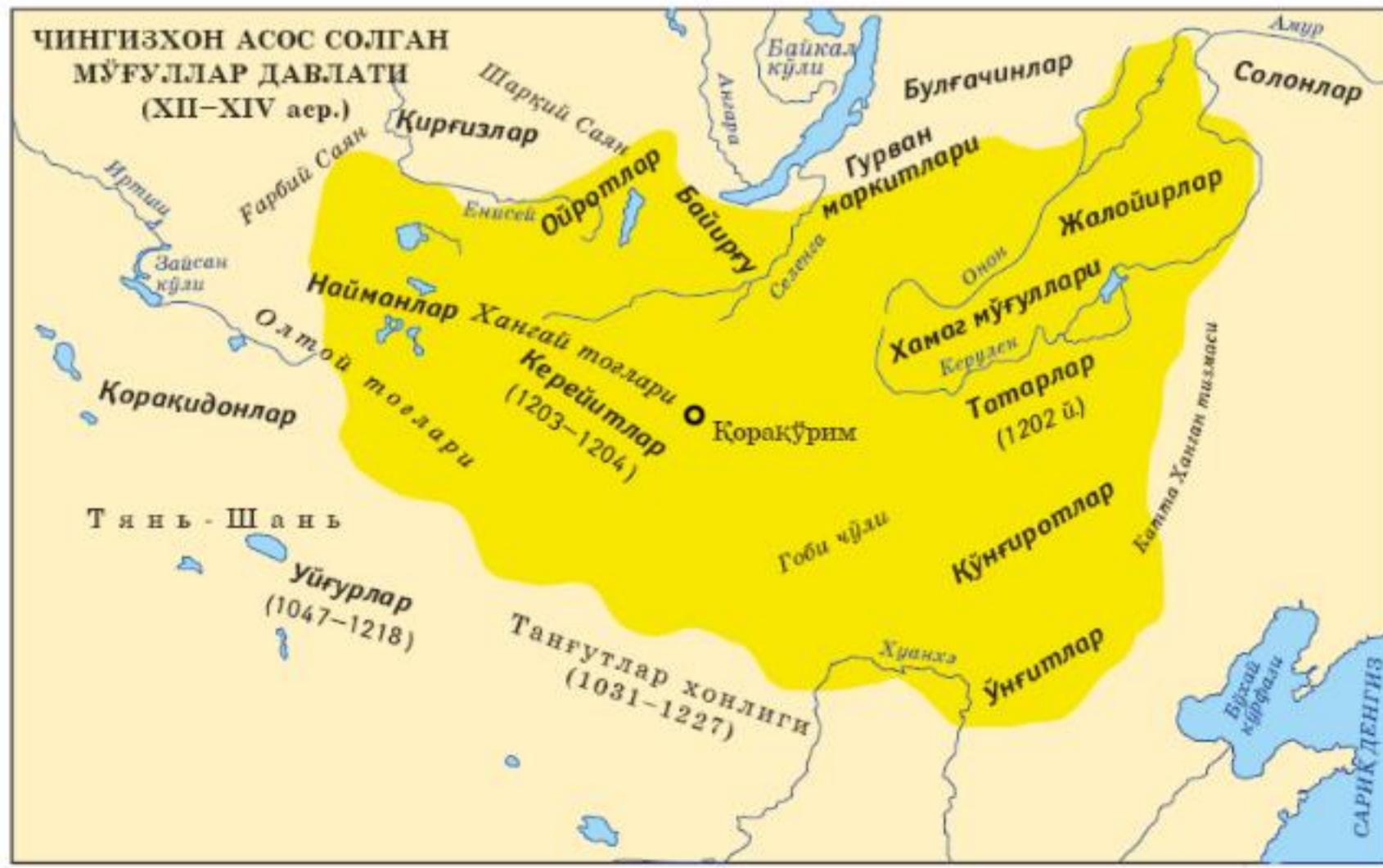
Чингизхоннинг мүғул улусларини бирлаштириш йўлидаги кураши. Барча қийинчиликларга қарамасдан, Чингизхон улғайиб, отаси унаштириб қўйган Бортэ исмли қизга уйланади. У отасининг дўсти керейитлар хони Тўғрул ёрдамида отасининг улусини бирлаштира бошлади ва ҳокимиятни қўлга олди.

Эсланг! Керейитлар давлати қачон ва қайси ҳудудда барпо этилган эди?

Тўғрулхон Чингизхонни ўғлидай кўрар эди, Чингизхон ҳам уни отасидай кўрган. Айнан ўша вақтдан эътиборан барча турк-мўғул қабилаларининг машхур ҳукмдорлар томонидан бирлаштирилиши оқибатида эса бутун дунёни бўйсундириш тарихи бошланади. Чингизхоннинг ва унинг болаликдаги дўсти Жамуханинг ҳамда керейитлар ҳукмдори Тўғрулхоннинг бирлашган қўшини даставвал меркитлар улусини тор-мор келтирди.

Отасининг ўрнига ўтирган Чингизхон аста-секин Мўғулистон ҳудудида яшаётган турк-мўғул уруғ ва қабилаларини бўйсундира бошлади. 1180 йилда у иттифоқчи сифатида Тўғрулхон билан татарларни тор-мор қилишда иштирок этди.

1200 йилда Тўғрулхон ва Чингизхон биргаликда тойчувут ва меркитларга қарши юриш қилдилар. Лекин 1201 йилда бир нечта қабилалар Чингизхонга қарши иттифоқ туздилар. Бу иттифоқни унинг собиқ дўсти Жамуха бошқарди. Найманлар аралашмаслик-

Чингизхон асос солган Мўғул давлатининг ҳудуди

ни афзал билдилар ва бу курашни сиртдан күзатдилар. 1202 йилда Чингизхон эски душманлари — татарларга қарши отланди ва уларни яксон қилди.

Ёдда тулинг! Хитой манбалари маълумотларига қараганда, татарлар — Мұғул текислигіда жойлашған қабила номи. Чингизхон билан бўлган урушдан сўнг татарлар бутунлай қириб ташланган. Лекин хитой манбаларида Мұғул текислигіда яшаган ҳамма қабилалар татарлар деб аталган бўлсалар, европалик тадқиқотчиларнинг асарларида бу этноним «мұғул» этнонимининг муқобили сифатида фойдаланилган.

Керейит ва Найман хонликларининг тор-мор қилиниши. 1202 йилда Чингизхонга қарши уруғлар иттифоқи етакчisi Жамуханинг гиж-гижлашига учган керейитлар Чингизхонга қарши жанг бошладилар. Жанг натижасида Чингизхон 1203 йилда керейитлар улусини тор-мор қилди. Қамалдан қутулиб чиққан Тўғрулхон найманлар ҳудудига қочади, лекин у чегарада найман жангчилари томонидан ўлдирилди. Шундай қилиб, Мұғул текислигидаги энг йирик давлатлардан бири — керейит улуси — Чингизхон ҳукмронлиги остига ўтади.

Эсланг! Найман хонлиги қачон ва қаерда вужудга келган эди?

Бу вақтда Найман хонлигиде мураккаб вазият вужудга келди, найманлар хони Таянхон укаси Буйруқхон билан уришиб қолган эди. Шу тариқа Найман хонлиги икки қисмга бўлинади. 1204 йилда Чингизхон найманларга қарши юриш қилди ва уларни тор-мор келтирди. Таянхон жанг пайтида ҳалок бўлди, унинг ўғли Кучлук етакчилигидаги найманларнинг бир қисми Еттисувга кўчиб кетди.

Хон қилиб кўтариш. 1206 йилда Онон дарёси бўйида улуғ қурултой чақирилди, унда Темучинга Чингизхон номини беришиди, у улуғ ҳоқон, барча турк-мұғул ҳалқлари ҳукмдори деб эълон қилинди.

Изланинг! Чингизхон номи қандай маънога эга?

Билимингизни оширинг:

1. Чингизхоннинг ҳокимият тепасига келиш йўлларини қандай босқичларга бўлиш мумкин? Фикрингизни асосланг.
2. Чингизхон қандай қилиб Керейит ва Найман хонликлари устидан ғалаба қозонди?

31-32-§. Туркий-мұғулларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистонга юришлари. Үтірор мудофааси

Ушбу дарсда:

- туркий-мұғулларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистонни босиб олиш жараёнини таҳлил қиласыз;
- Чингизхоннинг босқинчилик урушлари натижаларини анықтаймыз.

Таянч сүзлар

- Үтірор ҳалокати
- Жүчіхон
- Мұхаммад
Хоразмшоҳ
- Хайрхон

«Кигиз үтовда яшовчи халқларни бирлаштириш». 1206 йилда Чингизхон кенг қамровли босқинчилик урушларини бошлади. Чингизхон бошлаган босқинчилик урушларининг биринчи босқичи 1207—1218 йилларни үз ичига олади. Бу даврда мұғулларнинг Мұғулистон ҳудудидан ташқаридаги босқинчиликтер «кигиз үтовда яшовчи»ларни бирлаштириш доирасыда амалга оширилди. Шу тариқа күпгина туркий қабилалар

ва халқлар үз ихтиёрлари билан мұғул ҳукмронлигини тан олдилар ва улар билан иттифоқчилик муносабатларини ўрнатдилар. Шу вактдан бошлаб мұғул қўшини туркийлардан ташкил топди.

Үйланг! «Кигиз үтовда яшовчилар» иборасы қандай маънони англаради? Унинг мұғуллар ва туркийлар бирлигини намойиш қилувчи аҳамияти ҳақидаги фикрингизни асосланг.

Еттисувнинг бўйсундирилиши. 1218 йилда Чингизхон қўшини Жебе нўён бошчилигида Еттисувга бостириб киришди. Бу юришдан кўзда тутилган асосий мақсад Еттисувда сиёсий ҳокимиятга эга бўлган найманларни тор-мор қилиш эди.

Эсланг! Найман ҳукмдори Кучлук Еттисувда қандай қилиб сиёсий ҳокимиятга эришди?

Шу сабабли Жебе нўён тезда Еттисув халқига мурожаат қилди. У үз мурожаатида қудратли Чингизхоннинг мақсади фақатгина «ҳоқон ҳокимиятига қарши чиққан Кучлукни жазолашдангина иборат» эканлиги ва Еттисув халқига диний эркинлик берилишини айтади. Чунки Кучлук Еттисув халқининг мусулмон динига эътиқод қилишини тақиқлаб қўйган эди.

Аввалги дарсларимиздан маълумки, қанғли ҳамда Еттисувнинг бошқа уруғ ва қабилалари бошлиқлари Кучлук ҳокимиятини тан олмаган эдилар. Шунинг учун Олмалиқ, Болосоғун, Кошғар каби йирик шаҳарларнинг ҳукмдорлари мустақил сиёсат юритар

әдилар. Улардан баъзилари Чингизхон билан қариндошликтар иттифоқчилик алоқаларини ўрнатишга улгурган әдилар. Шу тариқа мүғул қўшини кириб келаётган вактда Еттисув халқи уларни қўллаб-қувватлаб, Кучлукни тор-мор этишда иштирок этишган. Еттисув ҳудуди Чингизхон ҳокимиятини тан олди.

«Ўтрор фожеаси». Чингизхоннинг кейинги асосий мақсади ҳозирги Қозогистон ҳудуди ва Ўрта Осиёning бой шаҳарларини эгаллашга қаратилди. Юқорида номлари тилга олинган ҳудудларни босиб олиш учун тарихга «Ўтрор фожеаси» номи билан кирган воқеа баҳона бўлди.

Ўтрор ҳокими Хайрхон мүғул хони томонидан юборилган савдо карвонини жосусликда айблаб қириб ташлади. Шунинг учун Чингизхон Хоразмшоҳдан Хайрхонни ўзига топширишни талаб қилди.

Иzlанинг! Нима сабабдан Чингизхон Хоразмшоҳдан Хайрхонни ўзига топширишни талаб қилди?

Бунга жавобан Муҳаммад Хоразмшоҳ бу талабни бажармаслик билан чекланиб қолмасдан, балки мүғул элчиларини қатл қилишга буйруқ берди, бу эса урушга баҳона бўлди. Ўрта аср тарихчиси ан Насафий қўйидагича изоҳ беради: «У уни (Хайрхонни Чингизхонга — муал.)» топшира олмас эди, чунки қўшинининг кўпчилиги ва юқори мартабали қўмондонлар унинг (Инолхоннинг) қипчоқ қариндошлари эди».

Аниқланг! Нима сабабдан Хоразмшоҳлар давлатида қипчоқлар ва қанғлиларнинг таъсири кучли эди?

Ўтрор ҳалокати. Туркестон вилояти

Мұғулларнинг босқичилик юришлари 1219 йил Иртиш бүйларидан бошланды. Мұғул қүшини Сирдарё томонга Еттисув орқали ҳаракатланды. Мұғуллар қүшинининг биринчи нишони Үтрор шахри эди. Чингизхоннинг буйруғи билан Чифатой ва Үқтой бошчилигидаги қүшин Үтрорни қамал қилди, Жұчи қүшини эса Сирдарёнинг қуий оқимиға — Жент ва Жонкент шаҳарларини босиб олиш учун йўл олди. Учинчи гурӯҳ Сирдарёнинг юқори оқимидаги шаҳарларни бўйсундириш учун ҳаракатланды. Чингизхоннинг ўзи эса Бухорога йўл олди.

Хоразмшоҳ Үтрор шаҳари мудофааси учун 20 минг аскар қолдирган, қўшимча кучлар сифатида ҳожиб Қорачаҳон бошчилигига яна 10 минг аскар ажратган. Шаҳар мұғул қўшинига қарши алоҳида қаршилик кўрсатади. Беш ойдан сўнг дарвозаларни очиб берган ҳожиб Қорача ёрдамида шаҳарга бостириб кирган мұғуллар яна бир ой ҳар бир кўча, ҳар бир қалъа учун курашишга мажбур бўлдилар. Шаҳар минорасига яширинган Хайрхон ҳамма ўқларини отиб тугатиб, охиригача ғиштлар билан ҳужумни қайтаришга мажбур бўлди.

1220 йилда Үтрорни эгаллаганларидан сўнг мұғуллар уни бутунлай вайрон қилишди. Ҳукмдор ва аҳолининг қаҳрамонларча қаршилик кўрсатганларига қарамай, Үтрор олти ойдан сўнг қулади, тирик қолган аҳолини эса бошқа шаҳарларга ҳужум олдидан мұғул қўшинларига тирик қалқон сифатида фойдаланиш учун ўзлари билан ҳайдаб кетишли.

Иzlанинг! М. Шахановнинг «Үтрорнинг инқирози» деб номланган асарини ўқинг ва дарсликда берилган манбалар асосида Үтрор ҳимоячиларидан бири сифатида рўй берган воқеа ҳақида эсдалик-ҳикоя ёзинг.

Хоразмшоҳлар давлатининг парчаланиши. Бу вақтда Жұчи Сирдарё бўйида жойлашган Сиғнок шаҳрини қамал қилди. Етти кечаю кундуз давом этган қамалдан шаҳарга кучли ҳужум туфайли эгалик қилган мұғуллар аҳолини шафқатсизларча хонавайрон қилади. Ашнас шаҳри ҳам душманлар қўлига ўтади.

Ёдда тулинг! Сиғаноқ — қозоқ тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ўрта асрларга мансуб шаҳар. Ушбу шаҳар ҳақидаги илк манбалар X асрда ёзилган «Худуд ал Олам» форслар асарида учрайди. Қадимги Сиғаноқ Қипчоқ давлатининг савдо ва сиёсий маркази бўлган. Шу давр тарихчилари Сиғаноқни «Қипчоқ дашти бандаргоҳи» деп номлаган.

Чингизхоннинг кичик ўғли Тўле етакчилигидаги асосий қўшин Бухорога етиб бориб, шаҳарни вайронага айлантириди ва талон-тарож қилди. Кейин қаттиқ жанг билан Хоразмшоҳ давлатининг иккинчи

пойтахти Самарқандни әгаллади. 1221 йилда Урганч батамом ағдарилағач Чингизхон бошчилигидаги мұғул қүшини Үрта Осиёни истило қилишни якунлади.

Қозғистон ҳудудининг түлиқ истило қилиниши. Урганч ишғол қилинганидан сүнг Жүчининг қүшини Орол дегизидан шимоли-шарқдаги қипчоқ хонлари ерларини босиб олди.

Жебе ва Субутай нүёнлар бошчилигидаги қүшин Шимолий Эрон, Кавказ ерларидан ўтиб, аланлар ва қипчоқларни тор-мор келтирдилар.

1223 йилда Калка дарёси бўйида қипчоқлар ва рус князларининг бирлашган қүшинини янчидан ташлаб, улар кейинги йилда Чингизхоннинг Иртишдаги хон ўрдасига қўшилдилар.

Шу тариқа 1224 йилдан бошлаб Қозғистоннинг бутун ҳудуди Мўғуллар империяси таркибига кирди. Лекин баъзи маълумотларга кўра Дашти Қипчоқдаги қаршилик кўрсатиш ўчоғи сўнмади. Фарбий Қозғистон ҳудудидаги қипчоқларнинг элбўрили уруғидан бўлган Башман йўлбошлигидаги қипчоқлар матонат билан қаршилик кўрсатдилар.

Айниқса, ўрта асрларга мансуб ҳужжатларда элбўрили уруғи хукмдори Башманинг матонати тўғрисида маълумотлар сакланган.

Чингизхоннинг истилочилик урушлари оқибатлари. Мўғул босқинчилигини ўз кўзи билан кўрган муаллиф гувоҳлик беради: «Одамлар аввалги асрларда ва йўқ бўлиб кетган давлатлар замонида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даҳшатли фожеаларнинг гувоҳи бўлдилар». Шунинг учун мўғуллар истилоси инсоният тарихидаги энг қайғули ҳодисалардан бири сирасига киради. Чингизхоннинг юришлари натижасида кўп аҳоли пунктлари, шаҳарлар хонавайрон бўлди. Ўтрор, Сифноқ, Ашнас сингари шаҳарлар барча аҳолиси билан бирга бутунлай йўқ қилинди. Катта инсоний йўқотишлар рўй берди ҳамда моддий ва маънавий қадриятларга жиддий равища путур етказилди.

Билимингизни оширинг:

- Нима сабабдан Чингизхондан кўп қўшинга эга бўлган Хоразмшоҳлар давлати ундан мағлубиятга учради?

Рақиблар кетидан қувган мўғул отли аскари. Эрон миниатюраси (XIV аср)

2. Чингизхоннинг босқинчилік урушлари оқибатларини қандай бағолаш мүмкін?
3. Қуида берилген фактларнинг түрінде ёки хато эканлигини анықланг, хато фактта доир үз фикрингизни асосланг.

№	Тахмин	Түрі	Хато	Исботлар
1	Мұғуллар Еттисув ахолисини хонавайрон қилиб, күч ишлатиш йўли орқали босиб олди.			
2	Чингизхоннинг Қозоғистон ва Ўрта Осиё ҳудудини босиб олишга доир урушларининг бошланишига «Ўтрор фожеаси» турткы берган.			
3	Мұғуллар босқинчиліги натижасида Ўтрор, Сиғноқ, Ашнас шаҳарлари батамом хонавайрон бўлди.			

33-§. Чингизхон империяси. Улуслар

Ушбу дарсда:

- Чингизхон ташкил этган турк-мұғул империясининг бошқарув шакли, бошқарув тизимининг хусусиятлари билан танишамиз;
- улуслар тузилишининг үзига хос хусусиятларини таҳлил қиласиз.

Таянч сўзлар

- улуслар
- Яса
- қурултой
- Буюк хон
- Жўчи улуси
- Чиғатой улуси
- Қорақўрум

Чингизхоннинг истилочилик урушлари натижасида унинг ҳукуматини тан олган улкан ҳудудда турк-мұғул империяси вужудга келди.

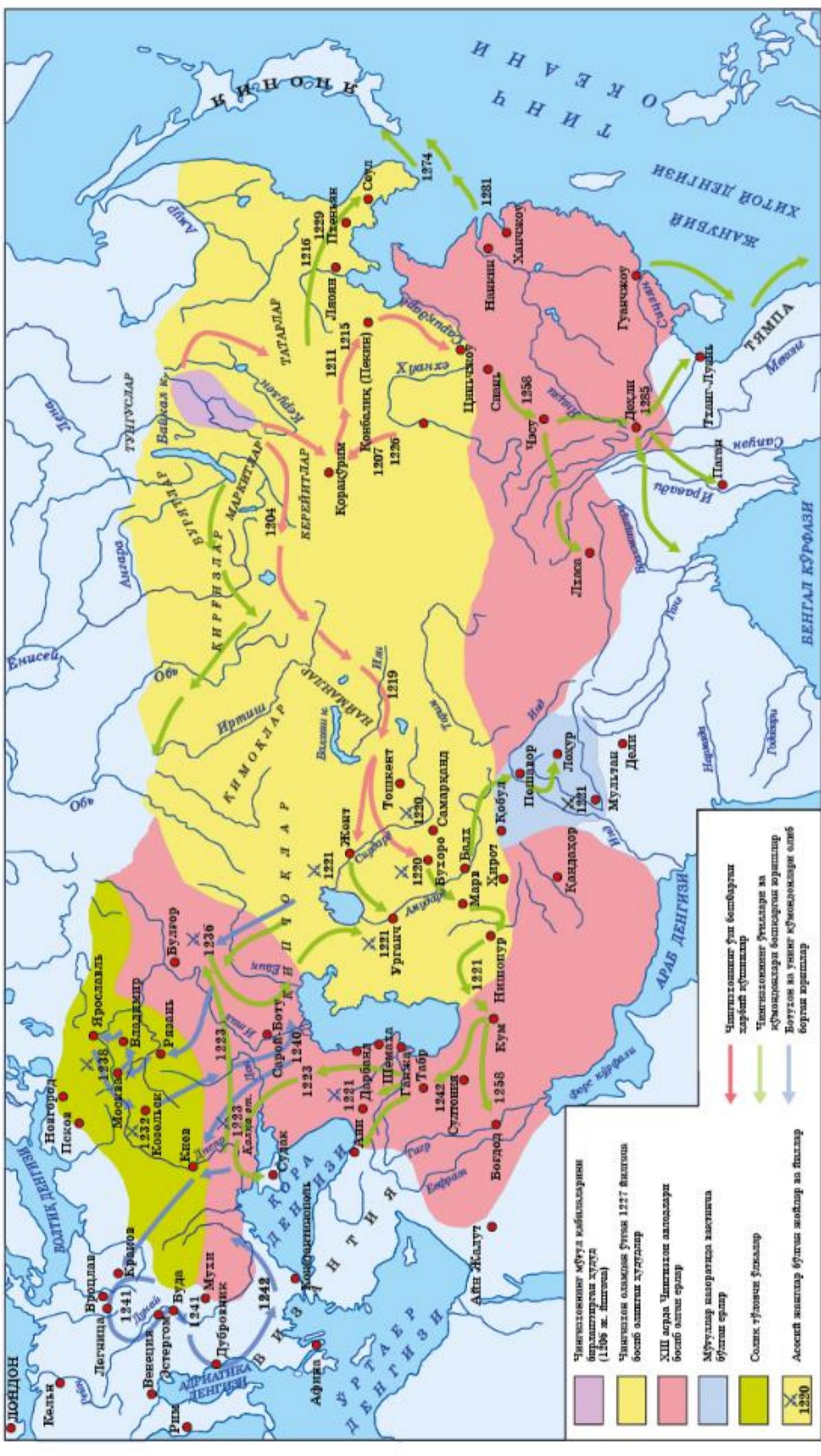
Иzlанинг! Нима сабабдан Чингизхон барпо қилган улкан давлатни биз турк-мұғул империяси деб атаемиз?

Бепаён ҳудуддаги империяни бошқариш учун Чингизхон ер улушларини үз ўғиллари орасида бўлиб чиқди. Бу ҳудудий улушлар тарихда улуслар деб аталади.

Улусларнинг ташкил топиши ва уларнинг ҳудудлари. Чингизхоннинг катта ўғлига Еттисувнинг шимолий қисми ва Итил (Волга) дарёси бўйигача ва Шарқий Қипчоқ ихтиёрдаги барча ҳудудлар тегди. Шунингдек, у Иртишдан ғарбга томон бепаён ҳудудни ва «мұғул отларининг туёғи теккан ҳамма ерлар»ни мерос қилиб олди. Жўчининг ўрдаси Иртишда жойлашган эди. Баъзи маълумотларга кўра, Жўчи Сарису яқинида дафн қилинган.

Жўчихон макбараси.
Қарағанди вилояти

Чиновникам унитарни барој кингат империја

Қизиқ факт!

Туркий-мұғул империясыда қурултой мұхим ақамиятга зәг бүлган. Қурултой расмий равишда олий ҳокимияттың империя муаммоларини күриб чиқадиган ва ҳал қыладиган зәг юқори органдың эди. Қурултойда хон сайланған, унға тантанали равишда тақтада тошириш маросими үтказилған. Алоқида улуслар үз қурултойында зәг зәди. Баъзи манбаларда бундай ғигинлар «түй» («тантана») деб аталғани айтілади.

Шунингдек, учта катта үғилга мунтазам мұғул қүшинидан 4 мингтадан жаңгчи тегди, қолған қисми зәс кичик үғил Түленинг қўлига үтди. Шу тариқа Қозоғистон ҳудуди учта мұғул улуси таркибиға киритилди. Ҳозирги Қозоғистоннинг зәг кўп ерлари Жўчи улуси таркибиға, Жанубий ва Жануби-Шарқий Қозоғистон — Чигатой улуси таркибиға, Еттисувнинг шимоли-шарқий қисми зәс Ўқтой улуси таркибиға киритилди.

Улусларни бошқариш. Яса қонунларига кўра олий ҳокимият ҳуқуқига фақат Чингизхоннинг тўрт үғиллари авлодларигина ҳақли зәилар. Ҳар бир улус ҳукмдори Қорақўрумда ўтирган буюк хонга бўйсунарди. Буюк хонни баъзан қоон, ҳоқон деб аташган. Олий ҳукмдор буюк ҳоқон барча қонуний ва маъмурий ҳокимиятни үз қўлида тўплаган зәди. Шунинг учун улусларга келган чет эл элчилари, саёҳатчиларни ҳар қандай ҳолатда ҳам Қорақўрумга юборишган.

Сулолавий қонун-қоидаларга асосланған ҳокимият тизимиға кўра Чингизхоннинг тўрт үғли, үз навбатида улусларни үз үғилларига бўлиб беришган. Лекин Чингизхоннинг ўлимидан сўнг вазият сеқин-аста үзгара борди. Улусларнинг империя марказий қисмидан анча узокда жойлашганлиги, улар ўртасида мустаҳкам иқтисодий, тарихий-маданий алоқанинг йўқлиги оқибатида Чингизхон импе-

Чингизхоннинг иккинчи үғли Чигатой улусига Шарқий Туркистон, Еттисув ва Мовароуннахр ҳудудлари киритилди. Чигатой улусининг бош ўрдаси Олмалиқ зәди, ёзги ўрдаси зәс Или дарёси водийсидаги Қуёш деган жой бўлган. Чигатой ва унинг ворислари ерлари таркибиға Балх ва Хурросон ҳам киритилган.

Чингизхоннинг учинчи үғли Ўқтой (Угедей) улусига Шарқий Мўғулистон, Юқори Иртиш ва Тарбағатай ўлкаси ҳудудлари кирган. Чингизхоннинг вафотидан сўнг Ўқтой Буюк хон деб эълон қилинди. Шу тариқа 1228/29—1241 йилларда Ўқтой Ўрхонда, Қоракўрумда яшаган.

Кенжә үғил Тўле улусига зәс Чингизхоннинг асосий юрти — Мўғулистон ҳудуди киритилган.

Шунингдек, учта катта үғилга мунтазам мұғул қўшинидан 4 мингтадан жаңгчи тегди, қолған қисми зәс кичик үғил Тўленинг қўлига үтди. Шу тариқа Қозоғистон ҳудуди учта мұғул улуси таркибиға киритилди. Ҳозирги Қозоғистоннинг зәг кўп ерлари Жўчи улуси таркибиға, Жанубий ва Жануби-Шарқий Қозоғистон — Чигатой улуси таркибиға, Еттисувнинг шимоли-шарқий қисми зәс Ўқтой улуси таркибиға киритилди.

Улусларни бошқариш. Яса қонунларига кўра олий ҳокимият ҳуқуқига фақат Чингизхоннинг тўрт үғиллари авлодларигина ҳақли зәилар. Ҳар бир улус ҳукмдори Қорақўрумда ўтирган буюк хонга бўйсунарди. Буюк хонни баъзан қоон, ҳоқон деб аташган. Олий ҳукмдор буюк ҳоқон барча қонуний ва маъмурий ҳокимиятни үз қўлида тўплаган зәди. Шунинг учун улусларга келган чет эл элчилари, саёҳатчиларни ҳар қандай ҳолатда ҳам Қорақўрумга юборишган.

Сулолавий қонун-қоидаларга асосланған ҳокимият тизимиға кўра Чингизхоннинг тўрт үғли, үз навбатида улусларни үз үғилларига бўлиб беришган. Лекин Чингизхоннинг ўлимидан сўнг вазият сеқин-аста үзгара борди. Улусларнинг империя марказий қисмидан анча узокда жойлашганлиги, улар ўртасида мустаҳкам иқтисодий, тарихий-маданий алоқанинг йўқлиги оқибатида Чингизхон импе-

рияси парчалана бошлади, улус ҳукмдорлари эса үз ҳудудларининг якка ҳукмдорларига айлана бордилар.

Улуслардаги сиёсий ҳокимиият гарчи Чингизхон авлодларига тегишли бўлса-да, фуқаролик, ҳарбий ишлар (аҳолини рўйхатга олиш, солик йиғиш, уни саройга етказиш, иш юритиш ва ҳ.к.) маҳаллий уруғ ва қабилалар вакилларидан бўлган зодогонлар қўлида эди.

Яса ва қурултой. Чингизхон давлати ва империясини бошқариш «Буюк яса» деб номланган қонун ва қоидалар йиғиндиси орқали йўлга қўйилган эди.

Ёдда тулинг! «Яса» номи мўғулча« дзасак» («қарор», «қонун») сўзидан келиб чиқкан.

Яса қонунларининг тўлиқ матни сақланмаган. Улар бизгача алоҳида парчалар кўринишида етиб келган. Яса қонунлари маҳсус туморларга ёзилган ва улар муфассал билувчи шаҳзодаларда сақланган. Ҳатто хон авлодлари ҳам Ясани бузишса шафқатсиз жазоланишган. Яса қонунлари кўчманчи ҳаёт тарзига мослаштирилган эди, шунинг учун унинг талабларини бажариш үз анъана ва урф-одатлари шаклланган халқлар учун жуда мураккаб кечарди.

Қиёсланг! Туркий-мўғул империясидаги қурултой чақириш анъанаси кейинги Қозоқ хонлигидаги қурултой билан қандай ўхшаш томонларга эга?

Билимингизни оширинг:

1. Қозоғистон ҳудудида улуслар қачон пайдо бўлган?
2. Улусларни бошқариш ҳақида нималар биласиз?
3. Яса қонунлари нима?
4. Харита бўйича Чингизхон ташкил этган давлатнинг қудратли империяга айланиш йўлларини таҳлил қилинг.

34-§. Олтин Ўрда (Жўчи улуси) давлатининг вужудга келиши

Ушбу дарсда:

- Олтин Ўрда давлатининг вужудга келиши билан танишамиз;
- «Олтин Ўрда» номи қандай пайдо бўлганини билиб оламиз;
- Олтин Ўрданинг алоҳида давлатга айланиши тарихи билан танишамиз.

Олтин Ўрда — Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи улуси ҳудудида ташкил топган давлат. Жўчининг вафотидан сўнг ворис сифатида унинг иккинчи ўғли Боту танланади. Ботунинг ҳокимиият тепасига келиши ҳақида ўрта аср тарихчиси хожа Ўтамиш қизиқ факт

Олти Ўрда давлатининг Ҳудуди

Таянч сўзлар

- Олтин Ўрда
- «ғарбга юриш»
- Боту
- Саинхон
- Сарой-Боту
- Сарой-Берка
- Беркекон

келтиради. Жўчининг вафотидан сўнг унинг ўғиллари бир овоздан ворис сифатида катта ўғли Ўрда Эженни танлади. Лекин у укаси Ботунинг тахтга кўпроқ лойик эканлигини айтиб, рад этади. Улар масалани ҳал қилиш учун Чингизхон боболарига мурожаат қилишга қарор қиласидилар. Бу ҳақда билган Чингизхон олдига келаётган Жўчи ўғилларига маҳсус ўтов тикиш ҳақида кўрсатма беради. Боту учун тикилган оқ ўтов олтин остонали бўлади, кумуш остонали кўк ўтов — Ўрда Эженга, пўлат остонали оч кулранг ўтов — Шайбонга. Шундан сўнг ҳамма фарзандлар бобонинг танлови Боту эканлигини англаиди.

Фарбга юриш. 1227 йилда Чингизхон вафот этди. Лекин унинг вафотидан кейин ҳам ворислари давлат сиёсатини ўзгартирмадилар. Уларнинг бутун ҳаракати Чингизхоннинг васиятини бажаришга — бутун ер юзини, «мўғул отларининг туёқлари теккан жойларни» бўйсундиришга қаратилган эди. 1235 йилда ўтган қурултойда «бўйсунмаган халқларни йўқ қилиш» масаласи муҳокама қилинди.

Буюк хон Ўқтой даврида бирлашган мўғул империясининг ғарбга юришини бошқариш Ботуга топширилди. 1236 йилнинг охирида Боту қўшини Итил (Волга) дарёси қирғоқларига етиб келди, булғорларни бўйсундирди, 1237 йилда Итил ва Дон дарёлари оралиғидаги қипчоқларни итоат эттириди ва рус ерларига бостириб кирди.

Эсланг! XIII аср бошларида рус ерларидаги сиёсий вазият қандай эди?

1240 йилда рус ерларини эгаллаб бўлиб, Боту қўмондонлигидаги қўшин Европага йўл олди. Улар Польша, Чехия ва Венгрия ҳудудига кирдилар. Бироқ империяда юзага келган вазиятга кўра Боту қўшини юришини тўхтатди ва Итилнинг қўйи оқимига қайтиб келди.

Изланинг! Нима сабабдан Боту ғарбга юришини тўхтатди?

Ботунинг рус ерларига ва ғарбга қонли юришлари натижасида Жўчи улуси ҳукмронлигига Олтойдан то Дунайгача бўлган улкан ҳудуд қўшилди.

Аниқланг! Харитадан Жўчи улусининг 1235—1242 йиллардаги юришгача бўлган ва ундан кейинги ҳудудини аниқланг ва таққосланг.

Изланинг! П.Каприни ва В.Рубруклар Мўғуллар империясига қачон саёҳат килган?

Қизиқ факт:

Европа саёҳатчиси ва тадқиқотчиси В. Рубрук ёзади: «Мен Ботунинг саройини кўрганимда, унинг уйини катта шаҳарга ўхшатдим. Лекин қўшинининг қудратига, Олтин Ўрданинг мўъжизавий саройига қарамай, у сиёсий жиҳатдан мустақил эмас эди, у бор-йўги Қорақўрум бошқараётган империянинг қисми эди».

Олтин Ўрда тангалари

Олтин Ырда бошқоғи. Рассом С. Иванов (1909 й.)

Олтин Ырда давлатининг вужудга келиши. 1242 йил расмий ра-вишда Олтин Ырданинг вужудга келган йили ҳисобланади. Унинг пойтахти Сарой-Боту (ҳозирги Астрахан атрофлари) бўлди, кейинроқ у Итилнинг юқори оқимидағи Сарой-Беркага кўчирилди.

Аниқланг! Олтин Ырда пойтахти бўлган шаҳарларни харитадан аниқланг.

Ботухон — Олтин Ырданинг биринчи хони, Чингизхоннинг машҳур набираси, таҳтда 14 йил (1242 йилдан 1255 йилгача) ўтирган. Боту Чингизхон авлодлари ичидаги энг эътиборга лойиги бўлган ҳамда Олтин Ырданинг иқтисодий жиҳатдан гуллаб яшнашига замин яратган. Айнан мана шу даврда у эътирофа сазовор бўлди — унга Сайнхон (юмшоқ, ҳақиқатгўй) деб ном беришиди. У Чингизхоннинг Яса қонунлари ижросини қатъий назорат қилди. Боту ҳумронлик қилган даврлар Олтин Ырда тарихида тинчлик ва барқаролик қарор топган йиллар сифатида маълум.

Ботухон. Рассом
Х. Ахметжонов

Ички тузилиши. Маъмурий жиҳатдан Олтин Ырда икки — ўнг ва чап қанотдан иборат эди. Чап қанот ҳудудида Ботунинг акаси Ырда Эжен ҳукмрон эди. Ўнг қанотни Боту бошқарган. Лекин чап қанот ўнг қанотга бўйсунган. Ботуга улус таркибидаги ерларни тегишли даражада бўлиб

берди. Шундай қилиб, Олтин Ырдада Ырда Эжен улуси, Шайбоний-лар улуси ва ҳ.к. улуслар пайдо бўлди.

Рус ерларининг тобелиги доимий равишда солик тўлаб туриш ва князларнинг тўғридан-тўғри мўғул ҳукмдорлари томонидан тайинланишида намоён бўлар эди. Соликлар босқоқлар орқали йиғилди.

Изоҳ: Босқоқлар — мўғуллар босиб олган давлатлардаги вакиллар. Улар соликларнинг тўланишини назорат қилиб борди. Агар қайси директор князлик хон фармонига итоат қилмасдан, уни бажаришдан бўйин товласа ёки солик тўламаса, босқоқлар ўз қўшинлари билан уларга қарши хужум қилган.

Олти йирданинг мустақил давлатга айланиси. 1255 йилда Ботунинг вафоти Олтин Ырдада таҳт учун курашни келтириб чиқарди. 1257 йилда Ботунинг кичик укаси Беркахон давлат бошлиғи бўлди.

Беркахон ҳукмронлиги даврида мўғул империяси мустақил давлат сифатида ривожлана бошлади.

Аниқланг! Буюк хон вафотидан сўнг таҳт учун кураш кимлар ўртасида борди ва унинг натижаси қандай бўлди?

Берка Жўчи улусини мустақил давлатга айлантириди. Ўзининг номидан тангалар зарб қилдириши бу ҳақда гувоҳлик беради. Чунки Ботухон даврида Олтин Ырда ягона мўғул империясига тобе бўлган вақтда тангалар Буюк хон Мунке номидан зарб қилинар эди.

Берка ҳукмронлик қилган йилларда Олтин Ырда хонлигининг кейинги тарихига таъсир қилган яна бир ҳодиса руй берди. 1263 йилда Жўчи авлодлари Эрондаги ўз қариндошлари — хулокуларга қарши уруш бошлади.

Изланинг! Хулокулар кимлар эди ва уларнинг давлати қачон ташкил топган эди?

Чингизхон наслига мансуб икки сулола Озарбайжон ўлкаси учун курашди. Бу курашда Олтин Ырдани Мисрдаги мамлуклар қўллаб-қувватлади. Қарши туриш икки томонни ҳам сезиларли натижага олиб келмади. Берка 1266 йилда хулокуларга қарши юришлардан бирида вафот этди.

Изланинг! Миср мамлуклари, улар ичида энг довруқли ҳукмдор Бейбарс сulton тўғрисида нималарни биласиз?

Олтин Ырда номи қаердан келиб чиқкан? Айрим араб ва форс муаллифлари Олтин Ырдани Жўчи улуси, Боту улуси, Берка улуси, Ўзбек улуси деб аташган.

Бутун Олтин Ырдани кезиб чиққан европалик саёхатчилар П. Карпини ва В. Рубруклар эски атамалар билан «Кумонлар мамлакати», «Кумония» номларини қўллаганлар. Биринчи марта «Олтин Ырда» бирикмаси XVI асрнинг иккинчи ярмида рус солномаларида учрайди. Ушбу атама кейинчалик илмий адабиётларда ҳам тасдиқланган.

Билимингизни оширинг:

1. Олтин Ырда давлати қачон ва қандай вужудга келди?
2. Боту ва Берке хонларнинг Олтин Ырда тарихида тутган ўрнига баҳо беринг.

35-§. Олтин Ырда давлатнинг гуллаб-яшнаши

Ушбу дарсда:

- Олтин Ырда давлатининг сиёсий, маданий ва иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнаш омилларини аниқлаймиз;
- бошқарув аппаратининг ўзига хос хусусиятлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- Нуғой исёни
- Ислом
- Ўзбекхон
- Ибн Баттута
- бекларбеги
- вазир

Нўғай фитнаси. Беркадан сўнг хон бўлган Мангу Темурнинг ўлимидан кейин Олтин Ырда Жўчининг авлодларидан бири Нўғайнинг қудрати ошди. У Олтин Ырданинг ҳаққоний ҳукмдорига айланди. Нўғайнинг таъсири остида ҳокимият тепасига келган Тўда Мангу (1280—1287 йй.), Тўле Буқа (1287—1290 йй.) хонларни тахтга олиб чиқди.

1290 йилда Нуғай ташабуси билан Тўхтахонга ҳукумат бошқаруви топширилди. Тўхтахон дастлабки вақтларда ўзининг ҳокимият тепасига келишига миннатдорчилик сифатида Нўғайнинг ҳамма маслаҳатларига қулоқ солди, бор кучи билан уни қўллаб-қувватлади.

Лекин вақт ўтиши билан Тўхтахон Нўғай таъсиридан қутулишни хоҳлаб қолди. Тўхта ва Нўғай ўртасида уруш бошланди. Шу тариқа, Олтин Ырдада давлатнинг бузилишига туртки берган биринчи сиёсий инқироз вужудга келди. Нўғай устидан эришган ғалабасидан сўнг Тўхтахон Олтин Ырданинг бирлигини сақлабгина қолмасдан, марказий давлатнинг қудрати ва обўсини ҳам тиклади.

Сарой-Боту шаҳрининг янгиланган нусхаси. Россия

Олтин Ырда жангчилари томонидан Киевнинг қамал қилиниши.
Рассом Х. Ахметжонов

Ислом динининг давлат дини деб эълон қилиниши. Тўхтанинг вафотидан сўнг 1312 йилда Олтин Ырда тахтини Мангу Темурнинг набираси Ўзбек эгаллади. Ҳокимият тепасига келиши билан Ўзбекхон дарҳол ислом динини Олтин Ырданинг расмий дини деб эълон қилди. Ўзбекхоннинг ислом динини мустаҳкамлаш сиёсатини унинг ўғли Жонибекхон (1343—1356 йй.) ҳам давом эттириди.

Ўйланг! Олтин Ырдада ислом динининг давлат дини деб эълон қилинишига доир натижаларни қандай баҳолаш мумкин?

Ўзбекхоннинг ички ва ташқи сиёсати . Ўзининг 30 йиллик ҳукмро нлиги даврида (1312—1342 йй.) Ўзбекхон қўл остидаги ўлкаларнинг кўплаб исёнларини бостириди ва ҳокимиятни қўлида маҳкам ушлади.

1331 йилдаги Хитой харитасида Ўзбекхон давридаги Олтин Ырда ҳудуди кўрсатилган. Ушбу харитада Олтин Ырда ягона давлат ҳисобланган ва Иртиш қирғоқларидан Сирдарёгача бўлган ҳудуд Ўзбекхон ерлари сифатида кўрсатилган.

Ўзбекхон рус князларига бир қатор имтиёзлар берди. Туман, минг, юзларни йиғиш, солик йиғиш ҳуқуқи берилди. Бунгача руслардан соликлар босқоқлар томонидан йиғилди. Рус диндорларига имтиёзлар бериш ва бошқа қулайликлар яратиш рус улусининг аҳволини енгиллаштириди. Рус князларининг ўзлари хонга солик олиб келабошлади. Русда мўғул ҳокимияти янги даврга кирди, бу ерда ҳарбий босим иқтисодий босимга ўзгарди.

Изланинг! Мўғул ҳукумати томонидан Русдаги ҳарбий босимнинг иқтисодий босимга ўзгариш натижалари қандай бўлди?

Бошқарув аппарати. Олтин Ўрдада давлат бошқарувига алоқадор масалалар хон томонидан тайинланган улус амирларидан ташкил топган «девон» кенгashiда мұхокама қилинган.

Олтин Ўрда ҳарбий давлат бўлганлиги боис *беклар беги* вазифаси нуфузли вазифа бўлган. *Бекларбеги* (амирлар амири) ҳарбий ишларни бошқарган. Шунингдек, у бошқа давлатлар билан ўзаро дипломатик алоқаларни назорат қилган, олий суд ҳуқуқига эга бўлган. Иккинчи олий давлат мансаби *вазир* лавозимиdir. Унинг қўлида ижроия ҳокимият (молия, солик, савдо ва давлат ички сиёсатининг бошқа соҳалари) бўлган. Бошқарув босқичидаги вазир ва бекларбегидан кейинги лавозимни ҳарбий қўмондонлар — улус *беклари* эгаллаган. Булардан ташқари бошқарув аппарати ва бошқа таркибий тузилмаларга боғлиқ қўпгина вазифалар бўлган.

Иқтисодий ривожланиш. Ўзбекхон ҳукмронлиги даврида Олтин Ўрданинг ривожланиш даври бошланди. Айнан бу даврда шаҳарлар сони ўси. XIV асрнинг 30-йилларида эса у янги пойтахт — Сарой ал-Жадидни қуришни бошлаган. Савдо карvonлари йўллари нафақат хавфсиз, балки қулай ҳам эди. Хоразм, рус, кавказ, генуялик, венециялик, мисрлик, немис ва бошқа савдогарлар Сарой бозорларининг доимий ва ўрганилган одамларига айланди. Олтин Ўрда солиқлар ва йиғимлар, урушлардан келадиган ҳарбий ўлжалар ва савдо тушумларидан гуллаб яшнади. Олтин Ўрданинг Шарқ ва Фарб орасидаги транзит ҳолати унинг иқтисодиётiga самарали таъсир қўрсатди.

1342 йилда Ўзбекхон вафот этди. Унинг ўрнига ўғли Жонибек (1342—1357 йй.) ҳокимият тепасига келди. Жонибекхон даврида Олтин Ўрда Евроосиё кенгликларидағи энг йирик ва қудратли империя мавқенини сақлаб қола олди, лекин шу пайтдан эътиборан аста-секин заифлаша бошлади.

Билимингизни оширинг:

1. Олтин Ўрдада ислом дини давлат дини сифатида қандай қарор топди?
2. Олтин Ўрдани гуллаб яшнаган давлат сифатида қандай тавсифлаш мумкин?

36-§. Олтин Ырда давлатининг инқирози ва парчаланиши

Ушбу дарсда:

- Олтин Ырда давлатининг заифлашиш сабабларини аниқлаймиз;
- «Фитна йиллари» деб номланган сиёсий инқироз сабабларини таҳлил қиласиз;
- Олтин Ырданинг вақтинча кучайиш ва парчаланиш сабабларини күриб чиқамиз.

Жонибекхон даврида Олтин Ырда. Жонибекхон даврида Олтин Ырданинг ички ва ташқи ҳолати мураккаблаша бошлади. Улус ҳокимлари яккаҳоқимликка интилди. Польша, Латвия, Қримдаги италян мустамлакалири билан тўқнашувлар бўлиб ўтди. Вабонинг тарқалиши вазиятни янада мураккаблаштириди. Вабо туфайли овул ва шаҳарлар одамсиз ҳувиллаб қолди. Вабо авж олганидан кейин Олтин Ырда анча пайтгача ўзини ўнглай олмади.

Ҳукмронлигининг охирги йилларида Жонибекхон хулокулар билан бўлган уруш натижасида Озарбайжон ерларини вақтинча Олтин Ырдага қўшиб олди. У ерда ҳукмдор сифатида ўғли Бердикенни қолдирди. Бироқ Бердикен Олтин Ырда тахтига кўз тикди.

У 1356 йилда отасига суиқасд уюштириб, ҳокимият тепасига келди. Бироқ Бердикен бор-йўғи икки йил ҳукмронлик қилди. Айнан мана шу даврдан бошлаб Олтин Ырданинг инқирозга юз тутиши бошланди. Манбаларга кўра, Бердикен тахтга даво қилиши мумкин бўлган Ботухон наслидаги барча қариндошларини қириб ташлайди. Шунинг учун ҳукумат тепасига келиши мумкин бўлган Сайнхон авлодлари қолмайди.

Эсланг! Қандай сабабларга кўра Ботухонга Сайнхон номи берилган эди?

«Фитна йиллари». Тез орада суиқасд натижасида Бердикенning ўзи ҳам ҳалок бўлади. Айнан шу вақтдан бошлаб Олтин Ырда тарихида 20 йил давом этган «фитна йиллари» бошланди, бу қисқа тарихий давр ичида 25 та ҳукмдор (хон) ўзгарди.

Тўхтамишхон ёки Олтин Ырданинг вақтинча кучайиши. Тахт учун кечган қаттиқ курашлар даврида Олтин Ырдада ҳокимиётни Тўхтамишхон ўз қўлига олди. У Ырда Эжен улусидаги Манғистав амири Тойхужининг ўғли эди. Тўхтамиш Мовароуннахр ҳукмдори машҳур Амир Темур ёрдамида «чап қанот»ни эгаллади.

Таянч сўзлар

- Жонибекхон
- Бердикен
- «Фитна йиллари»
- Мамай
- Тўхтамишхон
- Амир Темур

Олтин Ырда парчаланғандан кейинги давлаттар

Иzlанинг! Амир Темурнинг келиб чиқиши, ҳокимиятга келиш тарихи ҳақида нималарни биласиз?

1380 йилда Тұхтамиш қисқа муддат ичиде Сарой, Хожи Тархон ва Қуайи Итил бүйидаги Олтин Ырда шаҳарларини әгаллаб олади. Олтин Ырда инқирози пайтида эътиборли ҳукмдор бўлган Мамайга қарши юриш қиласи. 1380 йилда Мамай Куликово майдонида Дмитрий Донской бошлигидаги рус қўшинларидан мағлубиятга учрайди. Бундан фойдаланган Тұхтамиш Мамайни енгади ва 1382 йилнинг августидаги Москвага етиб боради. У ажралиб чиқишга ҳаракат қилган рус ерларини яна Олтин Ырда ҳукмронлигига қайтаради.

Ким у?

Мамай (такминан 1335—1380 йй.) — Олтин Ырданинг машхур бекларбеги. Олтин Ырдадаги «фитна йиллари»да 1361 йилдан бошлаб Ботухон авлодлари номидан танга зарб қилдириб, Олтин Ырданинг ғарбий қисмида ўз ҳокимиятини ўрнатди.

Амир Темурнинг Олтин Ырдага қарши босқинчилик юришлари. Амир Темур Чингизхон авлодларидан «қўғирчоқ хон» сифатида фойдаланиб, Тұхтамишхон орқали Олтин Ырдага таъсир ўтказмоқчи

эди. Лекин вакт үтиб, Тұхтамишхон томонидан аввалги құдратини тиклаб олган Олтин Үрда ва Амир Темур үртасидаги муносабат кескинлаша бошлади.

Амир Темур ва Тұхтамишхон қүшинлари үртасидаги йирик түкнашувлардан бири 1391 йил 18 июня Қундуз яқинида бўлиб үтди. Жангда Тұхтамиш мағлубиятга учради. Тұхтамишхон ўз ҳокимиятини сақлаб қолган бўлса-да, Олтин Үрда сезиларли равища заифлашди, чунки уруш кучли иқтисодий ва ижтимоий инқирозни келтириб чиқарди.

1395 йил 15 апрелда Шимолий Қавказдаги Терек дарёси бўйида Тұхтамиш ва Темур қүшинлари үртасида сўнгги жанг бўлиб үтди. Олтин Үрда қүшини бутунлай тор-мор қилинди. Тұхтамиш Даشت Қипчоқдаги сиёсий ҳокимиятидан узил-кесил маҳрум бўлди.

Темурнинг Олтин Үрда ҳудудига юришлари фожеали оқибатларга олиб келди. Шаҳарлар вайронага айналиб, савдо йўллари тўсиб қўйилди, аскарларнинг кўпи жанг майдонида ҳалок бўлди, минглаб одамлар қулликка юз тутди. Амир Темур Итилдаги Олтин Үрданинг пойтахти Сарой-Беркани вайрон қилди.

Олтин Үрданинг парчаланиши. Тұхтамишхон ҳукмронлигидан кейин Олтин Үрда шартли равища давлат сифатида фаолият юритишида давом этди. Лекин у ўзининг аввалги кучи ва таъсирини йўқотди.

XV аср ўрталарида Олтин Үрда бир неча хонликларга бўлиниб кетди. Масалан, Қозон хонлиги, Хожитархон (Астрахан) хонлиги, Нўғай ўрдаси, Абулхайрхон хонлиги алоҳида давлатларга айланди. Парчаланишдан қутулган Рус ерлари аста-секин Москва князлари атрофида бирлаша бошлади.

1480 йилда Олтин Үрда хони Аҳмадхон ва рус қўшинлари үртасида сўнгги жанг бўлди. Бу тарихда «Уградаги узоқ туриш» номи билан қолди. Аслида жангнинг ўзи бўлмади. Томонлар бирбирига қарама-қарши турган бўлишса-да, улар жангсиз тарқалиб кетишиди. Бу ҳодиса шартли равища Олтин Үрда тарихининг тугаши ҳисобланади. Кучайиб кетган рус ҳукмдорлари энди ўзлари Олтин Үрда ерларини бўйсундира бошладилар.

Билимингизни оширинг:

1. Олтин Үрда тарихидаги «фитна йиллари» нима?
2. Амир Темур Олтин Үрда тарихида қандай ўрин эгаллайди?
3. Олтин Үрданинг парчаланиш сабаблари нимада?

37-§. Оқ Ўрда давлатининг шаклланиши

Ушбу дарсда:

- Оқ Ўрда давлатининг вужудга келиши тарихи ва унинг этник таркиби хусусиятларини күрсатамиз;
- «Оқ Ўрда» атамаси қандай пайдо бўлганлигини таҳлил қиласиз.

Таянч сўзлар

- Оқ Ўрда
- Ўрда Эжен
- «чап қанот» султонлари
- Шайбонийхон улуси
- Абулғози
- Муйниддин Натанзий

Оқ Ўрданинг вужудга келиши. Оқ Ўрда давлати — маҳаллий этник асосда ҳозирги Қозогистон ҳудудида мўғул ҳукмронлигидан кейин вужудга келган биринчи давлат. Ушбу давлат тарихи XIII асрнинг 20-йилларида Жўчи улуси, шунингдек, Ўрда Эжен улусининг вужудга келишидан бошланади.

Шарқий Европага қилган етти йиллик урушдан (1236—1242 йй.) қайтиб келганидан сўнг Ботухон акаси Ўрда Эжен ва укаси Шайбонга ерлар ажратади. Шундай қилиб, Жўчи улуси ўз навбатида Жўчининг ўғиллари ва уларнинг

Оқ Ўрда давлатининг ҳудуди

авлодлари бошқарған күп майда улусларга бўлиниб кетди. Ботунинг акаси Ўрда Эжен ва унинг авлодлари улуси, дастлабки пайтда Ўрда Эжен улуси, кейинроқ Оқ Ўрда деб аталди.

Оқ Ўрда ҳудуди. Ўрда Эжен улусининг дастлабки ҳудуди Иртишдан шарққа томон Улитов ҳамда Қоратовгача бўлган ерлар ва Еттисувнинг шимоли-шарқий қисмидаги ерларни ўз ичига олди. Тобора кенгайиб бораётган улус ҳудудига XIII асрнинг иккинчи ярмида Сирдарёнинг ўрта оқими ёқасидаги ерлар қўшиб олинади.

Ўрда Эжен улусининг ғарбий томонида Жўчининг бешинчи ўғли — Шайбоннинг ерлари жойлашган эди. Шайбон ихтиёрига Ўрда Эжен ва Боту мулклари оралиғидаги ерлар киритилди. Бу ҳакда Абулғози Баҳодирхон ўзининг «Шажараи турк» асарида тўлик ҳикоя қиласи. Ботухон Европага қилган етти йиллик юришидан қайтиб келганидан сўнг: «Шайбонийнинг ерлари Ўрда Эженинг ва менинг мулкларим оралиғида бўлсин, ёзни Ирғизда ўтказ, совукда Ўрадан, Элекдан, Ёйиқнинг шарқий тарафидан Урал тоғларигача, Сирдарё ёқасидаги Оролқумда, Қорақумда, Чу, Сарисунинг қуи оқимида қишла» — деб ёзган.

Ким у?

Абулғози Баҳодирхон (1603—1664 йй.) — тарихчи-солномачи. Абулғози Хоразм хонлигининг пойтахти Урганчда туғилган, Жўчи авлодига мансуб. Унинг асосий асари «Шажараи турк» тарихий-хужжатли ва бадиий-адабий асар ҳисобланади.

Оқ Ўрданинг Олтин Ўрда давлатида тутган ўрни. Ўрда Эжен улуси ҳукмдорлари Олтин Ўрда хонларига тобеликларини тан олган ҳолда мустақил сиёsat юритганлар. Бу ҳакда Рашидиддин шундай ёзади: «Ўрда Эжен авлодларидан ҳеч ким Боту авлодлари бўлган хонлар олдига аввалдан бормаганлар, негаки улар бир-биридан узокда жойлашган, боз устига улар ўз улусларининг мустақил ҳукмдорлари эдилар. Лекин уларда Боту ворисларини ўзларининг ҳукмдорлари деб тан олиш одати мавжуд эди ва унинг исми буйруқларининг юкори қисмiga ёзиб қўйиларди».

Ўрда Эжен улуси ҳукмдорлари манбаларда ҳар доим «чап қанот султонлари» деб номланган.

Ўрда Эжен улуси XIII аср ўрталарида амалда мустақил давлат бўлди ва Шарқ тарихий мабаларида Оқ Ўрда деб номланган. Улус ҳукмдорлари хон дейилган. Ўрда Эжен улуси дастлаб Жўчи улусининг маъмурий қисмларидан бири сифатида шаклланган, лекин тез орада алоҳида давлат даражасига етган.

Оқ Үрда номи. «Оқ Үрда» номи үрта аср манбаларыда берилген. Үрта асрлар муаллифи Муиниддин Натанзий асарида Жүчи улусининг ўнг қаноти Кўк Үрда, чап қаноти Оқ Үрда дейилади. Қозоғистоннинг ғарбий қисмида жойлашган Шайбон улуси ва Үрда Эжен улусининг бирлашиши натижасида шимолий қанотга мос равиша «Оқ Үрда» номи ишлатилган.

Бу мұхим! «Оқ Үрда» номи қозоқ давлатчилигининг асосий рамзи сифатида қабул қилинган. Шунинг учун Астана шаҳридаги Президент қароргохи Оқурда деб аталади.

Ким у?

Муиниддин Натанзий — XIV аср охири — XV аср бошларыда Амир Темур саройида яшаган солномачи. Унинг асосий тарихий асари фанда «Искандар аноними» номи билан маълум. Қўлёзма форс тилида Шероз шаҳрида ёзилган.

Билимингизни ошириң:

Дарслидан Оқ Үрда давлати ҳудуди, Олтин Үрда таркибидаги ўрни, номи тўғрисида берилган маълумотлардан фойдаланган ҳолда «Оқ Үрда» деган мавзуда эссе ёзинг.

38-§. Оқ Үрданинг сиёсий тарихи

Ушбу дарсда:

- Олтин Үрда давлатининг сиёсий тарихини таҳлил қиласиз;
- Урусхоннинг Оқ Үрда тарихидаги ролини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар

- Қодирғали
- Жалойирий
- Улуғбек
- Сиғаноқ
- Урусхон

Оқ Үрда XIV аср бошларигача бўлган даврда. Оқ Үрда халқи Иртишдан Сирдарёгача, Олтойдан Улитов ва Оролгача бўлган улкан ҳудудда анъанавий равиша ёзги ва қишки яйловларга кўчиб юриб, чорвадорлик билан шуғулланишган. Оқ Үрда хонлари томонидан Сирдарёнинг ўрта оқимида, Талас, Чу ва Улитов даштларида хўжалик ва маданий ҳаётини тиклаш йўлида қадамлар ташланган.

Үрта асрлар форс тарихчиси Муиниддин Натанзий Оқ Үрда хони Саси Буқа 30 йил ҳукмронлик қилиб, Саврон шаҳрига дафн қилинганини ёзади.

Унинг вориси Эрзенхон Олтин Үрда хони Ўзбекхоннинг фармонига биноан таҳтни эгаллади. Эрзенхон даврида Оқ Үрда ободлашди, Сиғанақ, Ўтрор, Саврон, Жент, Барчикент шаҳарлари гуллаб-яшнади, кўплаб иншоатлар бунёд этилди. Улуснинг ободонлаштирилиши ҳақида Муиниддин Натанзий: «Бундай

ободонликни ҳеч ким Эрзенхондан кейин ҳатто тушида ҳам күрмаган», — деб ёзади. Эрзенхон вафот этгандан кейин Сиғанок шаҳрига дағы этилади.

Эрзенхоннинг ўғли Муборок Хўжахон Оқ Ўрдани Олтин Ўрдадан ажратиб олиш сиёсатини олиб боради. Манбаларда унинг ушбу сиёсати «чайқалиш сиёсати» деб аталади.

Изоҳ: Ўрта асрларга мансуб манбаларда берилган «бекорчи», «чайқалиш» сўзларнинг мазмуни «исён», «исёнчи» деган маънони англатади.

Бироқ унинг сиёсати ҳеч қандай натижа олиб келмаганилиги туфайли Муборак Хўжахон таҳтдан ҳайдалади. Олтин Ўрда хони Жонибек хоннинг фармонига кўра Оқ Ўрда таҳти Муборок Хўжахоннинг укаси Чимтой (1344—1361 йй.)га топширилади.

Иzlанинг! Чимтой ҳукмронлик қилган йилларда Олтин Ўрдадаги умумий сиёсий аҳвол қандай бўлган?

Олтин Ўрда хони Бердигек вафот этгандан кейин Чимтой Сарой амирлари томонидан таҳтга таклиф қилинади, аммо у бундай таклифлардан воз кечади.

Урусхон даврида Оқ Ўрда. Чимтойхондан кейин ҳокимият тепасига унинг вориси Урусхон келди. Қодирғали Жалойирий ва Муиниддин Натанзий уни мард, кучли ва қудратли ҳукмдор сифатида тасвирлашади. Урусхон даврида Оқ Ўрдада хон ҳукмдорлиги кучайди. У Оқ Ўрдани мустақил давлатга айлантириди ва Олтин Ўрда таҳтини эгаллаш учун кураш бошлади. 1363 йилда Урусхон Волгабўйига юришга отланди. У 1374—1375 йилларда Сарой шаҳрини эгаллади ва Хожитархон (Астрахан)ни қамал қилди. Лекин Урусхон Ўрданинг вақтинчалик ҳокими Мамайни енга олмай, Олтин Ўрда таҳтида кўп ўтира олмади. Урусхон шу тариқа Сирдарё ўрта оқимиға қайтиб келди. У Амир Темур ва унинг ҳимоясига таянган Тўхтамиш хоннинг қўшинларига қарши юришлар ташкиллаштиради.

Эсланг! Нима сабабдан Амир Темур Тўхтамишни қўллаб-қувватлади ҳамда Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдага қарши юришга юборди?

Тўхтамишнинг Оқ Ўрдага биринчи юришлари ҳеч қандай натижа бермади. Урусхон вафотидан сўнг 1377—1378 йилларда таҳтни катта ўғли Тўхтақия эгаллайди. Тўхтақия орадан 2—3 ой ўтгандан кейин вафот этганлиги туфайли унинг бошқаруви узокқа чўзилмайди. Урусхоннинг иккинчи ўғли Темирмалик таҳтни эгаллагандан кейин Саврон остонасида Тўхтамишни енгади. Лекин Амир Темур ёрдамига таянган Тўхтамишон алал-оқибат 1378 йилда Темурмалик қўшини устидан ғалаба қозониб, Сиғанокни босиб олади.

Оқ Үрда Тұхтамишон даврида. Амир Темурнинг бевосита ёрдами билан Оқ Үрда ҳокимиятини әгаллаган Тұхтамиш Жүчи улусининг шарқий ва ғарбий қисмларини бирлаштириш сиёсатига риоя қилди. Тұхтамиш Сиғаноқда ўзини Оқ Үрда хони деб эълон қилади.

Эсланг! Амир Темур ва Тұхтамиш ўртасидаги уруш нима билан тугаган эди?

1395 йилда Амир Темурнинг Тұхтамишга қарши урушида Урусхоннинг ўғилларидан бири Қўйиршоқ ҳам иштирок этади. Олтин Үрда хони устидан қозонилган ғалабадан сўнг Қўйиршоқ Оқ Үрдани әгаллаб олди.

Бу мұхим! Қозоқ хонлари Керей ва Жонибеклар шажараси Урусхон авлодларидан бошланади.

Оқ Үрданинг сўнгги ҳукмдори. Бароқ — Қўйиршоқхоннинг ўғли. Ўрта аср муаллифлари Бароқни жасур ва иродали одам сифатида тавсифлашади. У XV аср бошларида Шарқий Даشتى Қипчоқ ҳудудидаги ички урушларда фаол иштирок этади.

1418—1419 йилларда Бароқ Олтин Үрда тахти учун Улуғ Мұхаммадхон билан кураш олиб борди, бироқ мағлубиятга учради. Лекин тарихий манбаларда Бароқхоннинг 1422—1423 йилларда Олтин Үрда тахтини әгаллаганлиги ҳақида айтилади. Лекин Саройдаги қисқа ҳукмронликдан сўнг у Сирдарёга қайтиб келади. Бу ерда у Сирдарё бўйларида шаҳарларни әгаллаб олишга интилган Амир Темур авлоди бўлган Улуғбек билан кураш олиб боради.

Ким у?

Улуғбек — Амир Темурнинг набираси, Шоҳрух деган ўғидан туғилган, Самарқанд шаҳри ҳокими, Самарқанд расадхонасини қурган даҳо олим сифатида маълум.

Улуғбек Сирдарё бўйида жойлашган шаҳарлар учун курашда мағлубиятга учради, лекин Бароқ ҳам у ерда кўп ҳукмронлик қила олмади. У 1428 йилда тахт учун кураш олиб бораётган душманлари томонидан ўлдирилди.

Шу тариқа Бароқхоннинг ўлими билан Үрда Эжен насли бир неча ўн йилларга Шарқий Даشتى Қипчоқ ҳудудидаги сиёсий ҳокимиятдан четлаштирилди. Шарқий Даشتى Қипчоқ ҳокимиятига янги сулола — Шайбонийлар келишади.

Билимингизни оширинг:

1. Урусхоннинг Оқ Үрда тарихидаги ролини қандай баҳолаш мумкин?
2. Оқ Үрдани Олтин Үрдадан мустақил суверен давлат сифатида ўрганиш мумкинми? Фикрингизни асосланг.

39-§. Нұғай үрдаси

Ушбу дарсда:

- Нұғай Үрдасининг вужудга келиш тарихи, унинг ҳудуди ва сиёсати билан танишамиз;
- нұғайларнинг этник таркибини тақдил қиласыз.

Нұғай үрдаси ҳудуди. Нұғай үрдаси — Қозғистоннинг ғарбидә Олтин Үрданинг парчаланиси ва Оқ Үрданинг заифлашиши натижасыда вужудга келган давлат.

Нұғай Үрдасининг асосий ҳудуди — Итил Волга ва Ёйик (Урал) дарёлари оралиғи бўлган. Асосан кўчманчи чорвадорлик билан шуғулланган нұғайлар Уралнинг чап қирғоқлари бўйлаб кўчиб юришган. Улар кўчиб юрган ҳудудларга шимолишарқда Фарбий Сибир пастлигигача, шимоли ғарбда Қозонгача, жануби ғарбда Оролнинг шимолигача бўлган ҳудудлар кирган. Баъзан улар Манғистов ва Хоразмгача, Марказий Қозғистон, Сирдарёнинг ўрта ва қуий оқимигача кўчишган.

Ёдда тулинг! Нұғайлар келиб чиқиши, тили ва маданиятига кўра қозок халқига жуда яқин халқ.

Нұғай үрдаси аҳолисининг асосий қисмини манғитлар, қўнғиротлар, найманлар, аргинлар, қанғлилар, олчинлар, қипчоқлар, кенагаслар, қарлуклар, алашлар, тама ва бошқа уруғ ҳамда қабилалар ташкил қиласын.

Нұғай атамаси қаердан пайдо бўлган? Кўпгина тадқиқотчилар «нұғай» атамасини Олтин Үрданинг қудратли ҳукмдори Нұғай номи билан боғлашади.

Эсланг! Нұғай ким бўлган эди ва унинг Олтин Үрда тарихидаги ўрни қандай эди?

1300 йилда Нұғай ҳалок бўлгандан кейин унинг улуси тарқатиб юборилади, улус таркибида бўлган уруғ ва қабилаларнинг бир қисми Итил ва Ёйик дарёлари оралиғига кўчиб ўтади. Шунинг учун халқ орасида уларнинг уруғ ва қабилалари «Нұғай

Таянч сўзлар

- Нұғай үрдаси
- Нұғай
- Эдиге
- манғит халқи

Нұғай жангчилари

улусининг одамлари», «нұғайлар» атамаси пайдо бўлган дейилган деган фикр ёйилган.

Эдигебий. Эдигебий — Нұғай үрдасининг асосчичи, манғит қабиласига мансуб.

Аниқланг! Эдигенинг келиб чиқиши ҳақида қандай афсоналар сақланган?

Эдигебий Оқ Ўрда амирларидан бири эди. Оқ Ўрда хони Уруснинг Тўхтамиш ва Амир Темур билан урушаётган пайтда у Урусни қўллаб-қувватлади. Эдиге амир Темур ва Тўхтамиш томонига ўтди.

Эдиге вақт ўтиши билан Амир Темурга итоат қилишдан возкечди.

Иzlанинг! Эдиге ҳақида қандай маълумотлар биласиз?

Тўхтамишхон 1395 йилда Терек дарёси бўйида мағлубиятга учраганидан кейин Олтин Ўрда хони Темур Қутлуғ хон, Эдиге эса бош амир бўлди. Шу тариқа Эдиге Олтин Ўрданинг вақтинча ҳукмдори бўлди, аслида 15 йил (1396—1411 йй.) давомида бутун империя устидан ҳукмронликни ўз қўлида ушлаб турди.

Эдиге ўз хоҳишига кўра Жўчи сулоласи сultonларини тахтга ўтқазди ва ҳокимиятдан четлаштириди. Олтин Ўрдада эндиликда олдиндан Эдиге авлодларининг қўллаб-қувватлаш ваъдасини олмай туриб Чингизхон авлодларини хонликка сайламаслик анъанаси юзага келди.

Эсланг! Яса қонунларига кўра Мўғуллар империяси худудида ким сиёсий ҳукмронлик ҳуқуқига эга эди?

Нұғай Ўрдасининг алоҳида давлат сифатида кучайиши. Эдигенинг вориси Нуриддин (1426—1440 йй.) ҳукмронлиги йилларида Нұғай Ўрдаси алоҳида давлат бўлди.

Нұғай Ўрдаси XV асрда бутун Шарқий Даشتி Қипчоқнинг сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнади. Эдигебий авлоди Вақосбий ва унинг ворислари Жанбирчи, Хоразмий бек, Мусабий даврида Нұғай Ўрдаси мустақил сиёсат юритди. Мусабий даврида Нұғай Ўрдаси аввалги Жўчи улуси худудидаги энг кучли давлатлардан бири бўлди, бу худуднинг ҳамма ерида сиёсий жараёнларда муҳим вазифаларни бажарди.

Изоҳ: «Қримнинг қирқ баҳодири» — бир неча цикллардан ташкил топган қаҳрамонлик эпоси. Унда XIV — XVI асрларда ўз ўрнига эга бўлган Олтин Ўрда ва Нұғай Ўрдасидаги воқеалар тараннум этилади. Ушбу эпоснинг битта нусхаси 1942 йилда таникли Мурунжиров ижросида қоғозга туширилган.

Нұғай үрдасидаги сиёсий инқироз. Мусабийнинг вафотидан сүнг XVI асрда Нұғай үрдасида бир нечта инқироз содир бўлди.

XVI асрнинг 50-йилларида нұғай жаноблари икки қисмга: Москва князлиги тарафдорлари ва қаршиларига бўлинишди.

Мусабийнинг кичик ўғиллари Жусуп ва Исмоил қарама-қарши гуруҳларда бўлиб қолишиди ва улар үртасидаги кураш 1555 йилда Жусупнинг ўлдирилиши билан якунланди. Боз устига 1550 йилда бошланган қаҳатчилик аҳолининг оммавий тарзда ҳалок бўлишига, уларнинг бошқа мамлакатларга кўчиб ўтишига сабаб бўлди. Кўпгина уруғ ва қабилалар Қозоқ хонлиги таркибиغا қўшилдилар.

Нұғай үрдасининг парчаланиши. Бу воқеалардан сүнг Нұғай үрдаси бир неча үрдаларга бўлиниб кетди. XVII асрнинг дастлабки 30-йилларида ойротларнинг бир қисми — тўрғовутлар аввалги Нұғай үрдаси ерларини эгаллаб олдилар. Нұғайларнинг бир қисми ғарбга — Қрим хонлигига кетишиди, лекин кўпчилиги қозоқларга қўшилди. Қолганлари Итил қалмоқлари ҳукмдорларига солик тўлашга мажбур бўлдилар. Нұғайлар билан қозоқлар орасида яшаган қалмоқларнинг Итилбўйига кўчиб ўтиши натижасида бу қардош ҳалқлар бўлиниб кетди. Лекин ҳалқ хотирасида қозоқ-нұғай даври абадий сақланиб қолди.

Нұғай үрдаси XVII асрнинг 30-йилларида мустақил давлат сифатида тарих сахнасидан тушиб кетди.

Изланинг! Бу воқеалар оғзаки адабиётда, жумладан, Кетбуға, Сипира, Асан қайғы, Қозтуған, Дўспамбет, Шолкийиз жировлар ижодларида атрофлича талқин қилинган.

Билимингизни оширинг:

1. Нұғай үрдаси қайси ҳудудда жойлашган эди ва унга ким асос солган?
2. Нұғай үрдасининг қозоқ ҳалқи тарихида тутган ўрнига баҳо беринг.

40-§. Абулхайрхон хонлиги

Ушбу дарсда:

- Абулхайрхон хонлигининг вужудга келиш тарихи билан танишамиз, унинг ички ва ташқи сиёситини таҳлил қиласиз;
- «Кўчманчи ўзбеклар»нинг этник таркибини билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- «Кўчманчи ўзбеклар» Абулхайрхон
- Усмон Кўҳистоний
Ўз-Темир тойчи

Абулхайрнинг ҳокимият тепасига келиши.

«Кўчманчи ўзбеклар» ёки Абулхайр хонлиги номи билан тарихда маълум бўлган давлат Оқ Ўрданинг қонуний вориси эди.

Эсланг! Оқ Ўрда давлатининг сўнгги ҳукмдори ким эди?

Оқ Ўрданинг заифлашган даврида ва Даشتி Қипчоқнинг мустақиллиги учун ҳаракат қилаётган ҳукмдорлар вақтида Шайбонийлар авлодига мансуб Абулхайрхон ҳокимият тепасига келди.

Эсланг! Шайбон ким бўлган ва унинг ерлари қайси худудларни қамраб олган?

1428 йилда Шайбонийлар авлодига мансуб Абулхайр 17 ёшида Тура вилояти (Фарбий Сибир)да хон қилиб кўтарилиди. Абулхайрхонни уруғ ва қабилаларнинг эътиборли вакиллари тўлиқ қўллаб-қувватладилар. Ўрта аср тарихчиси Маҳмуд ибн Вали Абулхайрхонни икки юз уруғ ва қабила вакиллари қўллаб-қувватлаганларини айтади. Уларнинг ичидаги қипчоқ, найман, манғит, қарлуқ, қўнғирот, қанғли, кенагас ва бошқа нуфузли уруғ ва қабилалар бор эди.

Умуман олганда, Шайбонийлар сулоласи дастлаб Жўчи улусига, яъни Оқ Ўрдага мансуб бўлган. Оқ Ўрданинг сўнгги ҳукмдори Бароқнинг ўрнига 1428 йилда Абулхайрхоннинг келиши билан Шарқий Даشتி Қипчоқда ҳукмронлик қилаётган сулола ўзгарди. Шу тариқа Шарқий Даشتи Қипчоқда Ўрда Эжен ва Урус авлодлари ўрнига Шайбонийлар сулоласи ҳокимияти ўрнатилди.

Изоҳ: «Шайбонийлар» атамаси ҳукмронлик қилаётган Шайбонийлар сулоласи ёки Шайбон улуси аҳолиси деган маънода ишлатилади.

«Кўчманчи ўзбеклар». XIV асрнинг 50—60 йилларидан бошлаб Оқ Ўрда ҳудудига, яъни Шарқий Даشتи Қипчоқка жойлашган қабилалар «қипчоқ» деган умумий ном билан, Абулхайрхон хонлиги халқлари эса «ўзбеклар», «кўчманчи ўзбеклар» номи билан маълум бўлди. «Ўзбек» номи Олтин Ўрда хони Ўзбекхон исми билан боғлиқ.

Абулхайр хонлигининг ҳудуди

XIV—XV асрларда Даشتі Қипчоқ халқининг асосини ташкил қылған уруғ ва қабилалар манбаларда «92 бовли ўзбек уруғи» номи билан маълум. Уларнинг кўпчилиги қозоқ халқининг ҳам авлодлари ҳисобланади.

Бу муҳим! «Абулхайрхон хонлиги ва «кўчманчи ўзбек» атамалари XIV—XV асрлардаги Шарқий Даشتі Қипчоқнинг маҳалий туркий ва мўғул қабилаларининг сиёсий умумлашма номидир.

Абулхайрхоннинг ички ва ташқи сиёсати. Абулхайрхон Шайбонийлар улусини тиклабгина қолмай, балки Ёйик (Урал) дарёси шарқидаги ҳудудларни бўйсундиришни мақсад қилиб қўйди. Кўп ўтмасдан Абулхайрхон Хоразмни эгаллаб олади. Бироқ бу ўлкада ҳукмронлигини узок сақлаб қололмади.

Абулхайрхон 1431—1446 йилларда бошқа уруш олиб бормади. Фақат 1446 йилнинг охирларида ўз душмани Мустафохон билан бўлган жангда йирик ғалабага эришди. Шу вақтнинг ўзида Абулхайрхон Сирдарё бўйидаги Оққўрғон, Аркуқ, Ўзганд, Сифаноқ ва Сўзоқ қалъа-шаҳарларини эгаллади.

Абулхайрхон Оқ Ўрданинг жанубий ўлкалари, Қоратов атрофини босиб олгунга қадар бу ерда Урус, Бароқ хонларнинг авлодлари Жонибек ва Керей сultonлар ҳоким бўлган. Ушбу сultonлар ўзларини ҳимоя қилған уруғ-қабилалар билан бирга ушбу ҳудудга XV асрнинг 40-йилларигача Абулхайрхон ва унинг қўшиларини киритишга йўл бермаган.

1446 йилдан бошлаб Сиғаноқ шаҳри Абулхайрхоннинг пойтахтига айланган. Абулхайрхон ҳарбий куч ёрдамида Шарқий Дашиби Қипчоқни бирлаштирган ва 40 йил хонликни бошқарган бўлса-да, мамлакатдаги ички қарама-қаршиликларни енга олмади. Шу сабабли уни хон таҳтига ўтқазиш вақтида қўллаб-қувватлаган уруғ ва қабилалар бора-бора Абулхайрхондан узоклаша бошладилар.

Сиғаноқ яқинидаги жанг. 1457 йилда Сиғаноқ остонасида Абулхайрхон қалмоқ йўлбошчиси Ўз-Темир тойчи қўшинидан мағлубиятга учради.

Ёдда тулинг! Қалмоқлар — ойрот қабилаларининг туркча номи. Улар Ўрта асрларда Ғарбий Монголияда яшаган мўғул қабилалари. Ойротлар иттифоқи дурбит, тўрғовут, хўшовут, чораслардан таркиб топган. Мўғуллар ойротларни жунғорлар («чап қанот») деб аташган.

Бу мағлубият Аблхайрхоннинг ҳокимиятини янада заифлаштириди. Шу пайтгача Абулхайрхон қўллаб-қувватлаб келган уруғ ва қабилалар хонлик таркибидан чиқиб, мустақилликка интила бошладилар. Бунга унинг сиёсатидан норози бўлган Керей ва Жонибек сultonлар ўз уруғ ва қабилалари билан бошқа ҳудудга кўчиб кетганлиги мисол бўла олади.

Ўрта асрларда кўчиб кетиши сиёсий норозиликнинг бир кўриниши эди. Абулхайрхон хонлиги сиёсий барқарор, кучли давлат бўла олмади. Шу сабабли мазкур давлат Абулхайрхон вафотидан сўнг бирданига парчаланиб кетиши.

Билимингизни оширинг:

1. Абулхайрхон хонлигининг 1428—1468 йиллардаги ички ташқи сиёсатини тавсифланг.
2. Дарсликда берилган маълумотлардан фойдаланган ҳолда, Абулхайрхон хонлигининг парчаланиш сабабни кўрсатинг. Фикрингизни исботланг.

41-§. Мұғулистон давлатининг вужудга келиши

Ушбу дарсда:

- Мұғулистон давлатининг вужудга келиш тарихи, әгаллаган ҳудуди ва этник таркибини тақдил қиласыз;
- «мұғул», «Мұғулистон» атамаларининг қандай пайдо бўлганлигини аниқлаймиз.

Мұғулистон давлатининг ҳудуди. Мұғулистон Чигатай улусининг парчаланиши на тижасида унинг шарқий қисмида вужудга келган. Мұғулистон ҳозирги Еттисув ўлкаси ва Қирғизистон, Шарқий Туркистон ҳудудларини әгаллаган.

Иzlанинг! Шарқий Туркистон деб қандай ҳудудга айтилади ва мазкур ҳудуд бугунги кунда қайси давлат таркибига киради?

Таянч сүзлар

- Мұғулистон
- мұғуллар
- Шарқий Туркистон
- Манграй-Субе
- Амир Пўлатчи
- Туғлук Темурхон

Мұғулистон халқы. «Мұғулистон» атамаси «мўнғул» этнонимига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Негаки бу даврда Ўрта Осиёда «мўнғул» сўзи бирмунча бузиб талаффуз қилинган ва «н» ҳарфи айтилмаган, мўнғул деб айтиш қабул қилинган. Шу сабабдан «мўнғул» сўзи XIV аср форсий-туркий асарларда «мўнғул» деб ёзилган.

Мұғулистон давлатининг ҳудуди

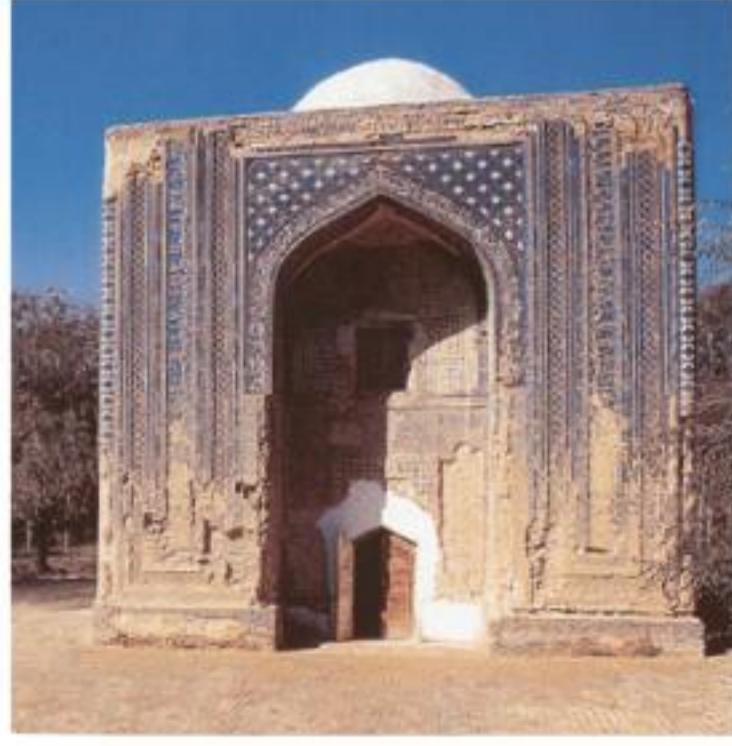
Мұғулистон халқи асосан туркий қабилалар: дуғлат, қанғли, жалойир, керей, найман уйсун ва ҳ.к. каби ҳамда туркийлашган булғачи, шурас, баарин, орлот ва ҳ.к. мұғул қабилаларидан ташкил топган.

Бу муҳим! Мұғулларни монголлар билан аралаштираслик керак. XIII асрда Мұғулистон давлати вужудга келганида, Еттисув ва Жанубий Қозоғистон ерларини эгаллаган ҳамда хукмронлик мавқеига эришган монголлар вакт ўтиши билан маҳаллий уруғ ва қабилаларга аралашиб кетишиди. Шу сабабли мұғуллар деяётганимиз маҳаллий туркий ва туркийлашган монгол қабилаларидир.

Мұғулистон давлатининг ташкил топиши. XIV асрда аввалги Чигатай улусида маҳаллий турк ва туркийлашган мұғул қабилаларининг нуфузи орта бошлади. Айрим қабилалар етакчилари катта сиёсий ҳокимиятга эга бўлдилар. Улардан бири Чигатай улусининг шарқий қисмида яшовчи дуғлат қабиласи эди.

Чигатай улуси иккига бўлинган пайтда, 1348 йилнинг кузида дуғлат амирлари томонидан бошқарилган Мұғулистон давлати ташкил топади. Мұғулистон ҳудудидаги энг нуфузли қабилалардан бири бўлган Дуғлат амирлари фақат Чингизхон авлодларидан хон сайлаш анъанасини сақлаб қолди. Шу сабабга кўра Амир Пўлатчи бошчилигидаги дуғлатлар 1348 йилда хон тахтига 17 ёшли Туғлук Темурни хон деб эълон қилди.

Чигатай авлодидан хон сайлаш орқали дуғлат қабиласининг амирлари ўз ҳокимиятларини мустақил холатда сақлаб қолишга интилганлар. Танлов Тувахоннинг набираси Туғлук Темурга тушди. Шу тариқа Чигатай авлодини хон қилиб сайлаш натижасида 1348 йилда Мұғулистон давлати вужудга келди.

Туғлук Темур мақбараси

Мұғулистон давлатининг ички тузилиши. Мұғулистон давлати бир неча алоҳида мулклардан ташкил топган эди. Манглай-Субе деб номланган дуғлатлар ерлари Шарқий Туркистондан то Фарғонагача бўлган ерларни эгаллаган эди.

Манглай-Субедан шимолда, Сирдарёдан Илигача бўлган ҳудудлар Амир Пўлатчининг укаси амир Қамариддининг мустақил мулки эди. Мұғулистон ҳудудида худди шу Или дарёси ортида, Шимоли-шарқий Тянь-Шанда аркинут қабиласи ҳукм-

дори Хожибекнинг мулки, Эмил-Тарбаатай туманида қанғли Энка түранинг мулки эди.

Биринчи мўғул ҳукмдорлари ҳамда уларнинг ички ва ташқи сиёсати. Мўғулистон давлатининг биринчи ҳукмдори Туғлук Темурхон даврида хон ҳукмронлигининг баъзи вазифалари аслида амир Пўлатчи қўлида эди.

Изланинг! Амир Пўлатчи ролини Олтин Ўрда тарихидаги Мамай ва Эдиге роллари билан қиёсланг.

Дуғлат қабиласи амирларининг бундай устунлиги Мўғулистон давлатида *улусбеги* унвонига эгалик билан тасдиқланарди.

Изоҳ: Улусбеги бевосита қўшин қўмондони ҳисобланарди ҳамда ички ва ташқи сиёсатга доир масалаларни тўғридан-тўғри ҳал қилар эди.

Илк мўғул хонларининг бош мақсади аввалги Чигатой улусининг ғарбий қисмини — Мовароуннаҳр ўлкасини эгаллаш бўлган. Шунинг учун 1360, 1361 йилларда улар Мовароуннаҳрга юришга отланади. Иккинчи юриш вақтида Туғлук Темур вақтинча бўлса ҳам Мовароуннаҳни тўлиқ бўйсундиради.

Туғлук темур вафот этгандан кейин Мўғулистон ҳукмдори бўлган Илёсхўжа бошчилигидаги мўғул қўшини 1365 йилда Сирдарё бўйларида Амир Темур ва Ҳусайн қўшинларига қарши жангга киришди. Бу жанг тарихда «Лой жангиги» номи билан маълум. Мўғул қўшинлари Самарқандни қамал қилди. Лекин шаҳарликларнинг мардона қаршилигига дуч келиши натижасида шаҳарни ололмай чекинишиди. Натижада Мўғулистонда хон ҳокимияти заифлашиди, кўпгина амирлар марказий ҳокимиятни тан олмадилар ва мустақилликка интилдилар.

Билимингизни оширинг:

1. Мўғулистон атамаси ва аҳолисининг этник таркибидаги ўзига хос хусусиятлари нимада?
2. Мўғулистон давлати қайси ҳудудда ташкил топган?
3. Қозоқ хонлиги тарихида Мўғулистон давлати қандай ўрин тутади?

42-§. Амир Темур ва унинг босқинчилик урушларига қарши қуаш

Ушбу дарсда:

- Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудларига Амир Темур томонидан амалга оширилган истилочилик юришларининг хусусиятлари ва сабабларини таҳлил қиласыз.
- Амир Темур истилоларининг оқибатларини анықтаймиз.

Таянч сүзлар

- Амир Темур
- Қамариддин
- Олмалиқ

Амир Темурнинг Мұғулистанға истилоларининг бошланиши. Чигатай улусининг ғарбий қисмини бўйсундирган Амир Темур Чигатай улусининг сабиқ ҳудудларини тўла-тўкис бирлаштиришини ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Айнан шунинг учун у ўз юришларини Мұғулистандан бошлади.

Иzlанинг! Нима сабабдан Амир Темур кучли ҳукмдор бўлишига қарамай, хон унвонини ололмаган?

Эсланг! Амир Темурнинг истилочилик урушлари Олтин Ўрда учун қандай оқибатларга олиб келди?

1371—1372 йилларда Амир Темур Мұғулистанға бостириб кирди. Унинг қўшини Олмалиқ шаҳригача етиб борди.

Амир Темурнинг Мұғулистанға юришлари

Темур қүшинлари тинч ахолини талончилик ва зўравонликнинг барча даҳшатларига йўлиқтириб, Иссиккўлдаги Сегизағаш туманигача етиб борди.

1375 йилда Темур қўшини Или дарёсигача етди. Сайрам, Талас орқали улар Еттисув ерларидан ўтишди. Шарин дарёси дарасида икки томон қўшинлари учрашди. Кўп кишиларни асирга олган Амир Темур Самарқандга қайтиб келди.

1377 йилда Мўғулистон қўшинлари Амир Темур аскарларидан яна икки марта мағлубиятга учради. Бу юришларнинг оқибати шу даржада оғир бўлди, Мўғулистон яна анчагача ўзига кела олмади. 1383 йилда Амир Темур Мўғулистонни яна бир марта хонавайрон қилди.

Эсланг! Бу даврда Амир Темур истилочилик юришларинг асосий зарбаси кимга қаратилган эди?

80-йиллар охирига келиб Оқ Ўрда ва Мўғулистон ҳукмдорлари Амир Темурга қарши сиёсий иттифоқ тузди. Лекин 1389 йилда Мўғулистон, кейин 1390—1391 йилларда Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда Амир Темур ҳужумига учради.

Амир Темур юришларининг оқибатлари. Амир Темурнинг бу юришлари маҳаллий ахолига катта фалокатлар келтирди.

Минглаб одамлар асирикка тушди, ўлдирилди, кўплари Ўрта Осиё бозорларида қул қилиб сотилди. Ўтрок-дэҳқончилик маданияти, чорвачилик инқирозга юз тутди.

Фақатгина 1405 йилда Амир Темурнинг ўлими Мўғулистон халқини тўлиқ қарамликдан қутқарди.

XV аср бошларида Мўғулистон. Мўғулистон ҳукмдори Ҳизрхўжа хон вафот этгандан кейин унинг ўғиллари ўртасида ўзаро жанг бошланди. Вайсхон (1418—1428 йй.) ўз пойтахтини Шарқий Туркистондан Еттисувдаги Или дарёси бўйига кўчириди. Натижада Мўғулистон пойтахти Илибалиқ шаҳрига ўtkazildi. Вайсхон вафотидан кейин унинг ўғиллари Юнус ва Эсенбуғалар ҳокимииятга талашади. Хон ҳокимияти жангда ғалаба қозонган Эсенбуғахоннинг (1429—1462 йй.) қўлига ўтади.

Эсенбуғахон вафот этгандан кейин 1462—1468 йиллар оралиғида Мўғулистон ҳукумати унинг ўғли Дўст Муҳаммадхон қўлига ўтади. Юнусхон эса (1469—1487 йй.) Амир Темур сулоласи вакилларига таянган ҳолда Тошкент ва Жануби-Фарбий Мўғулистонга ҳукмронлик килади.

Мўғул хонлари авлоди Султон Сайдхон 1514 йилда Кошғарда ҳукумат тепасига келади. Бу Мўғулистон давлатининг ағдарилиши ҳамда янги Монголия давлати ташкил топган вақт саналади. Чунки Мўғулистон давлати таркибиға кирган Еттисув ҳудуди қозоқ

хонларининг, Тянь-Шань ҳудуди қирғиз ҳукмдорларининг құлига үтган. Мұғул хонлари үз ҳокимиятини Қашқария ёки Шарқий Туркестондагина сақлаб қолди.

Билимингизни ошириң:

1. Амир Темурнинг истилочилик юришлари Қозоғистон ҳудудига қандай заарлар етказди?
2. Мұғулистон давлатининг парчаланиш сабабларини тақсил қилинг.

43-§. XIII—XV асрнинг биринчи ярмида давлатларнинг ижтимоий-сиёсий тузуми

Ушбу дарсда:

- XIII — XV асрлардаги ижтимоий тузум хусусиятларини тақсил қиласыз;
- ушбу даврларда ҳукм сурған давлатларнинг маъмурий-давлатчилик тузумига хос хусусиятларни аниклаймыз.

Таянч сұздар

- улусбеги
- беклар
- бийлар
- баҳодир
- қорача
- инжу
- тархонлик
- суюрғол

Ижтимоий тузум. XIII—XV асрларда Қозоғистон ҳудудида ижтимоий муносабатлар тараққиётнинг янги босқичини бошидан үтказды.

Ушбу даврга хос хусусиятлар сифатида давлатнинг мулкларга бўлиниб кетиши, тез-тез содир бўлаётган ҳарбий зиддиятлар, ҳукумат ва ҳарбий кучнинг қонундан устун келишини кўрсатиш мумкин.

Давлат раҳбарларини Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи ва Чигатойдан үз наслини бошлаган хонлар, сultonлар, ўғлонлар ташкил қиласы.

Улар маҳаллий уруғ ва қабилаларнинг амirlари, беклари, бийлари ва бойларига, уларнинг етакчиларига таянишган.

Оқ Ўрда Абулхайрхон хонлиги, Мұғулистондаги туркий қабилалар йўлбошчилари *амирлар* дейилган. Нўғай ўрдасида улар *мирзалар* дейилган.

Эсланг! Машхур амirlарни айтинг. Улар Олтин Ўрда тарихида қандай ўринларни эгаллаган?

Давлат бошқарув аппаратида улусбегилар, туманбегилар, ўрдабегилар ва бошқа мансаблар бўлган.

Иzlанинг! Оқ Ўрда, Мұғулистон, Абулхайрхон хонлигидаги бошқа мансабларни атанг ва уларнинг асосий вазифаларини тушунтиринг.

Бириңчи ижтимоий гурухга беклар, бийлар мансуб бўлган. Бу каби унвонлар Нўғай ўрдаси, Абулхайрхон хонлигига учрайди.

Изланинг! Кейинги қозоқ жамиятида бийлар нима билан шуғулланган ва уларнинг Ўрта асрдаги бийлар фаолиятлари билан қандай алоқалари бор?

«Бий» номи бадавлат кўчманчи зодогонларга нисбатан ишлатилган. *Ботир ёки баҳодир* номлари ҳам кўчманчи ҳарбийларнинг унвони бўлган. Оддий халқ умумий ном билан қорача деб аталган.

Ерга эгалик қилиш. Ер чингизийларнинг хусусий мулки ҳисобланган. Чингизхоннинг ҳар бир авлоди улкан империя ҳудудидан инжу ёки мулкнинг бир қисмини «ери ва халқи билан» бирга олишга ҳақли эди.

Чиғатой ва Жўчи улусида, кейинроқ Оқ Ўрда, Мўғулистан, Абулхайрхон хонлигига ҳарбий ва фуқаролик мансабларини эгаллаган турк-мўғул зодогонлари ана шу ерларда яшовчи ишчи-ходимлар билан бирга улуслар ва ерларни шаҳарлар, аҳоли пунктлар билан бирга қўлга киритганлар.

Уларнинг ерларидан олинган фойда қўшинни сақлаш учун ишлатилган. Суюрғол бериш одати ҳам сақлаб қолинган.

Масалан, Абулхайрхон 1446 йилда Сирдарё бўйидаги шаҳарларни ишғол қилганида, ана шу шаҳарларни султонлар, бийларга *суюргол* сифатида берган.

Ёдда тутинг! Суюрғол — муайян ҳарбий хизмати учун берилган ерларга эгалик қилишнинг бир тури.

Ҳарбий ва маъмурий хизмат учун ер инъом қилиш одати ҳам мавжуд эди. Масалан, Манглай-Субе дуғлат амирларига совға қилинган ҳудуд бўлган.

Биз ўрганаётган давлатлар тарихида *тархонликка* ҳуқуқ бериш кенг тарқалган эди. Тархонлик — хоннинг ўз вассалларига хизматлари учун ердан фойдаланиш ҳуқуқини беришdir. Тархонлик ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг эгаси давлат фойдасига солиқ тўлашдан озод қилинади. У хон ҳузурига эркин кира олиш ҳуқуқига эга бўлган.

Тархонлик мерос қилиб қолдирилган ва янги хон томонидан тасдиқланган. Вақт ўтиши билан ҳадя, суюрғол, тархонликка олинган ерлар зодогонлар авлодларининг хусусий мулклари бўлиб қолган.

Вақф ер эгалиги ва мусулмон диний муассасалар ерлари бор эди. Умуман олганда яйлов ерлар уруғлар ихтиёрида бўлган. Бироқ

амалда уларнинг ҳақиқий эгалари хонлар (барча ерларнинг олий ҳукмдори), султонлар (улуш ер эгалари), бойлар, амирлар, беклар эдилар.

Солик ва мажбуриятлар. Оқ Үрдада, Абулхайрхон хонлигига, Нўғай ўрдасида солик ва мажбуриятларнинг кўп турлари бор эди. Уларнинг кўпчилиги қадимги туркийлар давридан эътиборан шаклланган, айримлари мўғуллар ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг пайдо бўлган.

Тоҳар — қўшинни озиқ-овқат билан таъминлаш мақсадида маҳсулот шаклида йиғиладиган солик. *Ушур* — асосан кўчманчи халқлардан олинадиган асосий солик. У кўчманчиларга чорва моли бошига қараб, ўтрок дехқонлардан — ахоли жон бошига ёки чорва моллари бошига солинарди. Бу солик қўшинни, почталарни, давлат амалдорларини таъминлаш учун ишлатилган.

Закот — хон ва султонлар фойдасига чорва моли бошидан йиғиладиган солик. Бундан ташқари сўқим, улуш совун сингари мажбурият турлари бўлган.

Маъмурий-давлатчилик тузуми. Оқ Үрда, Мўғулистон, Абулхайрхон хонлиги, Нўғай ўрдаси Чингизхон даврида ўрнатилган анъаналарга кўра *улуслар* деб аталган.

Эсланг! Улус нима?

Тарихий манбалардаги «Берка улуси», «Ўзбек улуси», «Туғлук Темурхон улуси», «Урусхон улуси» деган атамалар «давлат» маъносида қўлланилган. Ўрта асрлар манбаларида «эл» тушунчasi учрайди. У баъзан алоҳида, баъзан «улус» сўзи билан ёнма-ён қўлланилган.

Ўйланг! Қозоқ халқи дунёқарашида «эл» сўзи қандай тушунчани англатади?

Чиғатой, Жўчи улуси таркибидаги этник бирлашмалар (уруғлар, қабилалар) эл, аймоқ, ўмақ, тайпа (қабила), қавм (жамоа), уруг ва бошқа номлар билан аталган.

Олий ҳукмдор хон унвонида бўлган, факат Нўғай ўрдаси ҳукмдори бий унвонига эга бўлган. Улус ва қабилалар йўлбошчилари хонга тобе бўлган. Улар хон кенгашларининг мажлисларида иштирок этган ва хон буйруғига биноан қўшин беришга мажбур бўлишган. Хоннинг доимий ясовуллари (хон қўшини) ҳақида маълумотлар сақланган. Мўғулистанда хон кенгаши мажлис дейилган.

Эсланг! Хондан кейинги олий мансабдор шахс улусбеги қандай вазифаларни бажарган?

Хон саройида отабек — вориснинг тарбиячиси, она томондан қариндош, күкалдош — хон ўғилларининг ўгай ака-укала-ри, иноклар — хон маслаҳатчилари лавозимлари ҳам бўлган. Кўкалдошлар бек ёки отабекларга тенглаштирилган. Ясовуллар хон саройидаги маросимларнинг ўрнатилган тартибда ўтказилишини қаттиқ назорат қилганлар. Шундай қилиб, Оқ Ўрда, Абулхайрхон хонлиги, Нўғай ўрдаси каби доимий бошқарув аппарати шаклланган, аниқ сиёсий тузумга эга давлатлар бўлган. Ўз навбатида бу тузум давлатнинг яхлитлигини сақлашга имкон ва босқинчиларга зарба берган.

Билимингизни оширинг:

Қозоқ халқининг дунёқараши бўйича «эл» тушунчаси мазмунини аниқланг ва «Абадий эл» деган тушунчанинг маъносини таҳлил қилинг.

44-§. XIII—XV асрларда санъат ва адабиёт

Ушбу дарсда:

- жамиятда жиров (оқин)ларнинг ўрни ҳақида билиб оламиз;
- Асан Қайғунинг ва Қозтуған жировнинг ижоди билан танишамиз.

Жировлар. Халқ оғзаки ижоди халқининг ижтимоий ва маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгалланган. Кенг халқ оммасининг яшаш тарзи, табиат ҳодисалари, оиласий урф-одатларига боғлик ҳолда вужудга келган ўланлар, шунингдек, тарихий афсоналар, қаҳрамонлик эпослари, эртаклар, мақоллар, топишмоқлар авлоддан-авлодга оғзаки ҳолда етиб келган. Халқ ўзининг ҳаёт йўлини, қувончу шодлигини, ҳасрату нолаларини, ҳис-тўйғуларини куй, наволар орқали етказган.

Қаҳрамонлик эпослар (жирлар), қаҳрамонлик достонлар яратиш эски замонлардан бошланган бўлиб, унинг илк намуналари «марсия» каби қисқа шеърлардан иборат бўлган. «Қорабек баҳодир», «Мард Кўкше», «Қоплонли баҳодир» сингари қаҳрамонлик достонлари Қораҳонийлар даврида ва XII—XIV асрлардаги қипчоқлар даврида вужудга келган.

Уларда қаҳрамонлик, мардлик, жасурлик билан бир қаторда, тарихий воқеалар, уруш жанглари тасвирланган. Масалан, «Қоплонли баҳодир» эпоси қипчоқлар ва эронийлар ўртасида рўй берган урушларга боғлик ҳолда пайдо бўлган. «Мард Тарғин» эса Қрим хонлигидаги ўзаро баҳс-мунозараларга боғлик вужудга келган.

Таянч сўзлар

- жировлар
- достон
- тўлғов (эпик достон)

Күбланди ботир. Рассом А. Ўтаралиев

Қаҳрамонларнинг жасурлиги, улардаги қора куч фақат эпик достонларда эмас, афсона ва ҳикояларда, әртакларда ҳам тараннум этилган. Инсоният әртаклар тармоғини шакллантиришда қадимги афсоналарни янада мукаммалаштирган ҳолда ўзларининг фантазияларидаги тасаввурларини ҳам қўшган. «Эр Тўстик» (Келбатли қаҳрамон), «Қуламерган», «Қамбар баҳодир»да қаҳрамонлик санъати билан бирга, овчилик, мерганлик ҳам тараннум этилган.

Жировлар. Жировлар ўз ижодида давлатнинг яхлитлиги, ҳукumatнинг адолатлилиги ва халқ бирлиги ғояларини куйлаган.

Асан Қайғу. Рассом Е. Ойтұваров

Ахлоқий меъёрлар нұқтаи назаридан ҳукмдорларнинг феъл-атвори, фаолиятини бақолаш ҳам үрин әгаллаган.

Кўпчиликни ташкил қилган жировларнинг аксари хонларнинг, йирик қабила жангчиларининг, қўмондонларининг сафдоши ва маслаҳатчиси сифатида донг таратишган. Жировларнинг хон кенгашларида ва халқ қурултойларида ижро этган эпик достонлари халқни умумий бирликка чақирған ҳамда ватанпарварлик руҳида бўлган.

Бутун Даشتி Қипчоққа машҳур бўлган қозоқ адабиётининг илк намояндалари Асан Қайғу ва Қозтуған жировларни қадимий мерос давомчиларига киритиш мумкин.

Қозоқ хонлиги ташкил топиши даврининг машҳур шахси бўлган **Асан Қайғу (Асан Собитули)** 1361—1370 йиллар оралиғида Итил бўйида туғилган. Тарихий ривоятларда Асаннинг отаси овчи бўлганлиги ҳақида хабар берилади. У Олтин Ўрда парчаланаётган даврда яшаган. Сарой шаҳри, кейин Қозон шаҳрида Олтин Ўрда хонларидан бири Улуғ Муҳаммаднинг сафдошларидан бири, донишманд ҳамда хонни ўз қарашларига ишонтира олган оқил шахс бўлган. XV асрнинг 50-йилларида Даشتி Қипчоққа қайтиб, у Абулхайрхон улусида кескинлашган зиддият марказига тушиб қолади. У Керей ва Жонибек сultonларнинг Абулхайрхон улусидан ажralиб чиқишини қўллаб-қувватловчилардан бири ва уларнинг маслаҳатчи бийи бўлган. Қозоқ уруғларини бирлашишга чақирған. Қозоқ хонлиги ташкил топган пайтда Асан Қайғу янги давлатнинг жарчиси, ўз даврининг йирик мутафаккирига айланган. Қозоқлар Чу ва Сарису бўйларига кўчиб ўтгандан кейин давлат пойdevорини мустаҳкамлашга, қондош халқларни жипслashiшга даъват қилди.

Ўзининг достонлари ва нақлларида Асан Қайғи хон ҳокимиятини ва мамлакат мудофаа қобилиягини мустаҳкамлашни, халқнинг ички бирлигини тарғиб қилди. Асан Қайғунинг «Жеруық» (Жаннатмонанд ерлар) излаши ҳақидаги афсоналарда халқнинг бир жойда қўним топиб, эл, халқ сифатида бирлашиб яшашга даъваткор бўлганлиги яққол кузатилади.

Асан жировни тўла ҳуқуқ билан хон маслаҳатчиси дейиш мумкин. Жировнинг бизгача етиб келган ҳамма ривоятлари шахсан Аз Жонибекхонга бағишиланган. У Жонибекхонни халқнинг келажаги ҳақида ўйлашга чақирған. Халқ афсоналарида Асан Қайғу ҳақида шундай дейилади: «Бу қария ҳеч қачон хонга ёқишига ҳаракат қилмасдан, ҳамма вақт тўғрисини гапирган». Бу сўзнинг ҳақиқатлиги унинг хонга қаратса айтган шеърларида ҳам яққол кузатилади.

У үз достонларини доим халқ номидан айтган. Афсоналарга күра Асан Қайғу Сариарқада — Улитов этакларида вафот этган.

Үрта асрлар қозоқ адабиёти пешқадамларидан бири Қозтуғон жиров бўлган. У XV асрнинг 20—30 йилларида Волгабўйида, Астрахан вилоятидаги ҳозирги Красний Яр шаҳри атрофларида туғилган. Бой кўчманчи оиласдан чиққан. Қозтуғон Волга, Оқтуба, Бўзан қирғоқлари бўйларида яшаган туркий қабилаларнинг йўлбошчиси, ҳарбий қўмондони, ботири бўлган. XV асрнинг иккинчи ярмида Волгадан оммавий кўчиб кетиб, қўл остидаги уруғлар билан Қозоқ Ўрдасига қўшилган. Улар ҳозирги Қозоғистоннинг ғарбий ва марказий қисмларига жойлашган. Халқ орасида у қаҳрамонлик достонлари айтувчиси ва юришлар оқини сифатида шухрат қозонган.

У келгуси авлодларга ҳаёт ҳақида, аждодлари ери ҳақида катта месрос қолдирган. Унинг достонларида кўчманчилар ҳаёти, атрофдаги олам тўғрисидаги тушунчалар үз аксини топган. Жировнинг ижодийруҳи үрта асрлар қозоқ шеъриятининг улуғворлигини, үзига хос хусусиятини намоён қиласди. Миллий рух билан суғорилган Қозтуғон достонлари ўша давр қозоқ адабиётининг чўққиси ҳисобланади.

Билимингизни оширинг:

1. Жиров ким ва у шоир, қўшиқчидан нимаси билан фарқ қиласди?
2. Үрта аср жировларини айтинг. Улар ижодларининг асосий мавзуси нималарга қаратилган?

45-§. Анъанавий чорвачиликнинг үзига хос хусусиятлари

Ушбу дарсда:

- тўртта ҳайвон турлари, уларнинг пирлари ҳақида билиб оламиз;
- тўртта ҳайвон турларини боқишига ихтисослашган чорвадорларнинг жамиятдаги ўрни билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- чорвадор
- пирлар
- от
- тuya
- сигир
- кўй
- яйлов

Маълумки, қозоқ халқининг тарихан шаклланган анъанавий хўжалик машғулоти — кўчманчи чорвадорлик.

Табиий-иқлимий хусусиятларга кўра қозоқ ерларида уч хил чорвадорлик — кўчманчи, ярим кўчманчи ва ўтрок чорвадорлик шаклланган. Чўлларда, даштли ўлкаларда кўчманчи, тоғли ҳудудларда ярим кўчманчи, дарё бўйлари ва шаҳар атрофларида ўтрок чорвадорлик ривожланди. Ярим кўчманчи чорвадорлик доимиий

Аравага күшилган от

Асосий күчириш транспорти — туялар

қишловларнинг борлиги билан ажралиб туради, отлар ва қўйлар билан бир қаторда, қозоқ халқи сигир ҳам боққан, қишловларнинг олдида тариқ, буғдой экишган. Ўтроқ чорвачилик билан асосан дехқонлар, ўтроқ қабилалар шуғулланишган. Ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган қозоқлар хўжалигига кўчиш учун яроқли бўлган отлар, туялар ва қўйлар кўпроқ бўлган.

Эсланг! Қадимги манзилгоҳларда чорвачиликнинг ривожланганлиги ҳақида қайси археологик топилмалар гувоҳлик беради?

Кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган қабилалар мавсумий манзилгоҳлар бўйлаб кўчиб юришган. Қишки манзилгоҳ учун — қишилов — ёғингарчиликдан сақлайдиган: тоғ этаклари, дарё водийларидан фойдаланилган. Ёзги яйлов учун қуюқ ўтлар билан қопланган тоғ ёнбағирлари, салқин ҳаволи дарё ва кўл қирғоқлари

Кўчиш. Рассом Қ. Қаметов

танланган. Баҳорги яйлов үтлари мол учун озуқа бўлган, ҳайвонлар ўша ерда болалашган, ёш чорва моллари ўша ерда оёқса турган. *Кузги яйловда* қўйларнинг кузги жун қирқишилари ўтказилган, сўқимлар сўйилган. Гўшtlар қurитилган ва қишига тайёргарлик кўрилган.

Чорва моллари таркибига боғлиқ ҳолда отлар, туялар, сигирлар ва қўйларни биргаликда «тўртта ҳайвон» (тўрт тулик) деп номлаш қадимги замонлардаёқ шаклланган. Эчки алоҳида подада боқилмаганлиги туфайли «тўрт ҳайвон» сирасига киритилмаган, қўй билан бирга саналган. «Биринчи бойлик — тан соғлик, иккинчи бойлик — аёл киши, учинчи бойлик — ўнта соғин» дея чорва молларини инсон ҳаёти учун зарур учта соф мақсад сирасига киритган.

Молларнинг бу тўрт хили одамларнинг озиқ-овқатга, кийимга, уловга, уй-жойлар ва бошқаларга бўлган эҳтиёжларини қондирган. Чорвачилик маҳсулотларига, масалан, озиқ-овқат (гўшт ва сут маҳсулотлари), хом ашё (тери, жун, қўшимча хом ашё — шох, суяк, туёқ, гўнг, тезак) кирган. Олинган маҳсулотлардан бизнинг моддий бойлигимиз бўлиб қолган миллий таомлар тайёрланган. Ишлов берилган теридан кийимлар (пўстин, шим, этик ва ҳ.к.) тикилган ва майший буюмлар тўшама, саба, меш, сут соғиладиган идиш, ўрма қамчи, тушов, кўзлик) тайёрланган. Ишлов берилган жундан кигиз босишишган, ип йигиришишган, текемет, гилам ва бошқа буюмлар тўқишишган. Суякларни совун тайёрлаш учун ишлатишган, буюмларни безатишида фойдаланишишган, йирик қорамолларнинг курак суягидан ёзув учун тахтacha қилишишган, ўйин учун ошиқлар йиғишишган. Савдо муносабатларида моллардан айирбошлиш мақсадида ҳам фойдаланишишган.

Иzlанинг! Миллий таомлар тайёрлашда фойдаланиладиган гўшт ва сут маҳсулотларини айтинг. Битта таом рецептини тушунириинг.

Халқнинг кундалик ҳаёти чорва моллари билан бевосита боғлиқ бўлган. Қозоқ халқи қадим замонлардан буён иккинчи томон билан саломлашганда «Мол-ҳоллар омонми?» деп сўраган. «Мол-ҳол» сўзи — кўчманчилар жамиятида ҳаёт учун керак бўлган эзгулик ва унга эга шахс ўртасидаги чамбарчас алоқаларни англатган тушунча. Дуо қилинганда «Оқ мўл бўлсин!», «Тўртта ҳайвонинг шай бўлсин!», моллар сонининг кўпайиши бойлик, тўкинчилик рамзи сифатида қабул қилинган.

Тўртта ҳайвонларнинг хосиятлигига боғлиқ ҳолда уларни бокувчи халқ маданиятида қадимдан ҳар хил тушунчалар шаклланган.

Халқ онгыда уй ҳайвонларининг ўз ҳомийлари бўлган. Отларнинг ҳомийси — *Қамбарота*, туяларнинг ҳомийси — *Үйсилқора*, сигирларнинг ҳомийси — *Зангиота*, қўйларнинг ҳомийси — *Чўпон ота*, эчкиларнинг ҳомийси — *Сексекота* (Шекшек ота) дея тан олинган. Халқ оғзаки ижодида қорамоллар ҳомийларига алоқадор кўпгина афсоналар мавжуд. Чорва моллари ҳомийларига сифиниш, уларни нобуд қилмаслик, ёмон кўзлардан асраш учун чорванинг сонини айтмаслика доир ишонч-эътиқодлар шаклланган.

Чорва моллари халқ ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. У қалин мол вазифасини бажарган, хушхабар учун уй ҳайвонини совға қилишган, аждодлар руҳига атаб уй ҳайвонларини қурбонлик қилишган, уйланган ўғил ота-онасидан алоҳида яшай бошлаганида, унга қорамол совға қилишган, уй ҳайвонлари ҳар қандай байрамга яхши совға ҳисобланган. Қонун-қоидаларга кўра катта эркакнинг хуни 1000 та қўй ёки 100 та от ёки 50 та таяни ташкил қилган. Қадимда битта тая 20 та қўйга, 1 та от 10 та қўйга баҳоланган.

Қадимги кўчманчиларнинг отарларида чорва моллари кўп бўлган. Агар молларни таниб олиш мақсадида от ва таяларга тамға босилса, қўйларнинг қулоғига белги қўйилган. Тамға ва белгилар тез битиб кетиши учун улар куз пайтида басилган. Мазкур тўртта турдаги молларнинг катта сони шундай номланган: отларни — *уюр*, таяларни — *келе*, сигирларни — *пода*, қўй ва эчкиларни — *отар*, чорвадорларни эса шунга мувофиқ ҳолда *йилқичи*, *туячи*, *подачи*, чўпон деб аташган. Қозоқлар молларнинг барча тўртта турини яйловларда ёйишининг нозик жиҳатларини, ҳайвонларни парвариш қилишни, кўчиш йўлларини шакллантириш ва даволашни мукаммал ўзлаштирганлар.

Иzlанинг! Уй ҳайвонларининг тўртта турига алоқадор қозоқ халқининг қандай ишонч ва эътиқодлари мавжуд? Мисоллар келтиринг.

Билимингизни оширинг:

1. Чорва молларининг тўрт турининг ҳомийлари ҳақида халқ оғзаки ижодининг қайси намуналарини биласиз?
2. Қозоқ халқининг «Мол-ҳол омонми?» деб саломлашишининг маъносини тушуниринг.
3. Чорвачилик қозоқ халқининг ҳаётида қандай роль ўйнаганлигини айтиб беринг.
4. Тўртта ҳайвон туридан биттасини танлаб, парваришлиш, боқиши тўғрисида гапириб беринг. Танлаш сабабини тушуниринг. Чорва хўжалигининг ушбу турларининг қадимги ва ҳозирги тараққиётини ўзаро таққослашга ҳаракат қилинг. Фикрингизни дафтарингизга ёзинг.

46-§. XIII—XV асрларда күчманчилар амалий санъатининг ютуқлари

Ушбу дарсда:

- XIII—XV асрларда күчманчиларнинг амалий санъатда эришган ютуқлари билан танишамиз;
- Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси тарихи билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- мақбара
- тойқозон
- ерости масжиди
- Шарқ ҳаммоми

XIV—XV асрларда Қозоғистон ҳудудида ислом меъморчилик санъати ривожланишда давом этди. Туркистонда Хожа Аҳмад Яссавий, Робия Султонбегим мақбаралари ҳамда Шарқ ҳаммоми қурилди.

Арслонбоб мақбараси Амир Темур буйруғи билан XIV асрда Сирдарё бўйида Ўтрордан уч километр ғарбда пишиқ ғиштдан қурилган. Мақбара икки хонадан иборат. Хоналар ўртасида йўлак бор. XVIII асрда мақбара гумбазининг ярми вайрон бўлган эди, лекин XIX—XX асрларда қайта тикланган.

XIV аср охирларига мансуб нодир меъморий санъат асари Туркистон шаҳридаги **Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси** ҳисобланади. Унинг қурилишида маҳаллий анъаналарни сичковлик билан ўрганган форс усталарининг лойиҳаси асос қилиб олинган.

Ёзма маълумотларга кўра мақбара 1396—1399 йилларда Амир Темурнинг буйруғи билан қурилган. Амирнинг мақсади Аҳмад Яссавий хотирасига ҳурмат бажо келтирган ҳолда дин аҳлларини ушбу ўлкага жалб этиш ва шу орқали Туркистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш эди. Шунинг учун Амир Темур меъморлардан Ўрта Осиёда бетакрор, ноёб бино қуришни талаб қиласи. Унинг қоқ ўртасида кенг зал жойлашган. Шунингдек, мақбарада 35 та катта

Арслонбоб мақбараси. Туркистон вилояти

ва кичик хоналар бор. Мақбаранинг ўзига хос хусусияти шундаки, қурилиш жараёнида шу вақтгача Ўрта Осиё меъморий санъатида ҳали қўлланмаган чодир қоплаш усули қўлланган. Мақбаранинг деворларига Қуръони Каримдан суралар ва оятлар ёзилган.

Марказий залнинг ўртасига 1399 йилда қўйилган катта тойқозон қўйилган. Байрам кунларида ушбу қозонда таом тайёрланган, уни кейин халққа текин тарқатишган. Бинонинг ташқи деворини уриш ва уни қоплаш учун ишлатилган квадрат шаклидаги ғиштларга алоҳида эътибор қаратилган. Ички деворларга безак беришда бўртма нақшлар, ёзувлардан фойдаланилган. Хожа Аҳмад Яссавий мақбрасида мадраса бўлган, кутубхона ишлаган. Мақбара масжид вазифасини ҳам ўтаган. Бинонинг жануби-ғарбий томонида еости масжиди бўлган, Яссавий ҳаётлигида у ерда намоз ўқиган, Аллоҳга ҳамду санолар айтган.

Бронзадан ясалиб, тилла ва кумуш билан қопланган эшик тутқичлари, шомдонлар меъморий ва бадиий ҳунармандчилик санъатининг энг яхши асарлари сирасига киради. Мақбара қабристони марказида Хожа Аҳмад Яссавийнинг сағанаси ўрнатилган, кириш эшигига тилла ёзувлар бор.

Ёдда тулинг! Мадраса — ўрта ва юқори мусулмон мактаби. Мадрасаларнинг қурилиши Шарқда мусулмонликнинг кенг ёйилиши билан узвий боғлиқ. Мадраса биносига шарқона нақшлар ўйиб туширилган, эшик тепасига панд-насиҳат ва ўғит сўзлари ёзилган. Мадраса ичидаги ўқув хоналари хужра, дарсхона дейилган.

Бу муҳим! Шарқ донишманди ибн Рӯзбихон «Бухоро меҳмонининг хотира-лари» асарида XVI асрда Хожа Аҳмад Яссавий мақбрасига «дунёдаги энг гўзал бинолардан бири ва инсониятнинг ҳайратланарли ижоди» сифатида баҳо беради.

Арслонбоб мақбраси. Туркистон вилояти

Мақбаранинг ташқи қисми жилоли тошлар ва геометрик, нақшли ва ёзувлар туширилган орнаментли ранг-барап керамикалар билан қопланған. Мақбара тарихи қозоқ халқы тарихининг ажралмас қисмидир. Бу ерда катта ва кичик ҳужралар бўлиб, у ерга XVI арда таниқли одамлар дафн қилинганд. У ерда Жўлбарсхон, Эсимхон, Қосимхон, Абилаихон, Амир Темурнинг чевараси Бобурхон, Фоз овозли Фозибекбий, Жонибекбий ва бошқа кўзга кўринганд арбоблар дафн қилинганд.

1864 йилда Туркистонни истило қилишда рус мустамлакачилари бинога тўпдан ўқ узиб, ўн бир жойига шикаст етказган. Ҳозирги кунда бино тўлалигича қайта тикланганд.

1991 йилда мақбара қошида «Ҳазрат Султон» музей-қўриқхонаси очилди. 2003 йил 23 июлда Парижда ўтказилган ЮНЕСКОнинг 27-сессиясида мақбара «Бутунжаҳон маданий мероси» рўйхатига киритилди. Ҳожа Аҳмад Яссавий мақбараси бутун турк дунёсида эъзозланганд муқаддас зиёратгоҳидир.

Ўйланг! Ҳожа Аҳмад Яссавий мақбараси қандай меъморий услубда қурилган? Унинг бошқа мақбаралардан фарқи нимада?

XV асрда барпо қилинганд меъморий санъат ёдгорликлари ичида Ҳожа Аҳмад Яссавий мақбарасидан 60 метр шарқда қурилган Робия Султонбегим мақбараси муҳим аҳамиятга эга. Робия Султонбегим 1430—1495 йилларда яшаган тарихий шахс, Амир Темур наслидан бўлиб, Улуғбекнинг қизи, Абулхайрхоннинг турмуш ўртоғи бўлган. Мақбара бешта хонадан иборат бўлиб, бинонинг олд томони қиррали арқ қўринишида қурилган. Марказий қисми баланд цилиндр шаклида қурилган ва гумбаз билан қопланғанд. Ичкарида жойлашган қабр устига қабр тоши қўйилган.

XV асрда қурилган аммо ҳозирги кунда вайронага айланганд меъморчилик обидалари орасида Кўк мақбара муҳим аҳамиятга эга. Мазкур ёдгорлик Сирдарё дарёси бўйидаги Сиғаноқ ва Барчинкент шаҳарларига яқин жойда жойлашганд. Ушбу мақбара хусусида икки хил фикр бор. Оғзаки манбалардан бирида мақбара Алномишнинг рафиқаси Гулбарчинга тааллуқли дейилса, иккинчисида Абулхайрхон қабри дейилади. Кўкмақбара тахминан 1914 йилда қурилган.

Билимингизни оширинг:

1. XIII—XV асрлардаги меъморчилик санъатига тааллуқли машҳур ёдгорликларни айтинг.
2. XIV—XV асрларда ривожланганд меъморчилик санъати услубларини айтинг.

IV боб ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

47-§. Қозоқ халқи шаклланиш жараёнининг тугаши

Ушбу дарсда:

- қозоқ халқи шаклланишининг асосий даврларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқтаймиз;
- Алаш», «Олти Алаш» этнонимларининг пайдо бўлиш тарихини ва уларга мансуб асосий қабилаларни билиб оламиз.
- қозоқ» этнонимининг маъносини ва қозоқларнинг тарих саҳнасига чиқиш сабабларини ўрганамиз.

Агар биз қозоқларнинг халқ сифатида шаклланишини тасвирлайдиган этник тарихини даврларга бўлиб чиқсан, у ҳолда қуидагича манзара намоён бўлади:

1-давр — илк туркийлар даври. Бу давр мицоддан аввалги II минг йилликдан VI асрнинг ўрталаригача бўлган давр.

2-давр — туркийлар даври (ҳар хил туркий тилли ҳоқонликлар тизимидағи уруғ-қабилачилик бирлашмалари яшаган давр) — VI аср ўрталаридан IX аср ўрталаригача.

3-давр — илк қозоқлар даври (қозоқ халқининг этник асосини яратган қипчоқ, найман, дуғлат, алшин, керей, қанғли, қўнғирот, жалойир, арғу ва ҳ.к. тарихий этнонимларнинг халқ ичидаги кенг тарқалиши.) — IX аср ўрталаридан XIII аср бошларигача.

4-давр — Алаш бирлашмасининг шаклланиш даври (қозоқларнинг халқ сифатида бирлашишига бевосита таъсир кўрсатган, ўзлалири Алаш бобо наслиданмиз деб тан олдирганлар иттифоки) — XIII аср ўрталаридан XV аср охиригача.

5-давр — Қозоқ ҳамжамиятининг шаклланиши («Ўн сон Алаш» атрофида қозоқ халқини шакллантирган қирқдан ортиқ қабилалар бирлашмаси) — XV аср ўрталаридан XVIII аср бошларигача.

Биз Марказий Қозоғистон, яъни Оқ Ўрда улусини Алаш ҳудудининг асосий ҳудуди бўлган деб ҳисоблаймиз. Манбаларга кўра

Таянч сўзлар

- Уч сон Алаш
- Олти Алаш
- Ўн сон Алаш
- «ўзбек-қозоқ» атамаси
- «қозоқ» этноними
- Қозоғистон атамаси

Алаш баҳодир исмли тарихий шахс ўрта асрларда яшаган ва Қипчоқ даштида (Буюк дашт) таниқли шахс бўлган. Унинг вафотидан сўнг у ҳақда кўплаб афсоналар пайдо бўлган ва кенг тарқалган. Алаш ҳали ҳаёт чоғидаёқ у билан бирга яшаган улус аҳолиси ўзини «Алаш улусига мансубмиз», «Алаш авлодларимиз» ёки «алашликлармиз» деб атанганлар.

Гарчи XV аср ўрталарида Қозоқ хонлиги ташкил топган ва XV асрнинг 70-йилларида Дашти Қипчоқдаги қабилалар Қозоқ хонлиги таркибиغا кирган бўлса-да, улар ўзларининг «алаш» номларини сақлаб қолган, фақат қўшни мамлакатларда уларни «қозоқлар» дейишган. Улар душманга қарши курашга отланганда Алаш исмини тилга олиб, бу сўзни кайфиятни қўтардиган шиорга айлантирган.

Бу муҳим! XVI аср охиригача «алаш» ва «қозоқ» этнонимлари Буюк Даштда бир этнос номини англатиб, маънодош сўзлар бўлиб қолаверди. «Алаш» номи ҳалқ онгода ер, мамлакат, ҳалқ, давлат бирлиги рамзи сифатида сақланиб қолган.

Аниқроғи, қозоқлар ўртасида қўлланиладиган «Алаш — алаш бўлганида, Ола от бўлган, тойчоқ тамғасиз, қўй белгисиз бўлган» деган сўз худди шу даврда яратилгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Бу сўз Алаш бооб давлат бошқарган йилларда ҳалқнинг аҳиллиги, бирдамлиги кучли бўлганини, ҳатто мол-мулклар ҳам умумий бўлиб, ҳалқ тинч-осуда яшаганлигини англатади. «Алаш» этноими — «қозоқ» атамасидан олдин пайдо бўлган қадимги туркий сўз бўлиб, кейинчалик алоҳида тарихий шахс номига айланган, улус номи

Ботир боболар. Рассом Қ. Ўмархон

ҳам алаш сўзидан келиб чиққан. Қозоқ халқини шакллантирган олтига йирик туркий улуслар номи ҳам ўша қадимги даврлардан бошланган. Булар: жалойир, құнғирот, олшин, арғин, найман, қипчоқ. Қодирғали Жалойирий таъкидлаганидек, улар ичида «энг каттаси» — жалойир уруғи. Уларни VI—VIII асрдаги қипчоқлар, түккиз-ўғузлар, басмиллар, қарлуқлар, туркашлар, ўттиз-ўғузлар қабила иттифоқлари билан чалкаштирмаслик керак. Қайд этилган туркий улуслардан факат Туркашлар улусигина «Алаш» номига эга бўлганлигини унутмаслик керак. Бу ерда юқорида номи тилга олинган Алаш баҳодир деган шахсдан бир неча аср олдин ҳам Туркашлар улусида Алаш чўр деган киши яшаганлигини ёдан чиқармаслик керак. Яъни, Алаш атамаси қадимий ном. «Олти Алаш» атамаси XV асргача тарих саҳнасига чиқмаган. Абилахон даврида «Ўн сон Алаш» атамаси қўлланила бошланди. Бу қариндош бўлган ўнта қабила бирлашмаси деган маънени англалади.

Қозоқ халқи вужудга келтирган кўпчилик уруғ ва қабилалар ташқаридан келган қабилалар эмас, балки Ўрта Осиёning қадимги кўчманчилари аждодлари ҳисобланади. Кўчманчилар дейилганда бошқа ўлкаларга кўчиб кетувчиларни эмас, чорвачилик хўжаликларини юксалтириш учун зарур бўлган доимий кўчиб бориш ўлкаларига эга бўлган уруғ ва қабилаларни тушунмоғимиз керак. Керей ва Жонибекхонлар бошлаган кўчиш усулининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар икки хон ҳам ўз ерларидан қўл остидаги уруғ ва қабилалар билан кўчиб кетишга мажбур бўлганлар. Бунинг натижасида «қозоқ» атамаси этник бирлашманинг битта қисмига берилган. Агар Оқ Ўрда хонлигига ушбу бирлашмаларга мансуб қабилалар умумий ном билан «қипчоқлар» деб аталган бўлса, Абулхайрхон хонлиги даврида «кўчманчи ўзбеклар» умумий номи билан аталган.

Эсланг! Қандай сабабларга кўра Буюк дашт давлати Ўзбек улуси деб аталган?

Керей ва Жонибек хонлар бошлигига кўчиб кетган кўчманчи ўзбек

Қозоқ жангчилари. Рассом
Х.Ахметжонов

Жангчилар. Рассом М. Абдуллаев

қабилалари ёзма манбаларда биринчи марта «ўзбек-қозоқ» деб номлана бошланди. «Ўзбек-қозоқ» атамасининг этник маънога эга бўлиши Еттисув ғарбидаги Қозоқ хонлигининг вужудга келиши билан боғлиқ. Айнан шу вақтдан бошлаб «ўзбек-қозоқ» атамаси ўрнига «қозоқ» этноними қўлланила бошланди. Шу тариқа қозоқлар деб Қозоқ хонлиги ҳукумати ўрнатилган Даҳти Қипчоқ ҳудудининг катта қисмida яшаётган қабилалар атала бошланди.

Қозоқ хонлигининг Мовароуннахр ҳукмдорлари билан XV аср охири — XVI аср бошларида олиб борган курашлари ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий асарларда Даҳти Қипчоқ аҳолиси «қозоқ» деган умумий ном билан аталган. XVI асрнинг 30-йилларида рўй берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи асарлардан бирида, «қозоқ» сўзи билан бир қаторда биринчи марта «Қозогистон» номи ҳам тилга олинади. Форс тилида -стон, -истон қўшимчалари, одатда, уруғ, қабила, халқ номларининг охирига қўшилади ва уларнинг жойлашган ўрнини, ҳудудини англатади. Бу ерда этник маънодаги қозоқ сўзига форс тилидаги қўшимчани қўшиш орқали Қозогистон ҳосил қилинган ва қозоқ халқининг яшаш ҳудуди кўрсатилган. Ёзма манбаларга мурожаат қиласиган бўлсак, «қозоқ» сўзи биринчи марта 1245 йилда мамлукларнинг Миср давлатида яшовчи қипчоқлар томонидан тузилган араб-қипчоқ луғатида «эркин», «кезиб юрувчи» деган маъноларни англатши баён қилинган.

Бу мұхим! Хулоса қилиб айтиш мүмкінки, «қозоқ» сүзи ўзининг халқ номини англатувчи этник маъносига эга бўлгунича бир неча марта ўзгарган. XV асрнинг иккинчи ярмидан «қозоқ» номи этник маънода, яъни халқ номи сифатида ишлатила бошланди.

Шундай қилиб, «қозоқ» атамасининг келиб чиқиши ва унинг илдизлари, маъноси ва мазмуни ҳақидаги фикрларни қўйидагича умумлаштириш мүмкин:

Биринчидан, барча тадқиқотчиларнинг тан олишича, «қозоқ» атамаси қадимги туркий сўз. У туркий тилли қабилалар ўртасида қўлланган бўлиб, бу ерда ўз уруғидан, халқидан, давлатидан ажралиб чиқсан ва мустакил, эркин ҳаёт кечирган бўйсунмас одам ёки одамлар гурӯҳи кўзда тутилган. Дастребки пайтларда «қозоқ» атамаси фақат ижтимоий маънода қўлланилган.

Иккинчидан, Қозоқ хонлиги вужудга келган даврда, яъни Керей ва Жонибек хонлар бошчилигига «кўчманчи ўзбеклар» бирлашмасининг бир қисми ажралиб чиқсан йилларда, уларга «ўзбек-қозоқ» деган сиёсий-этник тавсиф берилган.

Учинчидан, Даشتин Қипчоқнинг катта қисмидаги Қозоқ хонлигининг ўрнатилиши билан боғлиқ ҳолда у ерда яшаётган барча қабилалар «қозоқ» умумий этник номи билан атала бошланган.

Шундай қилиб, XV аср ўрталарида Қозоқ хонлигининг ташкил топиши билан боғлиқ ҳолда «қозоқ» этнонимига эга бўлган этник маъно ҳозирги кунга қадар ўз маъносини йўқотмасдан Буюк даشتда давлат ташкил қилувчи халқ номи сифатида қўлланилмоқда. Қозоқлар мамлакати эса бутун дунёга Қозоғистон номи билан маълум бўлди.

Билимингизни оширинг:

1. Қозоқ халқи шаклланишининг асосий давларини тавсифланг, уларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг.
2. «Қозоғистон» номи қачондан буён маълум ва нима сабабдан биз уни Буюк Даشت давлати деб атай бошладик?

V боб.

ЯГОНА ҚОЗОҚ ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

48-49-§. Ягона қозоқ давлатининг ташкил топиши: Керейхон ва Жонибекхонлар

Ушбу дарсда:

- Қозоқ хонлигининг ташкил топиши сабабларини аниклаймиз;
- Керей ва Жонибекларнинг Қозоқ хонлигини ташкил қилиш йўлидаги ташкилий-сиёсий фаолияти билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- Қозоқ хонлиги
- Керей
- Жонибек
- Абулхайрхон
- Мұхаммад Ҳайдар
Дуғлатий
- «Тарихи Рашидий»

Шарқий Дасти Қипчоқда Абулхайрхон ҳукуматининг кучайиши Урусхоннинг авлодлари Керей ва Жонибек султонларни ҳокимиятдан четлаштирилишига олиб келди. Керей ва Жонибек етакчилигидаги султонлар Абулхайрхоннинг бу каби хатти-ҳаракатларига душманлик кўзи билан қарадилар. Жўчининг бешинчи ўғли Шайбондан келиб чиққан Абулхайрнинг хон қилиб сайланиши Керей ва Жонибек тарафидаги султонлар томонидан ҳақли равишда Чингизхоннинг ўзи ўрнатган анъаналарни бузиш сифатида қабул қилинди. Керей ва Жонибек султонларнинг Абулхайрхонни қўллашдан бош тортишлари 1457 йилда унинг қалмоқларга қарши урушда мағлубиятга учраши сабаб бўлди. Дасти Қипчоқда юзага келган бу вазиятни Абулхайрни қўллаган қорақипчоқларнинг машҳур ботири, яккама-якка жангда аргин қабиласидан бўлган таникли Оқжўлбийни ўлдирган Қўбланди мураккаблаштириди. Оқжўлбий татафдорларига йўлбошлилик қилаётган Керей ва Жонибек анчагина қабилаларни эргаштириб, Фарбий Еттисувга кўчиб кетишиди. Уларни Мўғалистоннинг Еттисувдаги ҳукмдори чигатой Эсанбуға илиқ кутиб олди. Унинг бундай ҳаракатларига унга душман бўлган маҳаллий дуғлат қабилалари ўз биродарларини қўллаши сабаб бўлди. Мўғалистон хони Чу водийсидаги дуғлатларнинг қадимги ерини Керей ва Жонибекнинг уруғ ва қабилалари ўртасида бўлиб берди.

Бұ мұхим! 1462 йилда Мұғалистон хони Эсанбуғанинг вафоти билан вазият қийинлашды, бунинг устига Абулхайр давлатидан келаётган доимий таҳдид Керейнинг кичик қариндоши бўлган Жонибекнинг қўллаши орқали 1465—1466 йилларда янги давлат — Қозоқ хонлигини ташкил қилишига турткі берди.

Ёдда тутиңг! Керей Қозоқ хонлигининг биринчи хони бўлган.

Керей ва Жонибекларнинг асосий мақсадлари қачонлардир уларнинг аждодларига тегишли бўлган Оқ Ўрда давлатини тиклашдан иборат эди. Лекин уларга Еттисувга келганларидан сўнг қўшилар томонидан аввал «ўзбек-қозоқ», кейин «қозоқлар» деб ном берилиши янги пайдо бўлган давлатнинг номини ҳам ўзгартирилар. Энди у Қозоқ хонлиги деб атала бошланди. Жонибек улус даражадаги хон сифатида халқ ичидаги маълум бўлди. Бу эса Керей ва Жонибек томонидан қадимги Оқ Ўрда Ўрда Эжен сулоласи ҳукуматини қайта тиклашдан далолат эди. 1466 йилда ташки душманларга қарши олиб борилган жангларнинг бирида Керей ҳалок бўлади. Энди хон тахтини Жонибек эгаллайди. У Қозоқ хонлиги тахтини 1474—1475 йилларда бошқарди ва Аз Жонибек номини олди. Жонибек даврида Қозоқ хонлиги мустақил давлат сифатида кучайди.

Керейхон

Изланинг! Чингизхон наслининг келиб чиқиши жадвалидан фойдаланиб, Керей ва Жонибекнинг ким бўлганлигини аниқланг.

Қозоқ хонлигининг вужудга келиши ҳақидаги дастлабки ғоят мұхим манбаларни биз Мирзо Мұҳаммад Ҳайдар Дуғлатийнинг «Тарихи Рашидий» тарихий-биографик асаридан билиб олишимиз мумкин. Бу Қозоқ хонлигининг вужудга келиши ҳақида ҳикоя қилувчи, қозоқ хонлари фаолиятини таърифлаб берувчи ва мазкур давлатни вужудга келтирган халқ «қозоқлар» деб қандай қилиб аталганликларини тушунтириб берувчи мұхим асардир. 1541—1546 йилларда ёзилган «Тарихи Рашидий» асарыда XV аср ўрталарида, яъни Қозоқ хонлиги вужудга келиши арафасида Ўрта Осиё ҳудудидаги давлатларнинг сиёсий ҳолати тасвирланган. Унда Дашиби Қипчоқда ҳукмронлик қилган Абулхайрхон ҳақида, ундан ажралиб чиққан ҳамда Мұғалистон ҳудудига кўчиб кетган Керей ва Жонибеклар тўғрисида гапирилади.

Жонибекхон

Мұхаммад Ҳайдар
Дүғлатий

Асарда уларни қандай қилиб «қозоқлар» деб аташгани ҳақида муфассал баён қилинган. Бу Қозоқ хонлигининг вужудга келиши тарихидаги эңг мұхим ёзма манба бўлиб, қозоқ султонларининг ҳукмдорлиги 870 (1465—1466) йилда бошланганлиги ҳақида маълумот беради. Қозоқ хонлигининг ташкил топишини ўрганаётган олимлар Мұхаммад Ҳайдар Дуғлатийнинг мазкур китобида келтирилган маълумотларга таянди.

XV аср ўрталари гача бўлган тарихий воқеаларни тасвирлаган манбаларда биринчи қозоқ хони Керей ҳақида маълумотлар умуман учрамайди. Фақатгина Мұхаммад Ҳайдар Дуғлатийнинг «Тарихи Рашидий» асарида хон

Керейнинг ўз қариндоши Жонибек билан Қозоқ хонлигини барпо қилганлиги ҳақида гапирилади. Бундан келиб чиқадиган яна бир холоса: мазкур асар бўлмаганида эди, келгуси авлод Қозоқ хонлигининг вужудга келиши тарихини ва биринчи қозоқ хонларининг фаолиятини билолмасдилар.

Иzlанинг! Мустақиллик йилларида нашр этилган «Тарихи Рашидий» асари билан танишинг ва ушбу асарнинг мазмуни ва тузилишини тавсифланг.

Мұхаммад Ҳайдар Дуғлатий
хайкали. Тараз шаҳри

Қозоқ хонлиги томонидан нафақат Еттисувдаги уруғ ва қабилалар, балки Шарқий Даشت Қипчоқдаги Абулхайрхон ҳукмронлиги остидаги қатор уруғларнинг қўл остига олиниши «кўчманчи ўзбеклар» улусининг заифлашишига олиб келди. Бунга тан бермаган Абулхайрхон 1468 йилда Қозоқ даشتiga ҳужумлар уюштириди, лекин юриш пайтида вафот этади. Абулхайр ўлимидан кейин қозоқлар деб аталган халқ ўз давлатчилигини мустаҳкамлай бошлади. Шу вақтдан эътиборан Қозоқ хонлигининг шайбонийларга қарши Шарқий Даشت Қипчоққа эгалик қилиш учун кураши бошланди. Айнан шу даврда Жонибек Қозоқ хонлигининг мустақил давлат сифатида мустаҳкамланишига пухта асос қўйди. Давлат арбоби сифатида у қозоқ халқи орасида улкан обрўга эга бўлди.

Ёдда тулинг! Қозоқ халқи тарихида халқ фақат иккита хон номидан олдин «аз», яъни «азиз» сүзини құшган. Улардан биринчиси Керейдан кейин қозоқ халқыга бошчилік қылған Жонибек, иккінчиси мана шу хоннинг авлодлариdan бўлган машҳур Аз Тауке хон. Муқаддас Қуръонда «азиз» «ҳаммадан афзал» деган маънени билдиради.

Иzlанинг! Мустақиллик йилларида нашр этилган «Тарихи Рашидий» асари билан танишинг ва ушбу асарнинг мазмунини ва тузилишини тавсифланг.

Қозоқ халқининг биринчи хони Керей ҳокимият тепасида жуда кам вақт ўтириди ва Қозоқ хонлигини вужудга келтириш йўлида биринчи қадамларни қўйишга улгурди. Жонибек келибчиқишига кўра Оқ Ўрданинг машҳур хони Уруснинг саккизинчи ўғли — Қўйиршоқ наслидан бўлган Бароқхоннинг учинчи ўғлидир.

Иzlанинг! Керейхон ва Жонибекхонларнинг шажарасини ўрганиш орқали уларнинг қариндошлиқ ҳолатини аниқланг.

Қозоқ халқининг биринчи хони Керейнинг ўғли Бурундуқхон Жонибекдан кейин узоқ йиллар мобайнида Қозоқ хонлигини бошқарди ва хонликнинг мустақил давлат сифатида шаклланишига катта ҳисса қўшди. Бурундуқхондан сўнг таҳт батамом Жонибекхон авлодлари қўлига ўтди.

Ёдда тулинг! Барча қозоқ хонлари, Керейнинг ўғли Бурундуқдан ташқари, Аз Жонибек авлодлари ҳисобланади.

Аз Жанибек бутун умрини мамлакатга ҳар томондан таҳдид со-лаётган ташқи душманлар билан жанг қилишга бағишилаган бўлса-да, у давлат тузумини мустаҳкамлаш ва халқни бирлаштириш учун кўп ишлар қилишга улгурди. Биринчи қозоқ хонлари Буюк даштда «қозоқ» номи остидаги халқнинг этник асосида илк яхлит ва мустақил давлат барпо этишга улкан ҳисса қўшдилар.

Керей ва Жонибек ҳайкали.
Астана шаҳри

Гурух билан ишлаш! Мұхаммад Ҳайдар Дүғлатийнинг «Тарихи Рашидий» асаридан парча:

«Бу вактда Даشتі Қипчоқда Абулхайрхон ҳукмронлик қилаётган эди. У Жүчи сулоласидаги султонларни қаттық сиқувга олди. Жонибек ва Керейхон ундан қочишиди ва Мұғалистонгача етишди. Бу вактда Мұғалистон хонлигини Эсанбуғахон бошқараётган эди. Эсанбуғахон уларни хайрихохлик билан кутиб олди, уларга Мұғалистоннинг ғарбидаги Чу ва Қўзибоси дарёлари ёқасидан ер ажратди. Бу ерда улар осойишталик топдилар, ҳаётлари яхшилана борди».

Дарслар давомида олган билимларингиздан ва юқорида келтирилган ҳужжатли маълумотлардан фойдаланиб, қуйида берилган саволлар асосида таҳлил ўтказинг:

1. Нима сабабдан Абулхайрхон Жүчи сулоласидан чиққан султонларни сиқувга олди?
2. Нима учун Эсенбуғахон Керей ва Жонибекхонларни хайрихохлик билан кутиб олди?
3. Нима сабабдан Эсенбуғахон қозоқ султонларини ғарбий Мұғалистон чеккаларига жойлаштириди?

Билимингизни ошириңг:

1. Жонибек ва Керейлар нима сабабдан бўлинган ҳолда Қозоқ хонлигини ташкил этишни қўлга олган?
2. Нима сабабдан кўчманчи Ўзбек улусининг хони Абулхайрхон Қозоқ хонлигига нисбатан душманлик кайфиятида бўлган?
3. Харитадан Қозоқ хонлигининг дастлабки ҳудудини, Мұғалистон ва кўчманчи Ўзбеклар жойлашган ҳудудларни аниқланг.
4. Мирзо Мұхаммад Ҳайдар Дүғлатийнинг «Тарихи Рашидий» тарихий-биографик асари қозоқ хонлари фаолиятини аниқлашда нима сабабдан жуда муҳим манба эканлигини тушунтириңг.

VI боб ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ XVI—XVII АСРЛАРДАГИ ТАРАҚҚИЁТИ

50-§. Қосимхон

Ушбу дарсда:

- Қосимхоннинг келиб чиқишини аниқлаймиз;
- Қосимхон ҳукмронлиги даврида Қозоқ хонлиги қандай ҳудудни әгаллаганлигини билиб оламиз;
- «Қосимхоннинг ёрқин йўли» номи остидаги ислоҳотларнинг маъноси ва аҳамиятини тушуниб оламиз.

Қозоқ хонлигини Бурундуқхон бошқарган пайтларда Қосим ниҳоятда нуфузли султонлардан бири бўлган. 1445—1446 йилда туғилиб, у ёшлик йиллариданоқ шайбонийларга қарши курашда фаол иштирок этган.

Агар Бурундуқнинг қишки манзили Сирдарё бўйларида жойлашган бўлса, Қосим ундан анча узоқда, Балхаш атрофларида, Қоратолда қишлигани. Шу ерда Қосимхон Шарқий Даҳти Қипчоққа юришлар ташкил қилган. Фарбда эса манғитлар билан битим тузиб, Ёйик дарёсигача бўлган ерларни қўл остига киритди, Саройчиқ шаҳрини әгаллаб олди. Лекин у ўзининг асосий душмани Абулхайрнинг набираси Мухаммад Шайбоний эканлигини тушунар эди. Қосим аввалига Мухаммад Шайбоний билан ўзаро тил топишиш мақсадида унга Мовароуннахрга қилган юришларида ҳарбий ёрдам беради. Лекин Ўзбек улуси деб номланган бобосининг хонлигини тор-мор қилган қозоқларга Мухаммад Шайбоний хайриҳоҳлик қилмайди. Айнан мана шу сабабдан 1503 йилда Шайбоний жанубда яшовчи қозоқларга қарашли бўлган Тошкент шаҳрини әгаллайди. Худди шу йилларда қозоқларнинг Туркистон ўлкасига бостириб кириши Мухаммад Шайбонийнинг Қосимга нисбатан душманлик муносабатини кучайтирди.

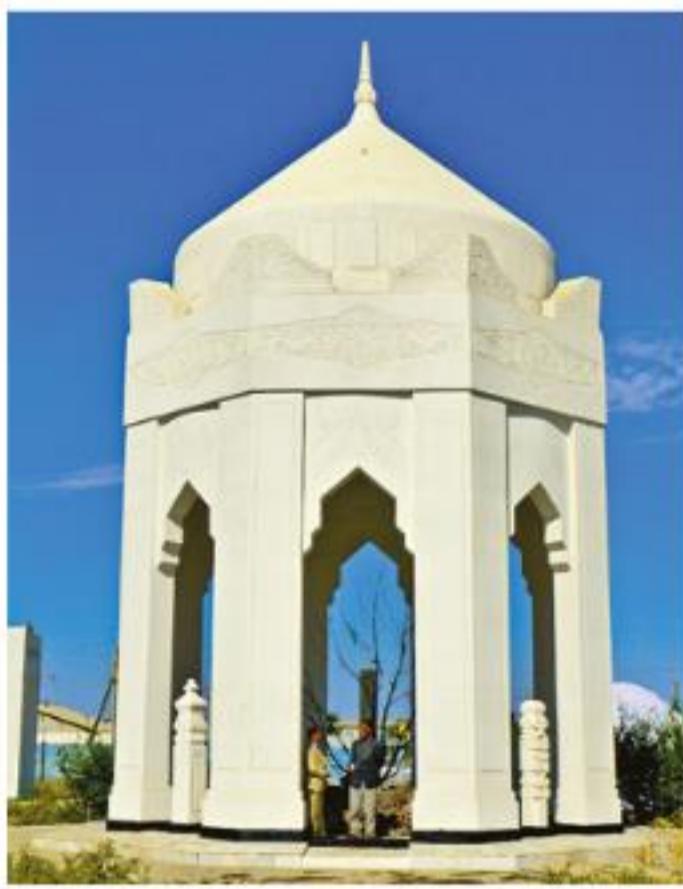
1509 йилда Мухаммад Шайбоний учта катта юриш уюштириб, қозоқларга катта фалокатлар

Таянч сўзлар

- Қосимхон
- Бурундуқ
- Мухаммад Шайбоний
- Улитов
- «Қосимхоннинг ёрқин йўли»

Қосимхон

«Етти хон» алоқа мажмуаси.
Қосимхоннинг дағн этилган
жойи. Атирау вилоати

vakтga келиб ҳеч қандай нуфузга эга бўлмай қолган Бурундуқхон Самарқандга қизининг олдига кетди. Шу сабабдан Туркистон ўлкаси ҳукмдорлари ва Жўчи сultonлар 1511 йилда Қосимхонни оқ кигизда кўтариб, уни хон деб эълон қилишиди. Қосимхон хон бўлиб сайлангандан кейин Тошкентни эгаллаб олишга ҳаракат қиласди. Бироқ Тошкент остонасидаги жангда тасодифан жароҳатланган Қосим Сайрамга чекинишга мажбур бўлади.

Қосимхон қўшни давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатишга кўп куч сарфлади. У Москва подшохи Василий III билан дипломатик алоқалар ўрнатди. Бу вактда Европа халқлари Қозоқ хонлигининг мавжудлиги ҳақида билдилар. Нўғай-манғитларнинг кўпчилик қисмини қўл остига олиб, улар билан қуда-анда алоқаларини йўлга қўя бошлиди.

Қосимхон даврда яшаса ҳам Қозоқ давлатчилигини мустаҳкамлаш учун бор кучини ишга солди.

Бу муҳим! Қосимхоннинг ислоҳотлари «Қосимхоннинг ёрқин йўли» номи билан маълум. Бу қонунлар тўплами «худо ягона — хон ягона» тамойилига асосланган эди. Яъни Қосимхоннинг мақсади ҳокимиятни битта марказга, битта қўлга тўплашдан иборат эди.

Улкан обрў-эътибори туфайли қудратли ҳокимиятга эришган Қосимхон Қозоқ хонлигининг шимолий ва шимоли-ғарбий чегаралирини ҳозирги Қозоғистон ҳудудига мос келадиган масштабгача кенгайтириди. Агар ғарбда қозоқ ерлари Урал дарёсигача чўзилган бўлса,

келтирди. Кейинги йилнинг бошларида Муҳаммад Шайбонийнинг шахсан ўзи бошчилигига ўзбек қўшинлари Қосимхоннинг Улитов этакларидаги қишки қароргоҳига бостириб кирди. Қосим қўшинларини йиғиб улгурмасдан Улитов тепалигига чекинди. Кейин у ғалабасини нишонлаётган Шайбоний қўмондонларига қўққисдан ҳужум қилди ва уларни тор-мор келтирди.

Душманнинг барча қуролланган қўшинлари Қосимхон қўлига ўтди. Бу мағлубиятдан кейин Муҳаммад Шайбоний тезкорлик билан ўз пойтахтига қочди. Бундан фойдаланган Қосим Сирдарё бўйларида шаҳарларни эгаллаб ола бошлиди. У энг жанубий шаҳар — Сайрамгача етиб борди. Қозоқлар оммавий равишда Қосимга эргашди. Бу

Қозоқ хонлигининг құдрати

жанубда у Сирдарёning ўнг қирғоқлари ва Тошкент үлкаларига қадар ерларни ўзига қўшиб олди. Умрининг сўнгги йилларини Қосимхон Саройчиқда ўтказди. У 1521 йилнинг бошларида вафот этди ва шу ерга дағы қилинди.

Гурух билан ишлаш! Қуйида келтирилган Қосимхон ҳақидаги тарихий ҳужжатлардан олинган парчалардан фойдаланиб, Қосимхоннинг тарихий портретини тавсифланг.

«Зубдат ал-асар» китобидан парча:

«Қосимхон бутун Даشت Қипчоқнинг подшохи эди. У буюк ишлар учун туғилған эди. Унинг сон-саноқсиз жангчилари қозоқлар ва нұғайлардан ташкил топган. Қосимхоннинг құдрати шу қадар кучли эдики, у Мовароуннахрнинг барча чеккалари учун катта хавф бўлиб қолди».

1. Ўрта асрларга мансуб Хиндистондаги буюк мўғуллар империясига асос соган, Бобурнинг «Бобурнома» китобидан парча:

2. «Қозоқ халқининг барча сulton va хонлари ичиде Қосимхондан құдратлироқ хон бўлмаган. Унинг уч юз мингта жангчиси бор эди».

3. Мұхаммад Ҳайдар Дуғлатнинг «Тарихи Рашидий» китобидан парча:

«Қосимхоннинг ҳокимијати бутун Даشت Қипчоқقا ёйилди. Унинг қуролланган халқи сони миллиондан ошди. Бу мамлакатда Чингизхоннинг ўғли Жўчихондан кейин Қосимхондан ўзган құдратли хон бўлмаган».

Билимингизни оширинг:

- Нима сабабдан Қосимхоннинг мартабаси қозоқлар орасида буюк бўлган?
- Қосимхон хукмронлик қилған даврдаги Қозоқ хонлиги худудини харитага қараб дафтарингизга чизинг.

51-§. Ҳақназар (Ақназар)хон ва Қозоқ хонлигининг қайта юксалиши

Ушбу дарсда:

- Қозоқ хонлигининг Ҳақназар даврида Нұғай үрдаси билан алоқаларини билиб оламиз;
- Ҳақназарнинг қандай қилиб Қозоқ хонлигининг ҳукмдори бўлганлигини аниқлаймиз.
- Қозоқ хонлигида Ҳақназар ҳукмронлик қилган давр тарихда «уйғоний даври» деган ном остида маълум бўлганлигини билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- Хўжа Аҳмадхон
- Мамашхон
- Буйдашхон
- Нұғай үрдаси
- «Уйғониш»

Ҳақназархон

Қосимхондан кейинги тўртта хон Қозоқ хонлигининг бутунлигини сақлаб қола олмади. Қозоқ хонлиги уч қисмга бўлиниб кетди, шу тариқа ташқи душманлардан ҳимояланиш тобора қийинлаша борди. Мана шундай бир шароитда хон тахтини Қосимхоннинг ўғли Ҳақназар эгаллади.

Лекин ҳақиқий ҳокимият унинг қўлида эмас эди. У бутун қозоқ даштининг хони бўлиш учун марказий ва шарқий ҳудудлардаги султонларни ўзининг ҳокимиятини тан олишга мажбур қилиш керак эди. Ҳақназар фақат 1557 йилда қозоқ хони Буйдаш шайбонийларга қарши жангда ҳалок бўлганидан кейин эришди. Шундан кейин қозоқ султонлари Ҳақназарни хон сифатида тан олишди.

Энди у нафақат қозоқларнинг, балки қирғиз иттифоқчиларининг ҳам хони ҳисобланарди. Ҳақназарнинг кейинги мақсади нұғайларни бўйсундириш ва уларни Қозоқ хонлигига бирлаштириш эди. 1557 йилда Ҳақназархон ташаббуси билан қозоқ қўшини Ёйик дарёсидан ўтиб, нұғай ҳукмдори Исмоилни Итилга сиқиб чиқарди. Энди Ҳақназар отаси Қосимхон даврида қозоқларга бўйсунган ҳудудларни нұғайлардан қайтариб олишга астойдил киришди.

Бу муҳим! Ҳақназар қозоқларга ҳам, нұғайларга ҳам бир хил даражада яқин сиймо бўлиб қолди. Агар нұғайлар уни Ҳақназар султон деб аташган бўлса, қозоқлар Ҳақназархон дейишган.

1568 йилнинг кузидаги 20 та қозоқ султонлари бошлигига уларга яна ҳужум қилди. Бу сафар нұғайлар русларга тегишли

Астрахан ерларига чекинишиди ва үлар ҳимояси туфайли омон қолишиди. Икки йилдан кейин Ҳақназар нұғайларга қарши яна юриш қилди, уларнинг катта ҳудудини Қозоқ хонлигига қўшиб олди.

Бу муҳим! Нұғайлар бундан олдинқозоқ ва нұғайларга бир хил хон бўлган ҳам Қосимхонга нұғайлар катта хурмат билан қарашган. Худди отасига ўхшаб қозоқ-нұғайларнинг хони бўлган Ҳақназар ҳам отасининг ишини давом этирди.

Ёдда тулинг! Энди унинг хонлиги шарқда Иртишдан бошлаб ғарбда Эмбагача, жанубда Сирдарёдан шимолда бошқирдлар худудигача чўзилган эди. Бу Қосимхон даврида ягона марказга бўйсунган қудратли қозоқ давлатининг тикланганидан далолат эди. Шунинг учун Ҳақназарнинг Қозоқ хонлигидаги ҳукмронлиги тарихда «уйғониш даври» номи билан маълум.

Қозоқ хонлигининг кучайишидан хавфсираган Сибир ҳукмдори Кўчумхон, Бухоро хони Абдулла, нұғай бийлари Динмуҳаммад ва Уруслар ўзаро бирлашиб улар билан курашиш учун иттифоқ туздилар. Лекин Ҳақназархон моҳирона дипломатик йўллар билан вақтинчаликка бўлса ҳам Бухоро хони Абдуллани ўз томонига оғдириб олди. У Абдулладан шайбонийлардан бўлган Тошкент ҳокими Бобо султонга қарши курашда фойдаланди. Чунки Тошкент ўлкасини Қозоқ хонлигига қўшиб олиш отаси Қосимхон сингари Ҳақназарнинг ҳам бош мақсади эди. Буни ҳис қилган ва янада ғазабланган Бобо султон Ҳақназарга қарши фаол ҳаракатга ўтди. У тўсатдан Ҳақназар қўшиничи ғафлатда қолдириб ҳужумга ўтади ва уни ўлдиради. Бу 1580 йилнинг баҳорида содир бўлади. Шундай қилиб, кучли марказлашган Қозоқ хонлигини тиклаш йўлида дадил қадамлар ташлаган қозоқ халқининг ғурурига айланган арбоб Ҳақназархон маккорона суиқасд қурбони бўлди. Ҳақназархоннинг марказлашган Қозоқ хонлигини шакллантириш сиёсати муҳим аҳамиятга эга. Ушбу давлат доирасида қозоқ халқи кучайди. Бу келгусида қозоқ мамлакатида давлатчиликнинг янада мустаҳкамланишида муҳим қадам бўлди.

Билимингизни оширинг:

1. Ҳақназарнинг нұғайларга қарши ҳарбий юришларга чиқиши сабаби нимада деб ўйлайсиз?
2. Нима сабабдан Ҳақназарнинг Қозоқ хонлигини бошқарган даври тарихда «уйғониш даври» номи билан маълум?

52-§. Таваккалхоннинг қозоқлар юртини бирлаштириш сиёсати

Ушбу дарсда:

- Таваккалнинг Бухоро ва Тошкент ўлкаси ҳукмдорлари билан ўзаро алоқаларининг хусусиятларини билиб оламиз;
- Таваккалнинг қозоқлар юртини ягона марказга бирлаштириш йўлидаги фаолиятининг аҳамиятини тушуниб оламиз.

Таянч сўзлар

- Шифайхон
- Таваккал
- Абдуллахон
- Бобо султон сўфийлари

Қозоқ хонлиги доирасида қозоқ ерларини бирлаштиришга бебаҳо ҳисса қўшган қозоқ хонлари ичидаги Таваккалхон алоҳида ўрин эгаллайди. Таваккалнинг қўмондан ва сиёсий арбоб сифатида шаклланишига унинг отаси Чигайхон кўп меҳнат қилди. У XVI асрнинг 70-йилларидан бошлаб катта ўғли таваккал ва Эсимларни қўмондонликка, уруш санъати ва давлат бошқарувчиларга сафарбор қилди.

Таваккал султон Бухаро ҳукмдори Абдуллоҳ хоннинг ёнида юриб, юришларда қатнашган.

Бу ерда жасур Таваккал қўшинда катта эътибор қозонди ва Абдуллахоннинг ўзига ҳам хавфли бўлиб қолди. Лекин буни яққол сезган Таваккал хонга ўз ватанига қайтиб кетишини эълон қилди ва Буюк даштга йўл олди. У ерда уни Жўчиларга мансуб султонлар қувонч билан кутиб олишди ва 1582 йилда уни расман хон қилиб сайлашди.

Бу муҳим! Қисқа муддат ичидаги Таваккал ғарбдаги нўғайлар билан дўстона муносабат ўрнатди. Уларга Улитов ўлкасигача кўчиб юришга рухсат берди. Бундан ташқари уларга ўз одамини ҳукмдор қилиб қўйди. Таваккал шарқда кўчиб юрган қалмоқларга ҳам ўзининг укасини ҳоким қилиб тайинлади.

Натижада нўғайлар ҳам, қалмоқлар ҳам Таваккаль томонида туриб жанг қилишга тайёр туришади. Лекин бу пайтда кўпгина қозоқ уруғлари Тошкент чеккалари ва Сирдарё ёқаларида шайбоний ҳукмдорларга итоат қиласади. Уларнинг уруғ-бошилари ва ислом динини тарғиб қилаётган сўфийлар Таваккални хон сифатида қўллаб-куватлашга тайёр эканликларини билдирилар. Уларни Шайбоний хон ўзбекларидан қутқаришнинг ягона йўли Мовароуннаҳр ва Туркистонни эгаллаш эди. Ушбу йўналишда 1586 йилда Таваккаль биринчи марта уриниб кўрди. Сайрамгача етиб бориб, Шарапхона

дарёси бўйида Тошкент қўшинларини тор-мор келтириди. Лекин унга қарши Самарқанддан Абдуллахоннинг улкан қўшин билан келаётганини эшишиб, у орқага чекинди. Чунки Абдуллахонга қарши туришга ҳали тайёр эмас эди.

Сирдарё бўйлари ва Мовароуннаҳрдаги шаҳарларни қайтариб олиш учун Таваккалга 1597 йилда қулай имконият юзага келади. Бухоро хони Абдуллахонга қарши ёлғиз ўғли қарши чиқади. Бундан фойдаланиш мақсадида Таваккал катта қўшин билан Тошкентни забт этишга йўл олди.

Бунга унчалик аҳамият берманган Абдуллахон унга қарши кичик қўшин жўнатади. Жанг Тошкент ва Самарқанд оралиғидаги жойда бўлиб ўтади. Бу жангда Абдуллахоннинг сultonлари батамом тор-мор келтирилади ва Бухорога қайтиб кетади. Шундан кейин Абдуллахон жангга жиддий тайёрлана бошлиди. Лекин катта қўшин билан жангга отланганда, 1598 йилда тўсатдан касал бўлиб қолиб, вафот этади. Унинг ўрнини эгаллаган ўғли бир неча ойдан сўнг исён кўтарган амирлар томонидан ўлдирилади. Бу хабарни эшитган Таваккалъ Мовароуннаҳрни забт этиш учун катта қўшин билан йўлга отланади. У дастлаб Туркистон ўлкасини бўйсундириб, Тошкент орқали Самарқандга йўл олади.

Таваккал укаси Эсим сultonни 20 минг жангчи билан Самарқандда қолдириб, ўзи 70 минг аскар билан Бухорони эгаллаш учун йўл олади. Бироқ у Бухоро остонасидаги жангда оғир яраланади ва Тошкентга чекинишга мажбур бўлади. У ерда Таваккалхон кўп ўтмасдан вафот этади. Таваккалнинг қозоқ ерларини бирлаштириш ишларини укаси Эсимхон давом эттириди.

Билимингизни оширинг:

1. Таваккалхоннинг қозоқ, нуғой, қалмоқ қўшинлари орасида нуфузли бўлиш сабабини аниқланг.
2. Таваккалхон тимсолига эътибор қаратинг ва унинг Бухоро хонлигига, Ўрта Осиёга юришларини тавсифлаб эссе ёзинг.

Таваккалхон

53-§. Эсимхоннинг Қозоқ хонлиги яхлитлигини сақлаш йўлидаги кураши

Ушбу дарсда:

- Эсимхоннинг ҳокимият тепасига қандай келганлиги ва нима сабабдан Эсимхоннинг ҳукмронлик даври «Қозоқ хонлигининг уйғониш даври» деб аталганлигини аниқлаймиз;
- «Эсимхоннинг эски йўли»нинг мазмун-моҳиятини ҳамда унинг қозоқ жамияти учун муҳимлигини тушуниб оламиз.

Таянч сўзлар

- Чифойхон
- Эсимхон
- Турсун
Мұхаммадхон
- «Күлтүбеда ҳар
куни кенгаш»
- «Эсимхоннинг
қадимги йўли»

Ёдда тутиңг! 1598 йилнинг кузидатаки Таваккалнинг ўлимидан кейин Қозоқ хонлиги таҳтини укаси Эсим эгаллади.

Эсимхоннинг ҳукмронлик даври Сибир орқали Итилбўйига келган қалмоқларнинг руслар таркибига қўшилиб, 1599 йилда қозоқ ерларига юришлар уюштира бошлиган пайтларга тўғри келади. Мана шундай ғала-ғовур йилларда Эсимхондан хон таҳтини тортиб олишни хоҳлаганлар ҳам кўп эди. Улар ичидаги 1613 йилда Тошкент хонлиги таҳтини эгаллаган Турсун Мұхаммад ҳам бор эди. Тошкент атрофидаги қозоқ уруғлари Турсун Мұхаммадга бўйсунгандиклари туфайли қозоқ уруғлари иккита хон томонидан бошқарилди. Турсун Мұхаммаднинг Тошкентдаги ҳукмдорлигига кўниккан Эсимхон ўзига эргашган қозоқларни уюштириб, қалмоқларга қарши юришга чиқди.

Бу муҳим! Қалмоқларнинг қозоқ даштига тўхтовсиз юришлари 1599 йилда бошланди. Мана шундай шароитда Эсимхоннинг бош мақсади она ерини душманлардан ҳимоя қилиш, ягона Қозоқ хонлигини тиклашдан иборат эди.

Қозоқлар бу вақтда Сариорқада қалмоқларга қарши жанг билан банд эдилар. 1618 йилда Буркитти ва Бўлатти тоғлари орасидаги кенг даштда бўлган жангда қозоқ қўшини қалмоқларни тор-мор келтирди. Лекин қалмоқлар ўзларининг қозоқ ерларига ҳужумларини тўхтатмадилар. Икки йилдан сўнг Тўбул дарёси бўйида қозоқлар яна қалмоқларни янчиб ташладилар. Бу жангни Эсимхоннинг ўзи бошқарди. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳали якуний жанг эмас эди. Қалмоқларга қарши курашда барча қозоқлар ва қирғизларнинг бирлашиши кераклигини тушунган Эсимхон 1623-1624 йилларда

Тошкентга келди. Бу ерда у қозоқларнинг бир қисми устидан ҳукмронлик қилаётган Турсунхон билан битим тузди. 1624 йилда ҳатто Турсунхоннинг Бухоро амирига қарши қаратилган юришларида фаол иштирок этди. Жанг Бухоро амирининг мағлубияти билан тугади. Турсун ва Эсим шу ерларда жойлашган күргина қалъаларни эгаллаб, бой ўлжа билан қайтишиди.

Бирок Эсимнинг қозоқлар орасида ошиб бораётган нуфуз Турсунхонга тинчлик бермади. У ўзи бошқараётган қатағон қабиласини Эсимхонга қарши ҳал қилувчи жангга тайёрлай бошлади.

1626—1627 йилларда қалмоқларга қарши юришдан қайтиб келаётган Эсимхон Турсунхон қўйган пистирмага тушади. Конли жангда мағлубиятга учраган Турсунхон Тошкентга қочади. Унинг қозоқлар орасида нифоқ чиқариш сиёсатини ўзининг навкарлари ҳам қўллаб-куватламади. Охир-оқибатда Турсунхон ўз навкарлари томонидан ўлдирилади. Шундан кейин Эсим иккинчи марта Қозоқ хонлиги таҳтини эгаллайди.

1620 йилда Эсимхон қирғизлар ва қозоқлардан ташкил топган 30 минглик қўшин бошчилигига қалмоқларга тўсатдан ҳужум қиласди. Битимга кўра Олтинхон қўшинлари қалмоқларга орқа томондан ҳужум қиласди. Исканжага тушган қалмоқлар шошилинч равишда Қора Иртишдан қўйига қочиб қолишиди. Мана шундай шароитда қалмоқларнинг шарққа кўчишларидан хавфсираган руслар ҳам уларга ёрдам беришдан бош тортдилар. Қора Иртиш тоғ тепаликлирида бўлган жангда Эсимхон ўнг қанот таркибида фаол иштирок этди. Эл оғзида қаҳрамонлиги афсонага айланган Эсимхон «Дароз бўйли мард Эсим» номига мушарраф бўлди. Бирок Тўбул орқали қочиб кетаётган қалмоқлар 1627 йилда Волганинг Хазар (Каспий) дengiziga қўйилишида яшовчи қозоқларни саросимага туширди.

Мана шундай шароитда Эсимхон хон кенгаши ўтказади ва Урала 20 минг жангчидан иборат қўшин жўнатади. Қозоқларнинг бош қўмондони ўша жойларни яхши биладиган Жиембет Ботир эди. Хазар дengизи бўйидаги кимсасиз қамишзор ўлкада қозоқлар ва қалмоқлар ўртасидаги кураш 83 кун давом этди. Ҳар иккала томон одамларнинг оммавий нобуд бўлишидан қўрқиб бир ярим ой як-кама-якка курашди. Кейин юз берган оммавий жангда қалмоқлар мағлубиятга учраб, Волганинг Каспий дengизига қўйилиш жойига қочдилар.

Эсимхон

Эсимхон мақбараси. Туркистон шаҳри

Бу мұхим! Эсимхон тарихда «Эсимхоннинг эски йўли» деб номланған ислоҳот ўтказди. Бу ислоҳот илк бор Култүбе тоғида ўтказилған кенгашлар вақтида муҳокама қилинди.

Ёдда тулинг! Ўша пайтдан бошлаб душманларга ҳужум қилған қозоқ қабилалари барча қозоқлар учун Алаш бобонинг муқаддас номини шиор сифатида қўлладилар.

«Эсимхоннинг эски йўли» ислоҳотига мувофиқ қозоқлар юртни учта жузга бирлаштирган ҳолда, уларни Катта жуз ҳудудидаги (бош хон^{*} бошқарадиган бошқарув тизими жорий этилди. Бу Таваккол, Ҳақназархонлар даврида бошланған тож-тахт учун кураши тўхтатиш ва бепоён қозоқ даштида яшаётган уруғ-қабилаларни ўзаро чамбарчас бирлаштирган ҳолда ҳимоя қилиш мақсадида амалга оширилган тадбир эди. Шунингдек, «Эсимхоннинг эски йўли» Қозоқ хонлигини бошқаришни бийлар орқали тартибга солиш мақсадини ҳам кўзда тутган эди. Қалмоқларнинг Волга ва Урал дарёлари бўйига кўчиб ўтиши нўғайларнинг қозоқларга қўшилишини мураккаблаштириди. Нўғай ўрдасининг парчаланиши даврида уларнинг Кримга кўчиб ўтиши фаоллашди. Нўғайлардан бўшаган ерларни қўлида ушлаб қолиши учун Эсимхон уларни қозоқларнинг Кичик жузига берди, гоҳ қалмоқларнинг, гоҳ қозоқларнинг қўлига ўтаётган Еттисувнинг жануби-шарқи Катта жуз ерлари деб атала бошланди. Эсим, шунингдек, барча қозоқлар учун ягона пойтахтни тасдиқлади. Бу ўзи узоқ йиллар яшаган ва ҳукмронлик қилған Туркистон эди. Бу шаҳар нафақат маънавий, балки мамлакатнинг сиёсий пойтахтига ҳам айланди.

Эсимхон касалликка чалиниб, 1645 йилда (айрим тадқиқот ишларида 1628 йилда) вафот этди.

Билимингизни ошириңг:

1. Эсимхоннинг қайси авлодга мансублигини аникланг.
2. Илгари иттифоқдош бўлган Эсимхон ва Турсунхонларнинг ўзаро муносабатлари кескинлашишига сабаб бўлган омилларни аникланг.
3. «Эсимхоннинг эски йўли» деб номланган ислоҳотнинг бундан олдин ўтказилган «Қосимхоннинг қашқа йўли» деб номланган ислоҳотидан фарқли томони нимада деб ўйлайсиз?

54-§. Жангирхон ва Қозоқ хонлиги

Ушбу дарсда:

- Жангирхон ҳокимият тепасига келган пайтда Қозоқ хонлигидаги сиёсий ҳолатни таҳлил қиласиз;
- Жунғор хонлиги вужудга келгач қозоқ-жунғор муносабатларида рўй берган ўзгаришларни аниклаймиз.

Жангирхоннинг ҳокимият тепасига келиши. Жангирхон — Эсимхоннинг тарихда машҳур учта ўғлидан иккинчиси. Жангирхоннинг туғилган йили маълум эмас, ҳақиқий исми — Жаҳонгир (форсча «дунёни забт этувчи, ҳукмдор»).

Эсимхондан кейин хон тахтини ким эгаллагани номаълум. Олимларнинг фикрича, Эсимхоннинг бир ўғли Жонибек XVII асрнинг 30-йиллари бошида хон тахтини эгаллаб, XVII асрнинг 40-йиллари бошларида ойратлар билан бўлган навбатдаги жанглардан бирида вафот этган.

Жангирхоннинг қачон хон бўлганлиги номаълум. У ҳокимият тепасига акаси Жонибекнинг вафотидан кейин тахминан 1643-1644 йилларда келган. Ҳокимият тепасига келгунича у қозоқ жамиятида катта обрўга эга бўлган.

Жунғор хонлигининг вужудга келиши. 1635 йилда Жунғор хонлиги вужудга келди. Жунғор хонлигининг ҳукмдори Ботир қўнточчи эди. Шундай қилиб, Қозоқ хонлигига собиқ кўчманчи, тарқоқ жунғор қабилалари эмас, балки сиёсий жиҳатдан бирлашган қудратли давлат қарши чиқди.

Бу муҳим! Жунғор хонлиги гарчи Олтой тоғи этакларида жойлашган бўлса ҳам, Уралдан то Олтойга қадар бўлган худуд уларда уюшган сиёсий кучга айланди. Қозоқ хонлиги уч томондан жунғор ҳукмдорларининг алоҳида ерлари билан ўраб олинган эди.

Таянч сўзлар

- Салқам Жангирхон
- Ботир қунточчи
- Жунғор хонлиги
- Ялангтўш баҳодир

Бу қизиқ!

Жангирхон жуда мард, жасур одам бўлган. Ўз ҳаётининг кўп қисмини от устида жунгорларга қарши курашда ўтказган. Шунинг учун ҳам жангларда унга қарши яккала-якка жангга чиқадиган қаҳрамон топилмаганлиги туфайли уни «салқам» жанги деб атаган.

Жангир ўзини фаол жамоат ва сиёсат арбоби сифатида кўрсатди. Жангирнинг шахсий сифатлари, ботирлар ва бийлар орасидаги нуфузи, муваффақиятли ташқи сиёсати унинг кенг миқёсда таниқли ва барчанинг ҳурматига сазовор бўлишига асос бўлди.

Жангирхон ҳокимият тепасига келганидан кейин Қозоқ хонлигининг Бухоро хонлиги, Шарқий Туркистондаги мўғул хонлари билан муносабати яхшиланди.

Иzlанинг! Бухоро амирлиги қачон ташкил топган эди ва уни Жўчи авлодларининг қайси уруғи бошқарди?

1611—1642 йилларда Бухоро омиригини бошқарган машҳур Имомқулихон вафот этгандан кейин, таҳтни унинг укаси Нодирмуҳаммадхон эгаллайди. Шу йилларда қозоқлар Бухоро амирлиги билан мустаҳкам алоқа ўрнатган. Масалан, қозоқларнинг бир қисми Бухоро атрофидаги Нурота тоғлари этакларига жойлашишга мушарраф бўлди. Бухоро хонлиги билан қозоқларнинг дўстона алоқалари шунда кўринадики, Бухоро ҳукмдори Имомқулихон 1612 йилда Кичик жуздаги олчин уруғидан чиққан Ялангтўш баҳодирни Самарқанд шаҳри қилиб тайинлайди.

Машҳур! Ойтекебийнинг тўғридан-тўғри аждоди бўлган Ялангтўш баҳодир Самарқанд шаҳрида ниҳоятда ажойиб Тиллақори масжиди ва Шердор мадрасасини қурдирган. Ушбу ёдгорликлар «Самарқанд меъморчилигининг дуругавҳари» дейилади.

Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида кўзга кўринган шахслардан бўлган Ялангтўш баҳодир Имомқулихон билан 30 йилдан ошиқ

Ботир қунтойчи дарҳол қозоқ ерларига бостириб кирди. Айнан мана шу воқеаларга боғлиқ ҳолда Жангир (Жаҳонгир)нинг номи шарқ манбалари ва рус тилидаги материалларда учрайди. 1635 йилда ойротлар йўлбошчиси Ботир қўнточчи қўшинига қарши турган вақтида Жангир манбаларда султон деб тилга олинади.

Ушбу жангда Жангир асирга тушади, лекин қозоқларнинг кейинги ғалабаси натижасида озод қилинади.

Жангирхоннинг ташқи сиёсати. Жунғорлар асирилигидан қутулган мустаҳкам аллоҳа ўрнатган эди ва сиёсат арбоби сифатида кўрсатди. Жунғорлар ва бийлар орасидаги нуфузи, муваффақиятли ташқи сиёсати унинг кенг миқёсда таниқли билан муносабати яхшиланди.

Жангирхон ҳокимият тепасига келганидан кейин Қозоқ хонлигининг Бухоро хонлиги, Шарқий Туркистондаги мўғул хонлари билан муносабати яхшиланди.

Иzlанинг! Бухоро амирлиги қачон ташкил топган эди ва уни Жўчи авлодларининг қайси уруғи бошқарди?

1611—1642 йилларда Бухоро омиригини бошқарган машҳур Имомқулихон вафот этгандан кейин, таҳтни унинг укаси Нодирмуҳаммадхон эгаллайди. Шу йилларда қозоқлар Бухоро амирлиги билан мустаҳкам алоқа ўрнатган. Масалан, қозоқларнинг бир қисми Бухоро атрофидаги Нурота тоғлари этакларига жойлашишга мушарраф бўлди. Бухоро хонлиги билан қозоқларнинг дўстона алоқалари шунда кўринадики, Бухоро ҳукмдори Имомқулихон 1612 йилда Кичик жуздаги олчин уруғидан чиққан Ялангтўш баҳодирни Самарқанд шаҳри қилиб тайинлайди.

Машҳур! Ойтекебийнинг тўғридан-тўғри аждоди бўлган Ялангтўш баҳодир Самарқанд шаҳрида ниҳоятда ажойиб Тиллақори масжиди ва Шердор мадрасасини қурдирган. Ушбу ёдгорликлар «Самарқанд меъморчилигининг дуругавҳари» дейилади.

Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида кўзга кўринган шахслардан бўлган Ялангтўш баҳодир Имомқулихон билан 30 йилдан ошиқ

Жангирхон қабрига құйилған қабр тоши. Алмати виляти

Сурбет Жангирхон ва Ялангтүш баһодир ёдгорлиги. Туркестон виляти

дүстона алоқада бўлди ва аштархонийларнинг ёш вакилларига устозлик вазифасини бажарди.

Эсланг! Оталиқ қандай фазифаларни бажарган?

XVII асрнинг 40-йилларида Жангирхон қизини бўлғуси Бухоро амири, Ялангтүш баҳодирнинг тарбияланувчиси Абдулазиз султонга турмушга беради. 1645 йилдан эътиборан Бухоро тахтини 35 йил давомида башқарган Абдулазиз қозоқлар билан яхши қўшничилик алоқаларини ривожлантириди. Ёзма манбаларда икки давлат ўртасида эътиборга молик уруш ёки жанг бўлганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Бу каби тинч ва осуда муносабатлар замирида Жангирхоннинг аштархонийлар сулоласи билан олиб борган тинчилик сиёсати мужассам топган эди.

Жангирхон ҳукмронлиги даврида Қозоқ хонлиги Шарқий Туркестондаги мўғул ҳукмдорлари билан ҳам яхши муносабатларни йўлга қўйди.

Эсланг! Шарқий Туркестонда Мўғул хонлиги қачон вужудга келган ва унинг Мўғулистон давлати билан алоқаси қандай эди?

Шоҳ Маҳмуд чораснинг «Тарих» асарида Жангирхон ва Мўғулларнинг чиғатой хони Абдуллоҳ бир-бирларига тез-тез дипломатик элчиларни жўнатиб туришгани ҳақида ёзилган. Муаллифнинг ёзишича, Шарқий Туркестонга биринчи элчилик Жангирхон томонидан юборилган.

Жангирхон билан мүғул ҳукмдорлари ўртасида дипломатик әлчиликтан мақсад дүстона муносабатларни ўрнатиш эди, икки томонлама савдо-иктисодий алоқаларни тиклаш ва жунғорлар билан бўладиган келгуси урушларда иттифоқчилик муносабатларини мустаҳкамлаш эди.

Билимингизни оширинг:

1. Қозоқ хонлигининг Жангирхон давридаги ички ва ташқи сиёсий ҳолатини таҳлил қилинг.
2. Нима сабабдан Жангирхон халқ орасида «Салқам» деган ном олди?

55-§. Ўрбулоқ жанги

Ушбу дарсда:

- Ўрбулоқ жангининг бориши ва натижаларини таҳлил қиласиз.
- Ўрбулоқ жангининг тарихий аҳамиятига баҳо берамиз.

Таянч сўзлар

- Ўрбулоқ жанги
- Жунғор Олатови
- жасорат
- ҳарбий тактика

Жунғор хонлиги кундан-кунга кучайиб борди. Шу тариқа, қозоқ ерларига янги хавф таҳдид сола бошлади. Биз аввалги дарсларда билиб олганимиздек, Жангирхон жунғорлар билан урушга тайёрланди. У қозоқ қўшинини йиғди, халқ бирлигини мустаҳкамлади.

Еттисув ерларига бостириб кириш учун Ботир қўнтойчи Ўрта Осиёдаги мўғул халқла-

Асрлар силсиласида. Рассом Н. Кожин

рини ва Жунғориянинг катта ва кичик қабилаларини бирлаштириди. 1643—1647 йилларда қозоқ-жунғор уруши бошланди.

Үрбулоқ жанги. 1643 йилда Ботир құнтойчи 50 минглик аскари билан күп қозоқ ва қирғизларни асирга олиб, Тянь-Шань тоғининг жанубий тармоқларини әгаллаб олди. Жангирхон шошилинч равиша 600 та қуролланган отлиқларни йиғиб, Жунғор Олатовига, Үрбулоқ деган жойға душманга қарши йўлга чиқди.

Қозоқ отряди камсонли эди, лекин сара жангчилардан ташкил топған эди. Жойнинг хусусиятларидан фойдаланған Жангирхон асосий кучлар етиб келгүнича атиги 600 та жангчиси билан душманга тўсиқ қўя олди.

Гуруҳ билан ишлаш: Манбаларда келтирилған маълумотларга таяниб, Үрбулақ жангида ғалаба қозонған Жангирхоннинг ҳарбий тактикасининг самарадорлигини тушунириңг.

Үрбулоқ жанги давомида иккита катта жанг бўлди. Биринчиси — жунғорлар пистирмага тушган юқорида тилга олинган тоғ дарасида, иккинчиси — очик жойда. Иккинчи жангдан аввал Жангирхон Самарқандга Ялангтўш баҳодирга, Тянь-Шандаги қирғиз ҳукмдорларига мактуб юбориб улгурди. Шундай қилиб, иттифоқчилардан ўз қўшини билан Ялангтўш баҳодир ва қирғиз ботирларидан Кўтен ва Табайлар етиб келишди. Очик майдондаги ҳал қилувчи жангда қозоқ қўшини ғалаба қозонди.

А.И.Левшин Үрбулоқ жанги ҳақида:

«Бир нечтагина одам билан очик жангга киришга ботина олмай, у жангчиларининг биринчи ярмини чуқур хандақ қилиб қазилған ва баланд тепа қилиб кўтарилиған икки қоятош арқасига жойлаштириди, иккичи ярми билан эса ўзи тоғ орқасига яширинди. Жунғорлар истеҳкомга яқинлашиб, уларга ҳужум қилди. Улар тор жой қамал учун оқулай бўлғанлигидан жангда кўп одам йўқотганларида, Жангир уларга орқа томондан бостириб келди. Ҳужумнинг қўққисдан бўлғанлиги, ҳужум учун сараланған жангчиларнинг жасурлиги ва уларнинг ҳаммаси тъминланған аъло даражадаги милтиқлар Ботир құнтойчи кучли зарба берди».

Гуруҳ билан ишлаш!

Манбада келтирилған маълумотларга таянган ҳолда, Үрбулоқ жангида кам қўшин билан ғалабага эришган Жангирхон ҳарбий тактикасининг самарадорлигини тушунириңг.

Үрбулоқ жанги бўлган жойга
қўйилган ёдгорлик.

Алмати вилояти

Жангирхоннинг хотини ва болалари ҳам бор эди. Лекин музокаралар давомида Жангирхон ва жунғор Кунделен тойчи ўртасидаги дўстлик алоқалари туфайли мазкур муаммо қозоқ хонининг фойдасига ҳал бўлди.

Иzlанинг! Хошавут қабиласи ҳукмдори Кунделен тойчи ва Жангирхон ўртасидаги дўстлик алоқалари мисолида қозоқ-жунғор муносабатларининг бошқа қандай қирраларини кўриш мумкин?

Ўрбулоқ жангининг тарихий аҳамияти. 1643—1647 йиллардаги жунғорларга қарши курашда қозоқ халқи ички бирликни ва ташқи иттифоқчилик алоқаларини сақлаш билангина ғалабага эришиш мумкинлигини тушуниб етдилар. Бунинг натижасида қозоқ жамиятининг душманга қарши курашдаги жипслиги ошди. Жунғорларда эса, аксинча, мағлубиятдан сўнг келишмовчиликлар кучайди.

Ўрбулоқ жанги қозоқ жангчилари ва қўмондонларининг юксак ҳарбий санъатини намойиш қилди. Тўғри ҳарбий тактикани танлаш маҳорати, ҳарбий ҳаракатлар боришининг усуллари, қозоқ жангчиларининг жангдаги ғоят кучли жасорати ҳамда Ватанга бўлган муҳаббатлари авлодларининг эзгу хотирасида абадий қолади. Ўрбулоқ жанги ҳақида самимий ҳайрат ва улкан эҳтиромга тўла маълумотлар сақлаб қолинган. Масалан, Фишернинг Сибир тарихида, рус офицерлари ва разведкачиларининг ҳисоботларида, Шарқ манбаларида, Европа, Осиё, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларининг ёзма манбаларида ҳам мулоҳазалар бор.

Жангирхоннинг ўлими. Ёзма манбаларга кўра, Жангирхон бутун умрини от устида душманлар билан жангда, узок юришларда ўтказган.

Шу тариқа, Ўрбулоқ жанги кўчманчилар ҳарбий санъатининг чўққиси намойишига айланди.

Қиёсланг! Жангирхоннинг 600 жангчи билан душманларга қаршилик кўрсатганини қадимги дунё тарихидан маълум бўлган 300 спарталиклар жасорати билан қиёсланг

1646 йилда Ботир қўнточчи қозоқ ерларига яна бостириб кирди. Бу жангда жунғорлар кўп одамларни асирга олди, уларнинг ичидаги

Унинг ҳаёти ҳақидаги сүнгги маълумотларга 1652 йилдаги қозоқ-жунғор жангида Жангирхоннинг ҳалок бўлиши тўғрисидаги хабар киради.

Ботир қунтойчи Жангирдан қасос олиш мақсадида янги урушга тайёрлана бошлайди. 1652 йилда Ботир қўнточчи яна қозоқларга қарши юришга отланади. Ушбу ҳарбий урушда жанг майдонида асл қаҳрамонлар сингари ўзининг бутун умрини душманлар билан она ҳалқи ва ери эркинлиги ва мустақиллиги учун курашган қозоқ хони Жангир қаҳрамонларга ҳалок бўлади. У Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси ёнига дафн қилинган.

Билимингизни оширинг:

1. Ўрбулоқ жанги қандай аҳамиятларга эга эди?
3. Ўрбулоқ жанги жаҳон ҳарбий санъати тарихи ва қозоқ тарихида қандай ўрин эгаллайди?

56-§. Тавкехон даврида Қозоқ хонлиги

Ушбу дарсда:

- Тавкехон даврида қозоқ жамиятидаги бийлар кенгашининг аҳамияти ҳақида билиб оламиз.
- хон ҳукмронлигининг мустаҳкамланиши ва қозоқ жамиятида «Етти низом»нинг оддий ҳуқуқлари тўпламининг ролига баҳо берамиз.
- Тавкехоннинг ташқи сиёсати хусусиятларини аниқлаймиз.

Аз Тавкехоннинг ҳокимият тепасига келиши.

1680 йилдан Қозоқ хонлиги ҳокимияти Жангирхоннинг ўғли Таваккал-Муҳаммадхон қўлига ўтди. Тавкехон туғма сиёсатчи, моҳир дипломат, адолатли хон бўлганлиги туфайли эл-юрт орасида «Аз-Тавке» деган шарафга эга бўлган.

Тавкехон ҳукмронлиги даври ҳалқ хотирасида «қўйустидатўрғай тухум очган замон», «олтинаср» сифатида қолди. Рус тадқиқотчиси А. И. Левшин Тавкени «Дашт Ликурги» деб атаган.

Таянч сўзлар

- Аз Тавке
- «Дашт Ликурги»
- Бийлар кенгаши
- «Етти низом» (қозоқларнинг оддий ҳуқуқлари тўплами)
- Қорақум кенгаши

Бу ким? Ликург Спартанский — қадимги Спарталик қонун чиқарувчи (мил. авв. IX—VIII асрлар). Қадимги манбаларда у Спартанинг ижтимоий ва давлат тузумини яратувчи шахс сифатида қайд қилинган.

Аввалги ҳукмдорлардан фарқли равишда Тавкехон бийлар ёрдамида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади, мамлакатнинг ички ва ташқи ҳолатини барқарорлаштириди.

Тавкехон

Бийлар кенгаши. Тавкехон бийларнинг ролини ва бийлар кенгашининг аҳамиятини ошириди.

Тавкехонгача бийлар кенгаши фавқулодда вазиятларда, фақат ўта муҳим масалаларни ҳал қилиш учун чақирилган.

Мунозарали, низоли масалаларни ҳал қилишда бийлар судининг нуфузи ошди. Шундай қилиб, бийлар кенгаши Қозоқ хонлигининг ички ва ташқи сиёсатидаги энг муҳим масалаларни ҳал қилувчи барқарор тизимга айланди.

Бийлар билан бир қаторда Тавкехон ботирлар ролини ҳам мустаҳкамлади. Кенгашларга ҳамма уруғларнинг кўплаб оддий бийлари, ҳарбий бошлиқлари ва ботирлар таклиф қилина бошланди. Шу тахлит бийлар ва ботирларга таянган ҳолда Тавкехон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади.

«Етти низом» («Жеты жарғы»). Тавкехоннинг ҳуқуқий меъёрларини мукаммаллаштирган янги қонуни «Етти низом» номи билан маълум бўлди. «Етти низом» ишлаб чиқишида Тўлебий, Қозибекбий, Ойтекебий ва ҳ.к. шахслар иштирок этган қозоқ жамиятининг ривожланишига боғлиқ ўзгаришлар жамланган қонунлар тўпламига айланди.

«Низом»дан маъмурий, жиноий ишлар ҳуқуқий меъёрлар, соликлар диний қарашлар ҳақида маълумотлар ўрин олган.

Изланинг? «Етти низом» қонунлар тўпламининг асосий моддаларини, жиноят ва жазо турларини аниқланг

Тавкехон томонидан «Етти низом»нинг эълон Қилиниши.

Рассом Қ. Ажебекули

Тавкехон даврида ташқи сиёсий алоқаларнинг ривожланиши. Қозоқ-рус алоқалари. Ўзининг ҳукмронлик даврида Тавкехон қозоқ-рус муносабатларини тиклаш учун бор кучини сарфлади.

1686—1693 йиллар оралиғида Тавкехон рус ерларига беш мarta әлчи жүнатди, бирок улардан баъзилари натижасиз қайтади. Бунга қозоқ-рус чегарасидаги ғаламисликлар (қозоқларнинг чегара яқинидаги истеҳкомларга ҳужуми, рус қўшинларининг талончилик ҳужуми ва ҳ. к.) ва булар билан боғлиқ чегарадаги бекарорлик сабаб эди.

Россия билан дипломатик алоқаларни ўрнатиш орқали Тавкехон савдо йўлларини ривожлантириш воситасида керакли вақтда ҳарбий ёрдам олишни ҳам кўзда тутган эди.

Ўрта Осиё давлатлари билан муносабатлар. XVII аср охири — XVIII аср бошларида Ўрта Осиёдаги барча давлатларда сиёсий бекарорлик кескинлашган давр бўлди. Тавкехон Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан тинчлик муносабатларини сақлашни хоҳлар эди. 1678 йилда Бухоро хони Субхонқулив Қозоқ хонлигига әлчиларини жўнатди.

Натижада икки томон асиirlарни қайтариш ва савдо ҳамкорлиги бўйича фаолиятни тиклашга келишиб олишиди.

Қорақалпоқлар ва қирғизлар билан сиёсий иттифоқ тузилганиги туфайли Тавкехон ойротларнинг ҳужумига тўсик қўя олди. Таукехон қирғизларнинг анчагина қисмини ўзига бўйсундирган. Бу ҳакда ҳалқ оғзаки ижодида ҳам кўпгина маълумотлар бор.

Қозоқ-ойрот муносабатлари. Жунғор давлати ҳукмдори Қолдон-Бўшақту қунтойчи (1670—1697 йй.) даврида қозоқ-ойрот муносабатлари кескинлаша бошлади.

Қолдон-Бўшақту қунтойчи Қозоғистоннинг жанубий шаҳарларини босиб олишга ҳаракат қилди. 1684 йилда у Сайрам шаҳрини эгаллади. Лекин Хитой бошлаган уруш (1691—1697 йй.) натижасида жунғорлар чекиндилар ва қозоқлар ўлкасига бош суқа олмадилар.

Иzlанинг! Жунғориянинг Цинь империяси билан муносабатлари қанақа эди ва улар қозоқ-жунғор муносабатларига қандай таъсир кўрсатди?

1697 йилда Қолдон-Бўшақту вафотидан сўнг Жунғор давлати таҳтини Севан-Рабдан (1697—1727 йй.) эгаллади. У Хитой билан сиёсий муносабатни йўлга қўя олди ва бутун диққатини қозоқ ўлкасига қаратди. Қозоқларнинг қўшини бир неча марта жунғорларга қарши юришга чиқдилар. Бунга жавобан жунғорлар ҳам 1711, 1712, 1714 йилларда қозоқ ерларига бирнече марта бостириб кирдилар.

Ойрот қўшинларининг тинимсиз ҳужумларидан қутулиш мақсадида Тавкехон Жунғор ўрдаси билан тинч муносабатлар ўрнатиш

мақсадида уларнинг олдига доимо элчи жүннатиб турди. Масалан, 1703 йилда Севан-Рабдан ўз ўрдасида Тавкехон элчиларини қабул қилган. Лекин жунғорларнинг ҳужумлари түхтамади. 1710 йилда Қоракұмда учта жузнинг қурултойи бўлди. Қоракұм кенгашида кенг кўламга эга муаммолар мухокама қилинди. Кенгашида жунғорларга қарши умумий кураш мухим қарорга айланди. Натижада қозоқ қўшини ғалабага эришиш имконига эга бўлди. Қозоқлар жунғорлар эгаллаб олган ерларни қайтариб олиши.

Ўз ерларини тасодифий ҳужумлардан ҳимоя қилиш мақсадида Тавкехон Туркистон шаҳри атрофларида доимий равишда 80 минг қуролли отликларни тайёр ҳолда ушлаб турди.

Бу мұхим! Тавкехон даврида доимий қўшиннинг мавжудлиги Қозоқ хонлигининг ҳарбий-сиёсий қудратидан далолат эди.

Душманлар ҳаракатланиши эҳтимоли кўпроқ бўлган йўлларда, тўсатдан ҳужум қилиш қулай бўлган жойларда, ўтиш жойлари ва тор йўлларда соқчилар пости ўрнатилди. Жунғорларнинг ҳарбий жиҳатдан устунлигини сезган Тавкехон ғарбдаги чегара линияларини кучсайтириш мақсадида руслар билан алоқаларини янада кучайтириди.

Билимингизни оширинг:

1. Тавкехон даврида бийлар кенгаши қандай ўринга эга бўлган?
2. Тавкехоннинг Россия ва бошқа қўшни давлатлар билан ўзаро алоқаларига баҳо беринг.

57-§. Илк қозоқ жамиятининг сиёсий ҳаётида ҳокимият тизими

Ушбу дарсда:

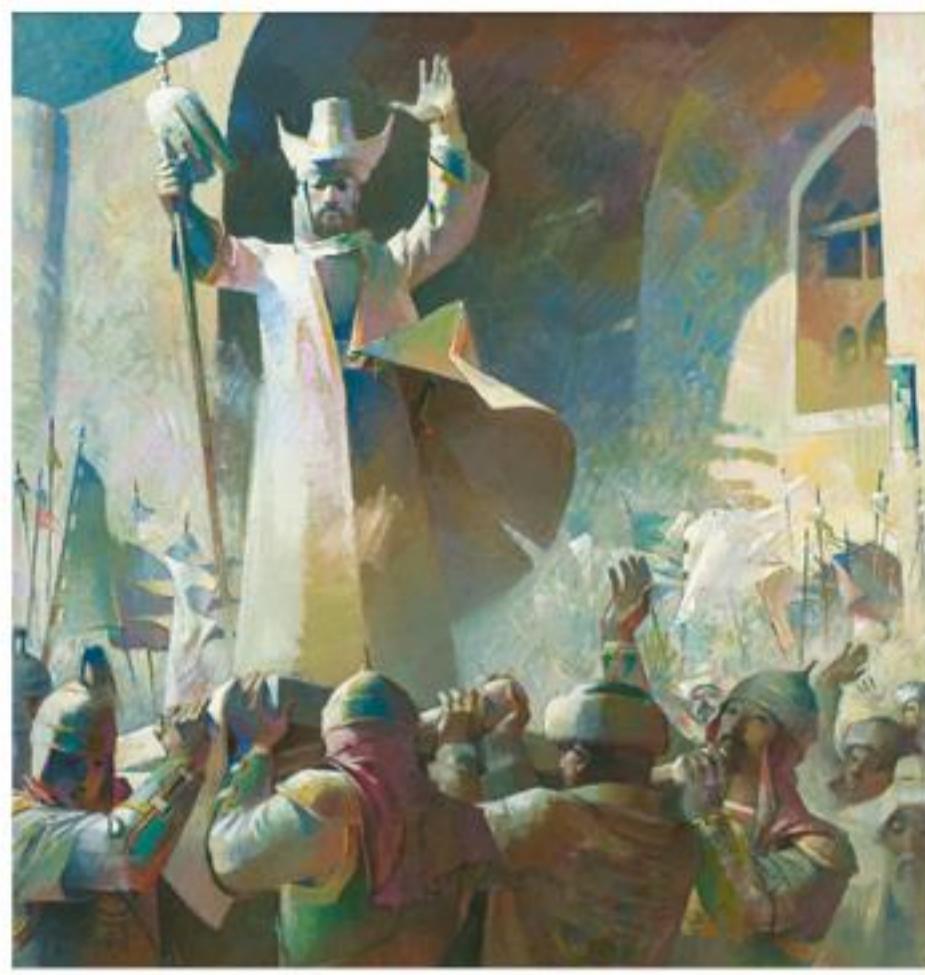
- хон ҳукумияти ваколатларини билиб оламиз;
- султонларнинг сиёсий фаолияти ва уларнинг жамиятдаги ўрнини аниқлаймиз.
- бийларнинг фаолиятлари, уларнинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида билиб тушунчага эга бўламиз.

Таянч сўзлар

- хон
- султон
- бий
- ботирлар
- жировлар

Қозоқ даштида ҳокимият тизими қадимги даврлардан бошлаб ривожланган. Қадимги қозоқ жамиятида ҳокимият тизимиға хонлар, султонлар, уруғ бошлиқлари, бийлар, тархонлар кирган.

Хон — Ўрта асрлар ва янги даврда кўчманчи туркийлар ва мўғул халқларида энг олий ягона ҳокимият эгаси бўлган. Хон увонининг

Абилайхон. Хонни тақтада күтариш.

Рассом Б. Мирзахметов

шаклланиши қадимги туркийлар давридан бошланади. VIII асрга оид машхұр Үрхун битигида «хон» номи «ҳоқон» номи билан ёнма-ён тилга олинади. Бу қадимги туркий давлатлар анъанасида хон ва ҳоқон ҳукмронлиги teng бўлганлигидан далолат беради.

Олимларнинг фикрича, хон — ҳоқонликдаги ҳукмдорларнинг унвони (Шарқий ва Farbий Турк, Туркашлар ҳоқонликлари) ёки ҳоқонлик ҳудудидаги мансаб, ҳоқон эса чексиз ҳокимият эгаси. Мўғуллар истилосидан кейин «хон» атамаси аста-секин «ҳоқон» атамасини сиқиб чиқарди.

Қозоқ жамиятида хон ҳукмронлиги фақат Чингизхоннинг катта ўғли Жүчи авлодигагина тегишли бўлган. Қозоқ хонлигига хон ҳокимиятида ворислик анъанаси сақланган. Ворислик тамойили жорий этилмаган жойларда, бийлар, ботирлар ва султонлар хонни маҳсус қурултойда сайлашган. Хон сайловининг яқуний қарори «хонни оқ кигизда күтариш» анъанаси билан тасдиқланган. Хон қилиб сайланган султонни қурултойга йиғилган барча халқ ичидә оқ кигизга ўтқазишган ва энг нуфузли султонлар, бийлар, уруғ

Бу қизиқ!

Хон, султонлар ҳар хилафзалликларга эга бўлган. «Етти нгизом» бўйича халқнинг хони, султони, пиру ҳазратли инсонига суиқасд уюштирилиб ўлдирилса, уларнинг ҳар бири учун етти нафар кишининг қуни-қиймати тўленган. Агар оддий сафдаги тўралар ва хўжалардан бири ўлдирилса, улардан ҳар бирига икки кишининг қуни тўланган.

Хон кенгashi. Қурултой. Рассом Н.Кожин

бошлиқлари, ботирлар кигизнинг четларидан ушлаб, «Хон! Хон! Хон!» деб бақиришган ва уч марта хонни тепага күтаришган. Кейин хон ўтирган кигизни халқ күтарган ва йиғилганлар атрофида айлантириб чиқишишган. Охирида кигиз ва хоннинг кийимларини одамлар ўзаро бўлишиб олишган, бу яхши аломат бўлган. бу маросим «хон талапай» деб номланган. Хоннинг ҳокимият нишонлари, таҳт, байроқ, ҳасса бўлган.

Ёдда тулинг! Хонни оқ кигизда күтариш фақат кўчманчи ҳаёт кечирган туркий халқларнинг олий ҳокимияти тизимиға хос. Бу анъана қадимги туркийлар даврида ўрнатилган ҳоқон танлаш жараёнидан бошланади.

Хон ҳокимияти ва унинг ваколатларига давлатнинг бошқа мамлакатлар билан ўзаро муносабатларини тартибга солиш, ички барқарорлик вазифаларини, диний, фуқаролик, маъмурий ва ҳарбий масалаларни ҳал қилиш киради. Хонлар солиқ миқдорини ўрнатади, қўшинни шакллантиради.

Энг мўҳим масалалар *хон кенгashiда* мухокама қилинган. Давлат, давлатлараро алоқалар хон кенгashi томонидан ҳал қилинган. Хон кенгashiда султонлар, бийлар, уруғ йўлбошчилари иштирок этишган. Хонлар бийлар, уруғ йўлбошчилари билан ҳисоблашган, уларнинг фикрларини эътиборга олган.

Ёдда тулинг! Қозоқ хонлари ҳозирги Қозоғистон ҳудудини шакллантиришда, давлатчилиги, маданиятини тараққий топтиришда мухим роль ўйнаган. Хонларнинг анчагина кўп қисми нафақат ҳукмдор вазифасини бажаришган, балки атоқли қўмондон, афсонавий ботирлар сифатида улкан обрўга эга бўлишган.

Султон — қозоқ жамиятида Чингизхон сұлоласига мансуб ҳокимиятни мерос сифатида қабул қилиб олған шахс. «Султон» сүзи турк тилига араб тилидан үтган бўлиб, араб тилида «ҳокимият», «қудрат» деган маъноларни англатади. Ислом динининг Даشتি Қипчоқдаги кўчманчи туркий давлатлар расмий динга айланиши билан султон унвони ҳам қўлланила муомалага киритила бошланди.

Султонлар улуслар (ўлкалар)даги уруғ ва қабилаларнинг ҳукмдорлари эдилар. Маъмурият ва раҳбарлик, улус ҳудудидаги қўшин султонларнинг қўлида бўлган.

Бу муҳим! Хонлар, султонлар, тўраларнинг уруғига хос тамғалар «тарак», шиори — «Архар» бўлган.

Зарурат туғилганида хон султонлар ёрдамида қўшин йиғган. Бир йилда бир марта чақириладиган қурутойда ва хон кенгашларида иштирок этиш ҳуқуқи туфайли султонлар давлат бошқарув ишларида, умумхалқ масалаларини ҳал қилишда иштирок этганлар.

Бий — қозоқ жамиятининг ижтимоий-сиёсий тизимиға раҳбарлик қиласиган, уни тартибга келтирадиган, халқ ичидан чиққан нуфузли шахс. Бий — халқ ҳукмдори, унинг ҳомийси, нотик, элчи, халқни муросага келтирувчи, баҳсларни ҳал қилувчи, ҳукм чиқарувчи. Мамлакатнинг ички ҳамжиҳатлигини сақлашда бийлар муҳим ўринга эга бўлган.

Ёдда тулинг! Бий мансаби ворислик йўли орқали бериладиган унвон эмас.

Хон ҳокимияти қошида *бийлар коллегияси*, *бийлар кенгаши* тузилган бўлиб у ерда, энг муҳим масалалар биргаликда муҳокама қилинган ва умумий қарорлар қабул қилинган. Кенгашда давлатлараро, уруғлараро мунозаралар кўриб чиқилган. Унда хонлар ва султонлар, уруғ йўлбошчилари, ботирлар иштирок этишган.

Тўлебий

Қозибекбий

Айтекебий

Ёдда тулинг! Бий мансаби табиий иқтидорга ва ҳәёттү тажрибага эга бўлган одамга берилган. Қозоқ даштида бийларнинг бир неча авлодлари халқ устидан ҳукмронлик қилган бутун бошли сулоласи бўлган. Ҳокимият жиловини отадан ўғилга ўтказган муносиб насллар халқда шинжирқатар деб аталган.

Бу қизик!

Фарқловчи белги сифатида ботирлар ўзларининг ҳарбий дубулгалирига қушларнинг патидан «жига» (фарқловчи белги) қадаб қўйишган, наизаларига эса ўз байроқларини қадашган.

Қозоқ хонлиги даврида бийлар давлат аҳамиятига молик ҳужжатларни тузишида иштирок этишган. Масалан, Тавкехон томонидан «Етти низом» тузилаётганда, унга машҳур Тўлебий, Қозибекбий, Ойтекебийлар иштирок этган. Бийлар халқ орасида алоҳида ҳурматга эга бўлган, негаки улар давлат бошқарув ишларида фавқулодда ҳуқуқларга эга эдилар.

«Етти низом» қоидаларига мувофиқ бийлар ўзларига тобе уруғ ва қабилалар

орасида суд ва маъмурий ҳукмронликни амалга ошира олар эдилар. Улар суд ҳокимияти ҳуқуқига эга бўлганликлари сабабли мунозарали масалаларниadolатli ҳал қилиш учун халқнинг барча анъана ва урф-одатларини билишлари шарт эди. Бийлар уруғ ва қабила бошлиғи сифатида *уруг боши* мансабига ҳам эга бўлганлар, улар ўз жамоалари ҳаётини кузатиб борганлар, тартиб-интизомга жавоб берганлар. Бийлар ҳатто хоннинг ички ва ташқи сиёсатига, ҳарбий доктринасига тўғридан-тўғри таъсир ўтказган, ўзгаришлар жорий этиш ишларида иштирок этган. Уруғлар ўртасида вужудга келган ҳар хил низоларга барҳам бериб, урушган икки қабиланинг бошини бирлаштиришга ҳамда муросага келтиришга интилган.

Ботирлар — кўчманчи қозоқ жамиятининг профессионал жангчилари. Хонлар ва сultonлар ҳамма вақт *ботирларнинг* манфатлари билан, уларнинг кўчманчилик жамиятидаги роли билан ҳисоблашганлар. Бу ботирларнинг ҳарбий ҳаракатлар вақтида мамлакатни ҳимоя қилиш учун бўлган фаолиятлари билан алоқадордир. Ботир увонига урушларда иштирок этган, шахсий жасорат ва мардлик каби ҳарбий хислатларни намоён қилган одам сазовор бўлган. Ботирлар кесувчи, санчувчи ва ўқ отувчи қуролларнинг ҳамма турларидан мукаммал фойдалана олишган. Ҳарбий ҳаракатлар вақтида ҳарбий санъатга эга бўлган тажрибали ботирлар ҳарбий отрядлар, ҳарбий қисмлар бошлиқлари мансабларига тайинланган.

Ташқи душманлардан мамлакатни ҳимоя қилган халқ ботирларининг жасоратлари тарихий эпослар ва қаҳрамонлик достонлари орқали асрдан-асрга ўтиб келган.

Бу мұхим! Ботирлар күчманчи қозоқ жамиятининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида мұхим роль үйнаганлар. Қозоқ ботирлари ҳамма вакт давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини аниклашда иштирок этғанлар, хонлар ва султонларнинг сиёсий ва ҳарбий маслаҳатчилари бўлганлар, халқаро зиддиятларни тартибга солишда элчи бўлиб хизмат қилганлар.

Ботирлар давлат мустақиллигининг, ички ва ташқи хавфсизликнинг, барқарорликнинг кафолати әдилар. Күчманчи турк-мўғул халқларида хонлар ботирларга ҳарбий хизматлари учун ҳар томонлама ҳурмат ва эхтиром кўрсатганлар. Ботирлар халқ ичида алоҳида улуғланган. Ботирнинг номига уруғ шиорини қўшиш, унинг руҳига сифиниш, буюмларини муқаддас деб ҳисоблаш қозоқ халқида анъ-анага айланган.

Қозоқ халқининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида халқ фаровонлиги йўлида меҳнат қилувчи алоҳида бир гуруҳ бу — жировлар бўлган. Жировларнинг муайян гурухи халқ ичида бўлса, айримлари хонлар ҳамроҳи, маслаҳатчиси, қабилаларнинг жанговар раҳнамоси бўлган. Жировлар ўзлари яшаган жамиятда ўз давлати пойдеворини мустаҳкамлаш, эл-юртини ҳимоя қилиш, асрар, авайлаш мақсадида кенг халқ оммасига панд-насиҳат айтганлар. Буни жирлар, тез айтиш оҳангига хос шоирона санъати орқали етказганлар. Жировлар давлатга тааллуқли ўта мұхим масалаларни, халқнинг аҳволи, руҳиятини хон-султонларга жир орқали етказа олган. Улар айрим ҳолларда хон-султонлар фаолиятини лозим топишмаса, «бош кесилса ҳам, тилни кесиш йўқ» деган қоидага амал қилиб, ўз фикрларини ошкора тарзда етказган. Ўрта асрлар жировлари поэзиясининг асосий мавзулари Қозоқ хонлигини ташкил этган қабилаларнинг ички ҳамжи-ҳатлиги, давлатнинг ҳарбий салоҳиятини кучайтириш масалаларига қаратилди. Жировлар мавзуларида мамлакат эркинлиги, мустақиллиги учун курашган қаҳрамонларнинг мардана ишлари, юришлари, жасурлиги, қайсарлиги асосий тимсол бўлган.

Билимингизни оширинг:

- Сиз «хон таҳтининг вориси» иборасини қандай тушунасиз? Мисоллар келтиринг.
- Ботирлар жамиятда қандай ўрин әгаллашган ва уларга қай тариқа ҳурмат кўрсатилган?

VII боб

XVI—XVII АСРЛАРДА ИҚТИСОДИЁТ ВА МАДАНИЯТ

58-§. XVI—XVII асрларда қозоқ халқининг маънавий маданияти

Ушбу дарсда:

- XVI—XVII асрларда яшаб ўтган жировлар ва уларнинг ижоди билан танишамиз;
- XVI—XVII асрларда маънавий маданиятнинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятларини билиб оламиз

Таянч сўзлар

- жир
- қаҳрамонлик эпоси
- афсоналар
- эртаклар
- қўшиқ

Халқ оғзаки адабиёти халқнинг ижтимоий ва маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Шеърлар, тарихий афсоналар, эртаклар, мақоллар, жумбоқлар авлоддан-авлодга оғзаки тарзда етиб келди. Қозоқ халқи тарихи ва маданиятини ёритишида баҳшичилик назми, қаҳрамонлик, тарихий эпослар бийлар ва шоирларнинг ижоди ўзига хос ўринга эга. Қозоқ хонлигининг шаклланиши, кўчманчилар ва ўтроқ ҳаётнинг тараққий топиши, чорвачилик, дехқончилик, қўшимча хўжаликларнинг бирбири билан узвий равишда равнақ топиши халқ оғзаки адабиётининг илғор намуналарида намоён бўлди.

Қаҳрамонлик эпослари, достонлари эски зомонлардан бошланган. «Қорабек ботир», «Мард Кўкше», «Қопланди ботир», «Қамбар ботир» каби қаҳрамонлик достонлари Қорахонийлар даврида ва XII—XIV асрларда қипчоқлар даврида вужудга келган. Тарихий афсоналар асосида ривожланган ўрта асрлар оғзаки адабиётида халқнинг нолалари, уларнинг ҳаёти, душманларга нисбатан қасоскорликлари тасвирланган.

Қаҳрамонмок эпосларида эл-юртни, ери душманлардан ҳимоя қилган, ҳарбий санъатнинг сир-асрорларини етуқ ўзлаштирган жангчиларнинг қаҳрамонона ишлари, инсонпарварлик хислатлари тараннум қилинган. Эпосларда, шунингдек, қаҳрамонларнинг қўшинларни бир жойга тўплаб, уюштира олган шахсий хислатлари ҳам баён қилинган. Эпосларда қаҳрамонлик билан бирга, тарихий воқеалар, уруш кечлинмалари тасвирланган. Масалан, «Қоплонли

ботир» эпоси қипчоқлар ва эронликлар үртасида рўй берган урушларга боғлиқ ҳолда яратилган, «Мард Тарғин» эпоси эса Қрим хонлигиде содир бўлган ўзаро тортишувларга боғлиқ ҳолда вужудга келган. Эпик асарлар жировлар томонидан сақланган, тарғибот қилинган ва авлоддан-авлодга етказилган. XVI—XVII асрларда қозоқ халқи маънавий ҳаётининг ривожланиши ва юксалиши шу даврда яшаб ижод этган *Дўспамбет, Шалкийиз, Жиембет ва Маргасқа жировлар* асарларида яққол кузатилади.

Қаҳрамонларнинг мардлиги, уларнинг эл-юрт учун қилган ишлари факат эпик асарлардагина эмас **афсона-ҳикояларда**, эртакларда ҳам юзага чиққан. Инсоният эртаклар тизимини шакллантиришда қадимги афсоналарни мукаммаллаштирган ҳолда уларга хаёлий тафаккурларини ҳам қўшган. Масалан, ботир бўладиган бола соат сайин ўсади, олти ойда олти ёшли болага айланади. Шулардан бири Алномиш тимсолида намоён бўлган. «Мард Тўстик», «Қуламерган», «Қамбар ботир» эпосларида қаҳрамонлик санъати билан бирга овчилик, мерганлик ҳам кўйланган.

Ўрта асрларга мансуб афсона-ҳикоялар ана шу замонда рўй берган воқеалар, тарихий шахслар билан боғлиқ ҳолда юксалган. Қўрқит ота, Асан қайғу, Алашаҳон каби шахслар тўғрисидаги афсоналар халқининг шу даврдаги ўтмиши ва дунёқарашини англатади. Тарихий афсоналар тарихий ҳақиқат билан ҳам уйғунлашди. Ўғуз давлати ва қипчоқлар үртасидаги ўзаро мажоролар, ўғуз маликаси Бегим она ўлими, Бегим она минораси тўғрисидаги афсоналар билан боғлиқ. Қозоқ халқининг шаклланиши, уруғ-қабилалар белгилари, шиори тўғрисидаги афсоналар ҳам тарихий воқеалар тизимиға монанд.

Афсоналар — халқ оғзаки адабиётининг энг қадимий намуналаридан бири. Эски афсоналарда Ер, сув, коинот, ҳайвонотлар, тоғлар, дарёлар, кўлларнинг қандай пайдо бўлганлиги, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунчалар берилган. Осмон, Қуёш, Ой, юлдузлар, етти қароқчи юлдузлар тўғрисидаги афсоналар қозоқ халқининг табиат ва оламга нисбатан билимларидан далолат беради. Қозоқ афсоналарининг илдизи саклар, уйсунлар, ҳунлар даврига мансуб. Қабилалар, уруғларнинг шаклланиши ҳақидаги афсоналар тарихий воқеалар билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Қадимги туркий, ўғуз-қипчоқ даврларига мансуб афсоналарда Болософун, Жонкент, Асанас, Қумкент, Жетиасар, Ўтрор, Тараз, Туймекент каби шаҳарларнинг гуллаб-яшнаши ва инқирозга юз тутишига боғлиқ оғзаки тарзда етиб келган тарихий манбалар бор Қадимги шаҳарлар, ер-сув атамаларига боғлиқ тарихий афсоналарнинг ўзига хос аҳамиятга эга.

Қүшиқ (күй) — дўмбира, қўбиз, сибизга каби мусиқий асбобларда ижро этиладиган миллий санъат тури. Муайян даврнинг тарихий воқеалари афсона, ҳикоялар, эртаклар, достонларда ёритилиши билан бирга халқ қўшиқларида ҳам баён қилинган. Қўшиқчи қўшиқнинг вужудга келишига сабаб бўлган воқеани, афсона, ҳикояни күй, оҳанг тилида баён қилган. Халқ ҳаёт йўлини, қувончу шодлигини, нолаю ҳасратини, ҳис-туйғуларини қўшиқ орқали ҳам етказган. Қўшиқ санъати гарчи алоҳида мусиқа жанри сифатида шаклланган бўлса-да, унинг мазмун-мундарижаси қоғозга туширилмаган. Қўшиқчилик санъатини ўзлаштирган хонандалар қўшиқ турларини мусиқий асбобларда ижро этиш орқали келгуси авлодларга етказган.

Қўшиқчиларнинг қўшиқ орқали ижро этадиган санъат мусобақаси қўшиқ баҳси деб номланган. Қўшиқ баҳсида мусобақада иштирок этган хонандалар тўғридан-тўғри қўшиқ яратса олган. Улардан бири ижро этган қўшиқни иккинчиси давом эттирган. Қозоқ тарихида сақланган энг қадимий қўшиқлар сирасига Қўрқит отанинг қўбиз билан ижро этган қўшиқлари киритилади. Қўрқит ота ҳаётдан олган таассуротларини қўбиз орқали қўшиқ тарзида етказган. Шунинг учун ҳам «Қўшиқ отаси — Қўрқит» деган шарафга эга бўлган. 1150—1250 йилларда яшаган Кетбуға халқ орасида тарқалган афсона бўйича Жўчининг ўлимини Чингизхонга қўшиқ орқали етказган. «Оқсоқ қулон — Жўчихон» қўшиғи шу тариқа вужудга келган экан.

Бу муҳим! Қозоқ халқининг тез айтиш санъати, қўшиқ санъати Қозоғистоннинг ilk маънавий санъат намуналари сифатида ЮНЕСКО халқаро ташкилоти рўйхатига киритилган.

Билимингизни оширинг:

1. Юришлар жирови-баҳиси деб кимларга айтилади? Уларга бундай ном нима сабабдан берилган?
2. XVI—XVII асрларда жировлар, оқинлар ижодининг асосий мавзулари қандай бўлган?

59-§. Ҳунармандчилик — анъанавий моддий маданий мерос

Ушбу дарсда:

- ўтовнинг тузилиши билан танишамиз;
- қишки турар-жойлар турларини билиб оламиз.

Устачилик санъати. XVI—XVII асрларга мансуб амалий санъат намуналари ва уставчилик санъати тараққиётига устахоналар сезиларли даражада таъсир кўрсатган. Бундай устахоналар ўрта асрларга мансуб шаҳарлардан кўп топилган. Ўрта асрлар шаҳарлари жойлашган жойлардан темир эритадиган печкалар, усталарнинг устахоналари сақланган. Темир усталари кетмон, курак, болта, болға, теша, ўроқ, пичоқ, ер ҳайдайдиган чўян тишлар тайёрлашган. Шунингдек, темирчилар чўёнларни эритиб, қозонлар қўйган.

Темирчилар мис ва бронзадан буюмлар тайёрлаш билан кўп шуғулланганлар. Улар ҳар хил қўнғироқлар, майший буюмлар ясаганлар. Қурол-аслаҳалар яратиш ишлари билан ҳам темирчилар шуғулланганлар.

Заргарлик санъати. Заргарлик санъати намуналари ҳар хил нақшлар безатилган. Безак буюмлар кўп ҳолларда кумушдан тайёрланган. Билакузуклар учлари илоннинг бошига ўхшаш ҳолда ясалган. Бу эса ишонч-эътиқодларга боғлиқ. Буюмларга асл тошлар ўрнатиш кўркам дид ва асл тош хусусиятлари ва хосиятларига ишонч, «тил-кўз»дан асраш ишончи билан боғлиқ. Асл тошлар ўрнатилган, нақш ва орноментлар билан безатилган тўғноғичлар, тугмалар, белбоғлар заргарлик санъати юқори даражада ривожланганигидан далолат беради.

Суякларга ишлов бериш санъати қозоқ халқ ҳунармандчилик санъатининг қадимий намунаси ҳисобланади. Қозокларнинг ота-боболари уй ҳайвонлари ва дашт ҳайвонлари суякларида ишлов берган ҳолда турли эҳтиёжлар учун ишлатганлар. Қўйнинг қари илигидан тешгичлар ва бигизлар ясаган, қовурға суюги бошидаги қисмидан нақш-безак туширадиган қолип сифатида фойдаланганлар. Йирик қорамолларнинг яғрин суякларида ёзув тахтаси сифатида, майда чорва молларининг яғрин суякларида мебеллар юзини безатиша фойдаланганлар. Майда қўйларнинг қовурға суяклари билан мусиқа асблолари, сандық юzlари, эгарнинг олд қисмларини безатганлар.

Тўқимачилик санъати. Ўрта асрларга мансуб шаҳарлар жойларидан, манзилгоҳлардан урчуқларнинг бошлари, газламаларнинг

Таянч сўзлар

- устачилик
- заргарлик
- тўқимачилик
- ўтов

парчалари, пахта толалари, пахтали күрпалар қолдиқларининг топилиши түқимчилик санъатининг ривожланганлигидан далолат беради. *Гилам түқиши* түқимачилик санъатининг энг кенг тарқалган турларидан бири ҳисобланади. Газламалар эса күчманчилар учун ҳамиша керак бўлган савдо-сотик маҳсулотларидан бири. Керакли газламалар бошқа давлатлардан келтирилган.

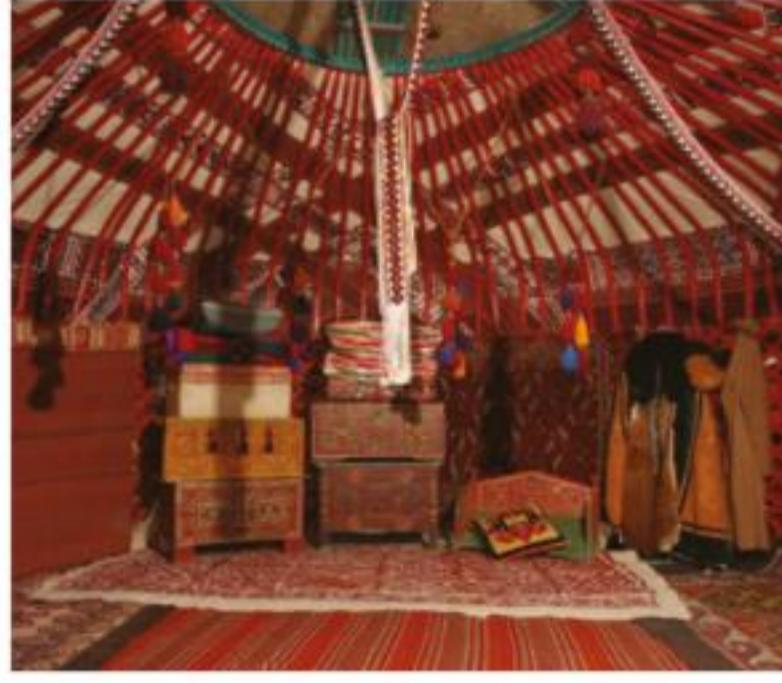
Кигиз уй. Қозоқ халқи моддий маданиятининг ўзига хос хусусияти ва қадрияти уларнинг туарар-жойларида кўринади. XVI асрда дашт қабилалари араваларга ўрнатилган йиғиладиган ўтовларда бир жойдан иккинчи жойга кўчган. Арава-туарар-жойлар ҳақидаги сўнгги маълумотлар XVII аср бошларига тегишли бўлиб, анча кейинги манбаларда икки ғилдиракли аравалар тўғрисида гапирилади. Арава туарар-жойлардан йиғма ўтовлар билан кўчишга ўтиш кўчманчилар ҳаётида буюк ўзгариш бўлган.

Қозоқча ўтовнинг асосини ёғоч девор ташкил қилган. Деворнинг таркиби *керага* (*ёғоч панжара*), *шангироқ* — сықырлауық (*ўтовнинг иккитабақали ёғоч эшиги*), *уйиқ уық* (*таёқча*), *чангироқ* дан ташкил топган.

Керага — уйнинг айлана девори. Уни ясаш учун маҳсус тайёрланган таёқчалар хом теридан қилинган қайишлар билан маҳкамланган. Кераганинг ҳар бир қисми қанот дейилади. Қанотларнинг сони уйнинг майдонига боғлиқ бўлган. Ўртacha уй учун 6—8 та, каттасига — 12 тадан 18 тагача қанот тайёрланган. Керега сонига кўра 6 қанотли уй, 8 қанотли уй деб аталади. Кераганинг оёги боши, *саганоги* (ён томонлари) бўлган. Иккинчи қанот ёки остона билан бирлаштириладиган қисм *саганоқ* дейилган.

Уйиқ — керага ва чангироқни бирлаштирадиган асосий қисм.

Керага томонидаги уйиқнинг қисми эгин, чангироқ билан бирлаштириладиган қисми — *кар*, тўрт қиррали учи — қалам дейилган.

Кигиз ўйнинг ички кўриниши

Үйиқнинг кари геометрик нақшлар билан безатилган. Ўтов қисмларга ажратилаётганда, уйиқ тизимчаси карга боғлаб қўйилади.

Чангироқ ўтовнинг ҳамма қобирғаларини бирлаштиради. Унда уйиқлар учун тирқишлиар — қаламликлар қилинади. Уларнинг сони чангироқнинг ҳажмига боғлик бўлади. Ўтовга гумбаз шаклини бериш учун ва тундик тортиш мақсадида эгилган хивичлар яrim ой шаклида чангироқقا маҳкамланади. У *кулдирович* дейилади. Кулдирович орқали уйга ёруғлик тушади, қишида ўтовга ўчок ўрнатилганда, ундан тутун чиқиб кетади. Агар ўтов ичига тепадан пастга қаралса, чангироқ қуёшга, уйиқлар ва керага унинг нурларига ўхшайди.

Шангилдоқ керага айланасини туташтиради ва эшик вазифасини бажаради. Шангилдоқ *остона ва кесаки, иккита кесаки ёндори, икки табақали эшикдан* ташкил топади.

Икки ёндор ва кесаки яшил ўтли ёки ҳайвон шаклидаги нақшлар билан, эшикнинг устки қисми эса нозик орнаментлар билан безатилади. Баъзан уни буюртмага кўра нақшланган суяқ ёки металл билан безатишади. Қозоқларда: «Ўтовнинг гўзаллиги ва бойлиги оstonадан бошланади» деган нақл бор. Шу сабабли усталар деворни безатишга алоҳида эътибор қаратишган.

Ёдда тулинг! Гуллар, барглар, ўсимликлар кўринишидаги нақшлар ўсимликсимон орнамент дейилади. Қўчкор шохи, қуш қанотлари, сичқон изи, той туёқлари кўринишидаги нақшлар ҳайвонлар шаклидаги нақшлар дейилади.

Кигиз уйни тикиш чоғида уй қобирғалари бир-бири билан боғбочқурлар, қуруқ тасма, чирмаланган арқон, сиртмоқ боғи, елка

Кигиз уйнинг ташқи кўриниши

Масжид вазифасини үтовчи кигиз уй

Бу қизик!

*Хар бир оила
аәзоси кигиз уйнинг
қаеридан жой эгаллаш
кераклигини билади.
Кигиз уйларга 50 одам-
гача сиғган.*

боғ, чилвир орқали бирлаштирилади ва мустаҳкамланади. Бок-босқурлар үтов деворларини мустаҳкамлаш ва кигиз ёпиш мақсадида ишлатилади.

Үтовлар эшик ва керагалардан бошлаб йиғилади. Эшик қадимдан шарқ томонга ўрнатилган. Үтовнинг қобирғаси йиғиб бўлинганидан кейин, у сиртқи томондан чий билан қопланади

ҳамда туғирилик, узик, тундик, кигиз эшик каби кигиз абзаллари билан ёпилди. Үтовнинг ташқи кигиз қопламаси ёзда салқинлик бағишлийди, қуёш нурларини тутиб қолади, баҳор ва кузда сув ўтказмайди, қишда иссиқни сақлайди. Оқ ўрда, үтов узик каби үтовларга қопламани оқ кигиздан тўқишишади ҳамда нақшлар ва орнаментлар билан безатишади. Баъзи ҳолларда оқ ранг бериш учун оҳакдан фойдаланишган.

Үтов байрамона кўринишга эга бўлиши учун кигизнинг четлари нақшли гул билан безатилган, барқут ёки мовутдан қирқиб олинган орнамент бостиришган. *Тугирилик* кераганинг асосидан то увуқнинг ўртасигача, узик — керагадан бошлаб чанғироқнинг чамбарагигача бўлган жойни ёпиб туради, тундик чанғироқни, кигиз эшик үтовнинг икки табақали эшиги маҳкамланади. Кейин туғирилик, узик, тундик ва кигиз эшик каби кигиз буюмлар ўрнатилади. Катта уйнинг чанғироғи от устида кўтаришган.

Изланг! Кигиз уй чанғироғи қозоқ халқи ҳәётида қандай роль үйнайды? Қозоғистон Республикаси гербидаги чинғироқнинг тасвири қандай рамзий маънони англатади?

Қадимда қозоқ халқи ўтовдан қишда ҳам фойдаланишган. Күчманчи қозоқлар қишда керагани анча чуқур қазилган чукурликка ўрнатишишган, икки қават кигиз билан қоплашган, тагига қум сепишган, сиртини қамиш билан ўраб қўйишишган. Ўртага қўйилган ўчокда доимо олов ёниб турган.

Қишки ўтов ёзгисидан бир узук кам ўрнатилган. Қишда ўтовни жигарранг, кулранг, ёзда оқ рангли кигиз билан ёпишишган.

Қозоқлар кигиз уй билан бирга, турли материаллардан қишки уйлар ҳам қуришишган. Қишки бошпаналарни бунёд этиш учун табиатнинг ўзига хос хусусиятлари ва маҳаллий хомашё манбалари инобатга олинган ҳолда хом ғишт, сопол, тош, ёғочлардан фойдаланишишган. Қишки бошпаналарнинг ертўла, тўқолтом, хуржинтом, тиркама уй, қақира ва ҳ.к. турлари бўлган.

Билимингизни оширинг:

Расмларга қараб, кигиз уй қисмларини атанг ва уларнинг қандай вазифаларни бажариши тўғрисида гапириб беринг.

60-§. Дехқончилик ва қўшимча ҳунарларнинг ривожланиши

Ушбу дарсда:

- ўрта асрларда дехқончиликнинг ривожланишини билиб оламиз.
- Овчилик, балиқ овлаш ишининг ривожланиш хусусиятлари билан танишамиз.

Дехқончилик. Дехқончилик Қозоғистонда яшаган қадимги қабилаларнинг чорвадорлик билан бир қаторда ривожланган асосий машғулоти бўлган. Дехқончилик ва чорвадорлик ўзаро алоқадор бўлган, бир-бирини тўлдирган. Қадимда деқончилик Еттисув ва Жанубий Қозоғистонда, Сирдарё, Чу, Талас, Арис дарёлари бўйларида, Қоратов тизмаси водийсида, табиий сув ҳавзалари жойлашган ерларда кенг тарқалган. Мазкур ҳудудларда аҳолиси дехқончилик билан шуғулланган шаҳар ва манзилгоҳлар шакллана бошлади. Улар Қоратовдан бошланган дарёлар водийларида, шунингдек, Улитовдаги Отбосар чўлларида жойлашган эдилар.

Таянч сўзлар

- дехқончилик
- овчилик
- овга ўргатилган қушлар билан ов қилиш
- балиқ овлаш иши

Сиғиниш учун тош

Тош тегирмөн

Жанубий ва Жануби-Шарқий Қозғистон аҳолиси қадимдан деҳқончилик билан шуғулланишган. Қозғистон жанубида деҳқончилик маданиятининг тикланиши Сирдарёйи шаҳарларининг гуллаб-яшнаши билан чамбарчас боғлиқ. Шундай воҳалардан бири Сиғаноқ шаҳри атрофларида жойлашган. Шаҳар ва унинг атрофида гуллаб турган ва полиз экинлари ўсган, донли экинлар суғориладиган ерлар шаҳардан узоқда жойлашган.

Экин экиладиган ерларни суғоришда Сирдарёдан бошланадиган сув ҳавзалари ва ариқлардан фойдаланишган. Шаҳарнинг шимолигарби ва жанубдаги ерлар ариқлар, Қоратовдан ўтказилган кичик тоғ дарёчалари ёрдамида суғорилган. Сирдарёning ўрта оқимидағи деҳқончилик ҳудудида жойлашган Сиғаноқ мамлакат ҳаётида энг муҳим шаҳарга айланди. Ариқлар Сирдарё дарёсидан бошланган.

Иккинчи деҳқончилик маркази — Ясси (Туркистан) шаҳри атрофи. Маҳаллий аҳоли дон ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан шахсий эҳтиёжларини таъминлабгина қолмасдан, ортиқча донларни Туркистан бозорларида сотиб, яхшигина фойда олганлар.

Минтақада дон экинлари, қисман буғдой, арпа ва полиз экинлари етиширилган. Узумчилик ва боғдорчилик кенг тарқалган. Ўтрор, Саврон ва Сайрам ҳам деҳқончиликнинг йирик маркази бўлган. Саврондаги экинларни суғориш учун Қоратов тармоқларидан оқиб келган дарё ва ирмоқларнинг, каризлар орқали чиқарилган еrosti сувларидан фойдаланилган. Кенг водий, иссиқ иқлим, Сирдарёning ўрта оқимида жойлашиши ва шунга мос равишида суғориш учун сувнинг мавжудлиги деҳқончиликнинг ривожланиши учун қулай шароит яратди.

Күшбеги қозоқлар. Рассом Е. Корнеев (XIX аср)

Сайрам дәхқончилик, савдо ва ҳунармандчиликнинг йирик маркази бўлган. XIV—XV асрларда шаҳар кўчманчи Шарқий Даشتி Қипчоқ ва Туркистон, Фарбий Мўғулистон ва Ўрта Осиё темурийлари давлати йўлида бўлган. Сайрамда икки қатор тўсиқли қўрғон ичida боғ бўлган, қўрғон орқасида эса дон экинлари етишириладиган катта-катта экин майдонлари бўлган.

Бу муҳим! Ривожланган дәхқончилик худудларида шаҳар маданияти сақлаб қолинган.

Асосан, тарик, кам ҳажмда — буғдой, арпа, маккажӯхори етиширишган. Дәхқончилик учун зарур бўлган меҳнат қуроллари жуда содда бўлган, уларни дәхқонларнинг ўзлари ясаб олишган. Уруғни қўлда экишган. Фаллалар хирмонларда от тўёғи, баъзан ғалла янчайдиган тўқмоқлар, харсонг тошлар билан янчилган. Омоч, хаскаш, кетмон, ўроқ, тош тегирмон дәхқончилик асбоблари бўлган. Қишлоқ жойларида донни қуруқ ерда қазилган ертўлаларда, шаҳар шароитида эса яхши пиширилган лойдан қилинган хумларда сақлашган.

Овчилик. Овчилик ва овга ўргатилган қушлар билан ов қилиш қозоқларда жуда қадимда, чорвачиликдан анча илгари шаклланган. Ҳайвон ва қушларни овлаш ва овга ўргатиш усуллари асрлар даво-

мида аста-секин равнақ топган. Үрта асрларда ов қуши билан овлаш, итлар ёрдамида овлаш, қопқон қүйиши орқали овлаш усуллардан кенг қўламда фойдаланганлар. Овнинг қадимги ва кенг тарқалган тури — овга ўргатилган қушлар ёрдамида ов қилиши.

Йиртқич қушларни бокиши ва овлашга ўргатиш овга ўргатилган қушлар билан ов қилиши дейилади. Овга ўргатилган қушлар билан ов қилувчилар асосан бургут, лочин, қирғийлар ёрдамида ов қилган.

Эсланг! Қадимда овчиликнинг қандай усуллари кенг қўламда қўлланилган?

Улар билан ёввойи ғозлар, ўрдаклар, тувалоқ ва бошқа қушлар ҳамда ҳайвонлар овланган. Овга ўргатилган қушлар билан ов қилувчилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб овга чиққанлар ҳамда кайфиятларини кўтарганлар. Айниқса, хон ва султонлар ҳамда бой-бадавлат кишилар, ўйин-кулгуга иштиёқманд одамлар жуда катта гуруҳ бўлиб овчилик билан шуғулланганлар.

Кенг тарқалган ва қадимги ов усулларидан бири ит ёрдамида ов қилиши усулидир. Югурдак ов ит зоти този ит деб аталади. Този нихоятда чаққон ва югурдак ит. Тозилар кучук пайтидан бошлаб танлаб олинади, майда ҳайвончаларнинг кетидан қўйиб юбориб, овга, из олишга ўргатишади. Энг кучли тозилар ҳатто бўрини ҳам ушлай олади. Улар бўрини то эгаси келгунича ёки бошқа итлар етиб келгунича қўйиб юборишмайди.

Қопқон қўйиши — энг қадимги ов тури. Қозоқ овчилари қопқоннинг болалар қопқони, қозоқ қопқони ва тишли қопқон каби турларидан фойдаланишган. Болалар қопқони корсак, тулки, сұғур ва бошқа майда ҳайвонларни, қозоқ қопқони ва тишли қопқон — бўри, айик, силовсин, қоплон тутиш учун қўйилади. Қайси ҳайвонга қўйилишига қараб бўри, тулки ва сичқон қопқони каби турлари ажратилади. Қопқонлар, шунингдек, сайғоқ ва жайронларга ҳам қўйилган. Қозоқ овчилари зарба бериб олиш, тузоқ, тўр қўйиш, отиб олиш билан ўлжани қўлга киритишни билганлар.

Балиқ овлаш ишлари қадимда жуда содда бўлган. Дастрлаб-балиқларни охири берк жойга ҳайдаб ва қўлда ёки ўткир нарсада тутишган, лекин кейин қайик, қармоқ пайдо бўлди. Кейинчалик балиқчилар зарурий анжомлар ва асбобларни тайёрлашни ўрганиб олдилар, балиқчиликнинг самарали йўллари ва усулларини ўзлаштирилар.

Балиқ овлаш иши Каспий, Орол денгизи, Балхаш кўли ва дарё бўйларида ривожланган.

Эсланг! Одамлар қачондан буён балиқ тутиш иши билан шуғуллана бошлаганлар, дастрлабки балиқ тутиш асбоблари қанақа эди?

Балиқчилар анжомларни үзлари тайёрлашган ва мукаммаллаштиришган. Балиқ овлаш учун керакли анжомларни түр, ёйма түр, қармоқ, каби асбоблар ташкил топган.

Денгиз ёки катта күлларга түр қўйиш учун қайиқлардан фойдаланишган. Қайиқларни тайёрлаш билан маҳаллий дурадгорлар шуғулланишган.

Билимингиzinи оширинг:

1. Дехқончиликка боғлиқ қандай мақол ва маталларни биласиз? Уларнинг мазмұнига қандай тушунасиз? тушунчаларингизни дафтарингизга ёзинг.
2. Овчиликнинг кенг тарқалган қандай усууллари бор?
3. Қандай балиқ турларини биласиз ва балиқ овлаш учун мүлжалланган қандай қуроллардан фойдаланилган?
4. «Қушбеги қозоқлар» расми асосида ўргатилган қушлар билан ов қилиш мавзусида эссе ёзинг.

Тадрижий күрсаткич

552—603 йиллар	— Турк ҳоқонлиги.
620 йил	— Шарқий Турк ҳоқонлигига Эл ҳоқон ҳукмронлигининг бошланиши.
603 йил	— Турк ҳоқонлиги иккита давлатга — Шарқий ва Фарбий Турк ҳоқонликларига бүлинди.
603—704 йиллар	— Фарбий Турк ҳоқонлиги.
731 йил	— Турк ҳоқонлигининг машхур құмандони Култегиннинг оламдан ўтиши.
704—756 йиллар	— Туркашлар ҳоқонлиги.
715—738 йиллар	— Туркашлар ҳоқонлигига Сулув ҳоқоннинг ҳукмронлиги.
751 йил	— Атлах жанги.
756—940 йиллар	— Қарлуқлар ҳоқонлиги.
IX аер охири — XI аер боши	— Ўғузлар давлати.
X—XI аер	— Қимоқ давлати.
VIII—X аерлар	— Иртишбүйи туркларида Қимоқ-қипчоқ қадимги туркий тили гурухининг Қарор топиши.
682—744 йиллар	— Иккинчи Турк ҳоқонлиги.
840 йил	— Қирғизларнинг Ұйғур ҳоқонлигини тор-мор Қилиши.
907—1125 йиллар	— Ляо Қидонлар давлати.
942—1212 йиллар	— Корахонийлар давлати.
960 йил	— Ислом динининг Корахонийлар давлат дини деб зълон Қилиниши.
XI аернинг боши — 1219 йил	— Қипчоқ хонлиги.
XI—XIII аер боши	— Найман, Керей ва Жалойир улуслари.
1155—1224 йиллар	— Чингизхон яшаган давр.
1206 йил	Чингизхоннинг хон бўлиб сайланиши.
1219—1224 йиллар	— Мўғулларнинг Қозогистон ва Ўрта Осиёни истило Қилиши.
1219—1220 йиллар	— Ўтрор шаҳрининг мўғуллар томонидан Қамал Қилиниши ҳамда вайрон этилиши.
1223 йил	— Мўғул ва қипчоқ-рус қўшинлари ўртасидаги Калка жанги.
1227—1255 йиллар	— Ботуҳон ҳукмронлиги.
1236—1242 йиллар	— Ботуҳоннинг Русь ва Шарқий Европага юриши.
1242 йил	— Олтин Ўрданинг ташкил топиши.
1257—1266 йиллар	— Беркахон (Олтин Ўрда) ҳукмронлиги.
1266—1280 йиллар	— Мангу Темур (Олтин Ўрда) ҳукмронлиги.
1309—1315 йиллар	— Оқ Ўрдада Саси Буқа ҳукмронлиги.
1312—1342 йиллар	— Ўзбекхон (Олтин Ўрда) ҳукмронлиги.

- 1312 йил
 - Олтин Ырдада ислом динининг давлат дини деб эълон Қилиниши.
- 1315—1320 йиллар
 - Оқ Ырдада Эрзенхон ҳукмронлиги.
- 1320—1344 йиллар
 - Оқ Ырдада Муборакхұжахон ҳукмронлиги.
- 1342—1357 йиллар
 - Жонибекхон (Олтин Ырда) ҳукмронлиги.
- 1348 йил
 - Мұғулистоннинг ташкил топиши.
- 1348—1362/63 йиллар
 - Мұғулистонда Туғлук Темурхон ҳукмронлиги.
- 1358—1380 йил
 - Олтин Ырдада “Фитналар йили”.
- 1361—1376/77 йиллар
 - Урусхон (Оқ Ырда) ҳукмронлиги.
- 1365 йил
 - Мұғулистон хони Илөсхұжа ва Темур қүшинлари ўртасида “Лой жанги”.
- 1370 йил
 - Асан Қайғу жировнинг таҳминий туғилган йили.
- 1370—1405 йиллар
 - Амир Темур ҳукмронлиги.
- 1374/75 йиллар
 - Урусхоннинг Сарой шаҳрини әгаллаши.
- 1380—1395 йиллар
 - Тұхтамишхон (Олтин Ырда) ҳукмронлиги.
- 1380 йил
 - Куликово жанги.
- 1382 йил
 - Тұхтамишхон томонидан Москвага ўт қўйилиши.
- 1385, 1391, 1399 йиллар
 - Амир Темурнинг Олтин Ырдага қарши талончилик юришлари.
- 1396—1411 йиллар
 - Эдиге (Олтин Ырда) ҳукмронлиги.
- 1397 йил
 - Хожа Аҳмад Ясавий мақбарасининг қурилиши.
- 1422/23—1428 йиллар
 - Бароқхон (Олтин Ырда) ҳукмронлиги.
- 1426—1440 йиллар
 - Нуриддин (Нұғай үрдаси) ҳукмронлиги.
- 1428—1468 йиллар
 - Шарқий Даشتі Қипчоқда Абулхайрхон ҳукмронлиги.
- 1433/34—1462 йиллар
 - Эсан Буға (Мұғулистон) ҳукмронлиги.
- 1457 йиллар
 - Абулхайрхоннинг ойротлар билан жанги.
- XV асрнинг 50—60-йиллари
 - Керей ва Жонибекнинг Абулхайрхондан ажрабиб чиқиши.
- XIV—XV аср
 - Қозоқ халқи шаклланишининг ниҳоясига етиши.
- 1465/66 йиллар
 - Мұҳаммад Ҳайдар Дуғлат маълумотларига кўра Қозоқ хонлигининг ташкил топиши.
- 1468 йил
 - Абулхайрхоннинг Мұғулистонга юриши.
- 1480—1511 йиллар
 - Бурундуқхон ҳукмронлиги.
- 1493—1551 йиллар
 - Мұҳаммад Ҳайдар Дуғлатий яшаган йиллар.
- 1500—1508 йиллар
 - Мұҳаммад Шайбоний томонидан Моварауннахрнинг истило Қилиниши.
- 1510 йил
 - Сиғаноқ остонасидаги жангда Қосимхоннинг Мұҳаммад Шайбоний қўшини устидан қозонган ғалабаси.
- 1511—1518 (или 1523) йиллар
 - Қосимхон ҳукмронлиги.
- 1523—1532 йиллар
 - Тоҳирхон ҳукмронлиги.
- 1532—1557 йиллар
 - Буйдашхон ҳукмронлиги.

- 1537 йил**
- Сан-Тош атрофида Иссиккүл худудида Қозоқлар ва мұғуллар үртасидаги жанг.
- 1538—1580 йиллар**
- Ҳакназархон ҳукмронлиги.
- 1557—1582 йиллар**
- Абдуллахон II нинг яшаган йиллари.
- 1580—1582 йиллар**
- Чифойхон ҳукмронлиги.
- 1582—1598 йиллар**
- Таваккалхон ҳукмронлиги.
- 1598 йил**
- Таваккалхоннинг Ўрта Осиёга юриши.
- 1598 йил**
- Ўрта Осиёда Шайбонийлар сулоласининг барҳам топиши. Аштархонийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши.
- 1598—1628 йиллар**
- Эсимхон ҳукмронлиги даври.
- 1635 йил**
- Жунғор хонлигининг ташкил топиши.
- 1643 йил**
- Ўрбулоқ жанги.
- 1652 йил**
- Жангирхоннинг ойротлар билан жангда Ҳалок бўлиши.
- 1680—1718 йиллар**
- Тавкехоннинг Ҳукмронлик йиллари.
- 1710 йил**
- Коракумдаги мажлис.

Атамалар луғати

Анъана — ҳар бир халқнинг дини ва эътиқоди, миллий таркибининг үзига хос ҳусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда туғилған, асрлар давомида йиғилған урф-одатлар тұплами.

Асадал — идишлар ва маҳсулотларни сақлашга мүлжалланған ёғоч мебель.

Атпа — обикор деңқончилик учун зарур бўлған даста ва катта белкуракли меҳнат қуроли, суғориладиган сувни кўтариш учун ёғоч ёки темир чўмич.

Балбал — тош ҳайкал, қадимги турк даврида кенг қўлланилған, одам дағн қилинган жойга ўрнатилған.

Бий — қозоқ жамиятининг сиёсий-ижтимоий тизимида демократик ҳокимиятга эга, халқларни бирлаштирадиган, мунозарали масалаларни ҳал қиласидиган адолатли қарор чиқарадиган одамлар, эътиборли шахслар.

Ботирлар — истилолар даврида мамлакатни ҳимоя қиласидиган жангчилар гурухи, вакиллари, кўчманчи қозоқ жамиятида ҳарбий санъат ва ҳарбий ҳаракатларни юкори даражада ўзлаштирган жангчилар.

Буюқ Даشت мамлакати — Ҳозирги Қозоғистоннинг муқобил номи.

Болға Булғорияси — туркий қабилалар иттифоқи, сарматларнинг бир тармоғи. Буюқ Булғория давлати қулаганидан сўнг, уларнинг бир қисми ғарбга — Дунайнинг ўнг қирғоғига силжиди ва бу ерда Болғария давлатини ташкил қилди. Булғорларнинг иккинчи қисми Волга бўйлаб шимолга силжиб, X—XIII асрларда Волга ва Кама дарёлари атрофларида давлат ташкил қилди.

Дашт цивилизацияси (тамаддуни) — туркий халқлар, шу жумладан, қозоқлар моддий ва маънавий қадриятларининг ривожланиши даражаси; этномаданий тизимнинг шаклланишидаги табиий-тарихий қиёфа.

Ертўла/еркапа — ери қазиб қуриледиган, баландликда қазилған ва чимдан тузилған қишки турар-жой кўриниши.

Ибодатхона — ҳудога сифиниш, диний маросим ва мажбуриятларни бажаришга мүлжалланған иншоотларнинг умумий номи. Турли динларда бир нечта ибодатхоналар бўлиши мумкин ва турлича номланади: исломда — масжид; христианликда — черков, собор, монастир, костел, кирха; яхудийликда — синагога; буддавийликда умумий ном йўқ, турли мамлакатларда турлича номланган (масалан, Японияда тэра, Шри-Ланкада вихара, Монголияда хурэ, Бурятияда дацан ва х.к.).

Ислом (арабча — мутелик, тинчлик-хотиржамлик, дўстлик) ислом дини — 610 йилда шаклланған, дунёда тарқалған тўртта динлардан бири. Ислом динида асосий буюрилған нарса — парвардигори оламнинг, Яратганинг, яратувчининг ягоналигига астойдил ишонч.

Ислом меъморчилиги — ислом меъморчилиги санъати, ислом динининг таъсирида алоҳида услубда шаклланған ва қурилған, дунё меъморчилик санъати ҳазинасига киравчи иншоотлар мажмуаси тизими.

Канжига байлау (ўлжани эгарга бойлаш) — овчиларнинг анъанаси. Яхши ов қилған овчи ҳурматли ёки нотаниш одамни учратиб қолганида, ўлжаси билан бўлишади. Овланған ўлжани совғага бериш — «ўлжани эгарга бойлаш» дейилади.

Карvon йўли — қадимда ва ўрта асрларда ўзаро савдо алоқаларининг ривожига катта таъсир кўрсатған, Фарбий Европа ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги жуда иирик халқаро қатнов йўли.

Карvonсарай — қадимда ва ўрта асрларда, қисман, янги даврда Осиё, Жанубий Европа, Қозоғистон ва Кавказдаги шаҳарлар ва карvon йўллари бўйида қурилған бекат, дам олиш жойи.

Кариз — ўрта асрлардаги еости суғориш канали, ердаги сувларни чиқариш учун еостидан үтказилған сувйұли.

Кұзачи (кулол) — пиширилған лойдан күзалар, идишлар ясайдиган уста.

Қадимги үйғур ёзуви — қадимги Үйғур Хоқонлигіда фойдаланилған алоқа воситаларидан бири.

Қишлоғ — күчманчи ва ярим күчманчи чөрвадорлик хұжалигига мослашған қозоқларнинг Қиша яшайдиган мавсумий доимий яшаш жойи.

Қопқон — ўртасида маҳсус мосламали темирдан ясалған, ҳайвонларни овшашга мүлжалланған овчи Қуроли.

Қўйтош/қўчқортош — эркак кишининг Қабри устига ўрнатыладиган қўй, қўчкор тасвири үйилған тош ёдгорлик.

Хуржинтом — хом ғильтан Қурилған, хоналари бир-бирига боғланған қишки тура жой.

Мақбара — ислом меъморий ёдгорлигига оид Қабр тоши устига Қурилған иншоот, тарихий-маданий ёдгорлик, гумбазли сағана.

Минора — 1) меъморий иншоот. 2) қадимда миноралар белги беріш мақсадида қалъа ёки қоровулхоналарга Қурилған; 3) диндорларни чақиришга мүлжалланған масжиддаги баланд жой. Одатда, бу диндорларни чақириш учун майдон тепаси, ёритиш учун баланд иншоот.

Мироб — суғориш учун ажратылған сувни тартибга солиши касби билан шүғулланувчи одам.

Мовароуннахр — (арабчадан таржима Қилинганды — «дарёning нариги томони») — Амударё ва Сирдарё оралығындағы ҳудуд. Бу атама VII—VIII асрларда арабларнинг Марказий Осиёға юришидан сүңг пайдо бўлган.

Мозор — мусулмон жамиятида Қабр устига Қуриладиган меъморий иншоот.

Мұхрли узук — узук күринишидаги мұхр шакли, ҳонлар, сұлтонлар, бийлар, Ҳарбий құмандонлар, улус бошлиқлари, карвонобошилар ва бошқа амалдор шахслар шахсий хатлари, буйруқлари ва бошқа ҳужжатларни тасдиқлаш учун мұхр босишишган.

Пайғамбар Ҳадислари — ислом дини асосчиси — Мұхаммад (с.а.в.)нинг насиҳатлари ва маҳсус васиятлари.

Петроглифлар — (лат. *petros* — тош, *glif* — ёзаман) — қадимдан етиб келған, тош асосга үйилған ёки бүёқ билан тасвир туширилған қоятошларға ишланған тасвирлар, меъморий ёдгорлик.

Робот — ўрта аср шаҳрининг оддий ҳалқ яшаган чекка қисми.

Сангтарош — тош кесувчи, балбал қилувчи, тошдан ҳайкал қилувчи уста.

Сағанатош — тош ёдгорлик, қабр тоши шаклида ўрнатылади, нақшлар, чирмашиб кетған араб ёзувлари билан безатылади.

Сирмоқ — қадим замонлардан буён қозоқларнинг күчманчи ҳәётида фойдаланилған турли газламалар ёрдамида, ранг-баранг нақшлар билан безатилиб тикилған кигиз.

Султон (арабча — ҳокимият, құдрат) — қозоқ жамиятида Чингизхон сұлласи наслидан бўлған ворислик унвонига эга шахс.

Тархон — күчманчи турк-мұғул ҳалқларда фаолиятидаги алоҳида хизматлари учун профессионал жангчиларга бериладиган юқори даража Ҳарбий унвон.

Тегин — хон сулоласидан чиққан шахзодалар исмига қўшиб айтиладиган туркча унвон.

Текемет — кигиз бетига Ҳар хил зооморф Нашқ-безаклар босилған, полга, ерга түшайдиган уй буюши.

Тұқалтом — хом ғиштдан Қурилган бир, икки хонали бинодан иборат қиши туар-жой.

Улус — қабилаларнинг уруғ бирлашмаларидан тузилган сиёсий иттифок, күчманчилар давлат тизимининг бириңчи босқичи.

Үрхун Энасой ёзма ёдгорликлари — Шарқий турк ҳоқонлари шарафига Үрхун ва Энасой дарёлари бүйларидан үрнатылған қадимги турк битиктош ёдгорликлари мажмуси.

Ҳоқон — хон сүзининг муқобили, турк давридаги улус Ҳукмдори.

Ҳоқонлик — хонлик, давлат деган маънода.

Хон — ўрта асрлар ва янги замон даврида күчманчи турк ва мұғул халқлари орасыда олий ҳокимият эгаси.

Хонақоҳ — ўрта аср шаҳарларидаги диний иншоот, диндор йўловчиларнинг тўхташ учун мўлжалланган текин меҳмонхона.

Хоразмшоҳ (таржимаси «Хоразм подшоси») — қадимги Хоразм давлати Ҳукмдорларининг унвони.

Хум — пиширилган лойдан тайёрланған катта Ҳажмдаги озиқ-овқатни саклаш учун кўза.

Цивилизация (лотинча — *civilis* — фуқаролик), тамаддун — жамиятнинг моддий ва маданий ютуқлари йиғиндиси.

Цитадель — (италь. *cittadella* — кичкина шаҳар) — мустаҳкам Ҳимоя Қурилмалари билан ўралған ўрта аср шаҳрининг марказий қисми.

Чифир — экинларни сүфориш мақсадида сувни юқорига кўтариш учун ёғочдан ясалған Қурилма.

Шаҳристон — ўрта аср шаҳрининг жамоат иншоотлари, савдо ва маданий муассасалар жойлашган қисми.

Яса (ёки Ясок) — Чингизхон империясидаги Ҳарбий-хуқуқий қонунлар тўплами. Чингизхоннинг буюк хон Қилиб сайланганидан кейин (1206) тузилған. Яса қонуни қадимда X—XII асрларда мавжуд бўлған турк улусларининг шаклланиш тартиби, урф-одат ва анъаналари ҳамда давлат тизими асосида пайдо бўлған. Чингизхоннинг ворислари бу қонунни сўзсиз бажаришган. Қонуннинг 33 та моддаси ва «Чингизхон айтган» деган қўшимча сўзлар сакланған.

Фойдаланилган адабиёттар

1. *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. — Алматы-Москва: Социнвест-Горизонт, 1995. — 320 с.
2. Казахи: историко-этнографические исследования. — Алматы: Казакстан, 1995. — 352 с.
3. *Артықбаев Ж.О.* Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). — Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2004. — 392 б.
4. *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.* Қазақстан тарихына және тарихнамасына үлттық көзқарас. — Алматы: Қазақ университеті, 2004.
5. Қазақстан (Қазақ Елі) тарихы. 4-томнан тұратын оқулық: 3-т. Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. — Алматы, 2016. — 454 б.
6. Қазақстан тарихы. Қөне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық: 1-т. — Алматы: Атамұра, 2010.
7. Қазақстан Республикасының энциклопедиялық анықтамалығы / Бас редакторы Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001.
8. Археология Казахстана. — Алматы: Өнер, 2006. — 256 с.
9. *Самашев З., Күшербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А.* Манғыстаудың көне қазыналары / Сокровища Устюрта и Мангыстау (қазақ, орыс, ағылшын). — Алматы, 2007. — 400 с.
10. *Самашев З., Ермолаева А., Күш Г.* Қазақ Алтайының көне қазыналары / Древние сокровища Казахского Алтая (қазақ, орыс тілдерінде). — Алматы: Өнер, 2008. — 200 с.
11. *Самашев З.* Петроглифы Казахстана. — Алматы: Өнер, 2006. — 200 с.
12. Средневековые города Казахстана (книга-альбом). — Алматы: Өнер, 2006. — 200 с.
13. *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии. — Алматы: Фылым, 2002. — 654 с.
14. VI—VIII ғғ. Еуразиядағы түрік мұрасы (ғылыми-танымдық альбом). — Тюркское наследие Евразии VI—VIII вв. (научно-популярный альбом). — Алматы, 2012 (қазақша, орысша).
15. *Досымбаева А.* Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. — Алматы, 2006.
16. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. XV—XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер. V том. — Алматы: Дайк-пресс, 2006. — 436 б.

МУНДАРИЖА

1-§. Ўрта асрлар Қозоғистон тарихининг умумий шархи 4

I бөб. ҚОЗОҒИСТОН VI—IX АСРЛАРДА

2-§ Түрк ҳоқонлиги (552—603 йиллар)	7
3-4-§. Фарбий Турк ҳоқонлиги ва Шарқий Турк ҳоқанлиги.....	10
5-§. Туркашлар ҳоқонлиги (704—756 йиллар)	14
6-§. Қарлуқлар ҳоқонлиги (756—940 йиллар).....	17
7-§. Иккинчи Шарқий Турк құмдорлари олиб борган сиёсат тұғрисида битик тошлардаги манбалар	20
8-§. Эски туркий ёзма ёдгорликлар	23
9-§. Атлах (Талас) жанги (751 йил, ёз).....	26
10-§. Үғузлар давлати (IX аср охиди — XI аср боши)	28
11-§. Қимоқ ҳоқонлиги (IX—XI аср бошлари)	31
12-§. Туркийларнинг ҳарбий санъати	33
13-§. Күчманчилар хұжалигининг анъанавий құсусиятлари	36
14-§. Туркийлар дунёқарашининг үзига хос құсусиятлари.....	39
15-§. Туркий тилли қалқлар миграциясининг Евроосиё тарихига таъсири	42
16-§. X—XIII асрларда Буюк дашттың сиёсий қаритасидаги үзгаришлар	44

II бөб. ҚОЗОҒИСТОН X АСР — XIII АСР БОШЛАРИДА

17-§. Корахонийлар давлати (942—1212 й.)	46
18-§. Корохонийлар давлатида ислом динининг қарор топиши.....	48
19-§. Қипчоқ қонлиги (XI аср бошлари — 1219 йил)	51
20-21-§. Найманлар, керейитлар ва жалойирлар	54
22-§. Буюк Ипак йүлиниң қалқаро алоқалардаги аҳамияти.....	58
23-§. Буюк ипак йүли ва шақар маданияти.....	61
24-§. Тошга ишлов бериш, қадимги туркийларнинг тасвирий ва кулолчилик санъати	64
25-§. Ўрта асрлар шақар маданияти	69
26-§. Илк Ўрта асрларга мансуб меморий ёдгорликлар	72
27-§. Ал Фаробий — жаһоннинг буюк мутафаккири	76
28-§. Ўрта асрлар фанининг қозоқ еридаги тараққиети	78
29-§. Үғуз-қипчоқ ёзма ёдгорликлари	81
30-§. Чингизхон ва Мұғул давлатининг барпо этилиши	85
31-32-§. Туркий-мұғулларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистонга юришлари. Үтірор мудофааси.....	88
33-§. Чингизхон империяси. Улуслар	92
34-§. Олтин Ўрда (Жұжи улуси) давлатининг вужудға келиши	95
35-§. Олтин Ўрда давлатнинг гуллаб-яшнаши.....	100
36-§. Олтин Ўрда давлатининг инқирози ва парчаланиши	102
37-§. Оқ Ўрда давлатининг шаклланиши	105
38-§. Оқ Ўрданиң сиёсий тарихи.....	108
39-§. Нұғай Ўрдаси.....	110
40-§. Абулхайрхон қонлиги	113
41-§. Мұғулистон давлатининг вужудға келиши	116
42-§. Амир Темур ва унинг босқинчилик урушларига қарши куаш.....	119

43-§. XIII—XV асрнинг биринчи ярмида давлатларнинг ижтимоий-сиёсий тузуми	121
44-§. XIII —XV асрларда санъат ва адабиёт.....	124
45-§. Анъанавий чорвачиликнинг ўзига хос хусусиятлари	128
46-§. XIII—XV асрларда кўчманчилар амалий санъатининг ютуқлари	131
47-§. Қозоқ ҳалқи шаклланиш жараёнининг тугаши.....	135

IV бөб. ҚОЗОҚ ҲАЛҚИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

48—49-§. Ягона қозоқ давлатининг ташкил топиши: Керейхон ва Жонибекхонлар	140
50-§. Қосимхон.....	145

VI бөб. ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ XVI—XVII АСРЛАРДАГИ ТАРАҚҚИЁТИ

51-§. Ҳақназар (Ақназар)хон ва Қозоқ хонлигининг Қайта юксалиши	148
52-§. Таваккалхон (Таваккал — Таваккал)нинг қозоқ ерларини бирлаштириш сиёсати.....	150
53-§. Эсим хоннинг Қозоқ хонлиги яхлитлигини саклаш йўлидаги кураши..	152
54-§. Жангирхон ва қозоқ хонлиги.....	155
55-§. Ўрбулоқ жанги.....	158
56-§. Тавкехон даврида Қозоқ хонлиги	161
57-§. Илк қозоқ жамиятининг сиёсий ҳаётида Ҳокимият тизими.....	164
58-§. XVI—XVII асрларда қозоқ ҳалқининг маънавий маданияти	170

VII бөб. XVI—XVII АСРЛАРДА ИҚТИСОДИЁТ ВА МАДАНИЯТ

59-§. Ҳунармандчилик — анъанавий моддий маданий мерос.....	172
60-§. Ўтов — анъанавий моддий маданий мерос, амалий санъатнинг ўзига хос ижоди.....	177
Тадрижий кўрсаткич	182
Атамалар луғати	185
Фойдаланилган адабиётлар	188

Учебное издание

**Омарбеков Талас
Хабиженова Гульнара Болатовна
Картаева Таттигул Ереайыновна
Ногайбаева Мендигуль Сагатовна**

**ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
(Средневековье)**

Учебник для 6 классов общеобразовательных школ
(на узбекском языке)

Мұхаррир Р. Азимий
Бадиий мұхаррир А. Сланова
Техник мұхаррир Л. Садикова
Компьютерда саҳифалович Ж. Бекбүсінова

Нашриётта 2003 йил 7 июлда Қозғостон Республикаси Таълим ва фан вазирлигининг
№ 0000001 давлат лицензияси берилган

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ИБ № 5784

Нашрға 16.08.18 рұхсат этилди. Ҳажми 70· 100 ^{1/16}. Офсет қофози.
Харф тури «SchoolBook Kza». Офсет нашри. Шартли босма табоғи 15,48.
Шартли бүёк тамғаси 62,56. Нашр ҳисоб табоғи 11,5.
Адади 7 000 дона. Буюртма №

«Мектеп» нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru

